

Universitat de Lleida

Metodologia experimental en la construcció social de les muntanyes: la mesologia aplicada a l'ordenació de la unitat geogràfica del Pirineu

Xavi Farré i Sahún

Dipòsit Legal: L.240-2015

<http://hdl.handle.net/10803/289563>

Metodologia experimental en la construcció social de les muntanyes: la mesologia aplicada a l'ordenació de la unitat geogràfica del Pirineu està subjecte a una llicència de [Reconeixement-NoComercial-CompartirIgual 3.0 No adaptada de Creative Commons](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/3.0/)

Les publicacions incloses en la tesi no estan subjectes a aquesta llicència i es mantenen sota les condicions originals.

(c) 2014, Xavi Farré i Sahún

Universitat de Lleida

Tesi doctoral

Metodologia experimental en la construcció social
de les muntanyes: la mesologia aplicada
a l'ordenació de la unitat geogràfica del Pirineu.

Xavi Farré i Sahún

2014

Universitat de Lleida
Departament de Història/Departament de Geografia i Sociologia
Tesi doctoral

**Metodologia experimental en la construcció social
de les muntanyes: la mesologia aplicada
a l'ordenació de la unitat geogràfica del Pirineu.**

Xavi Farré i Sahún

2014

Doctorat de Geografia Regional
Itinerari: DEA en Planificació Territorial i Desenvolupament Regional, Dep. de
Geografia Física i Anàlisi Geogràfica Regional 2000-2002, UB
Director: Dr Jordi Martí Henneberg
Universitat de Lleida

Amb el suport del Departament d'Universitats, Recerca i Societat de la Informació (DURSI) de la Generalitat de Catalunya, Programa de Formació d'Investigadors (Beca FI-2000).

La recerca sobre les Falles va comptar amb una ajuda de l'Inventari del Patrimoni Etnològic de Catalunya (IPEC-Documentació 2010) del Centre de Promoció de la Cultura Popular i Tradicional Catalana (CPCPTC) de la Generalitat de Catalunya, i amb una ajuda de l'Associació per al Desenvolupament de la Ribagorça Romànica (ADRR).

A ma mare i a mon pare

Resums i paraules clau

Resum:

Aquesta recerca, metodològicament, planteja l'ús de recursos de literatura de viatge, de muntanya i etnogràfica per a participar activament en la construcció de paisatge i, per extensió, en l'ordenació del territori. Temàticament, estudia el medi humà al Pirineu i a d'altres serralades del món, i analitza el passat i el futur del Pirineu des del punt de vista de la mediança, per establir si aquestes muntanyes de l'istme ibèric, avui fragmentades administrativament en nou regions de tres estats, van ser en el passat un medi geogràficament unitari; i per fer la primera aproximació a la possibilitat de planificar una futura unitat geogràfica, que podria ser la solució al conflicte social d'apropiació territorial i servir per controlar el risc de sobreexplotació dels ecosistemes.

Paraules clau: Pirineu, Pirineus, muntanya, paisatge, mediança, geografia, geopoètica, geopolítica.

Resumen:

Esta investigación, metodológicamente, plantea el uso de recursos de literatura de viajes, de montaña y etnográfica para participar activamente en la construcción de paisaje y, por extensión, en la ordenación del territorio. Temáticamente, estudia el medio humano en el Pirineo y en otras cordilleras del mundo, y analiza el pasado y el futuro del Pirineo desde el punto de vista de la mediación, para establecer si estas montañas del istmo ibérico, hoy fragmentadas administrativamente en nueve regiones de tres estados, fueron en el pasado un medio geográficamente unitario; y para hacer la primera aproximación a la posibilidad de planificar una futura unidad geográfica, que podría ser la solución al conflicto social de apropiación territorial y servir para controlar el riesgo de sobre-explotación de los ecosistemas.

Palabras clave: Pirineo, Pirineos, montaña, paisaje, mediación, geografía, geopoética, geopolítica.

Résumé:

Ce recherche, méthodologiquement, propose l'utilisation de recours de la littérature de voyage, de montagne et ethnographique pour participer activement à la construction du paysage et, par extension, à l'ordination du territoire. Thématiquement, elle étudie le milieu humain au Pyrénées et à d'autres chaînes de montagnes dans le monde, et elle analyse le passé et l'avenir des Pyrénées du point de vue de la médiance, pour établir si ces montagnes de l'isthme ibérique, désormais administrativement fragmentées en neuf régions dans trois états, étaient au passé un milieu géographiquement unitaire; et pour faire le premier approche à la possibilité de planifier pour les Pyrénées un avenir d'unité géographique que pourrait être la solution au conflit social d'appropriation territorial et servir à contrôler le risque de surexploitation des écosystèmes.

Mots clés: *Pyrénées, montagne, paysage, médiance, géographie, géopoétique, géopolitique.*

Abstract:

Methodologically, this research proposes the use of travel, mountain and ethnographic literature as resources to participate actively in the construction of landscape and, by extension, in territorial planning. Thematically, it studies the human environment in the Pyrenees and other mountain ranges in the world, and analyzes the past and the future of the Pyrenees from the point of view of the mediation, in order to establish if these mountains of the Iberian isthmus, now administratively fragmented into nine regions of three states, were in the past a geographically united human environment; and to make the first exploration of the possibility of planning a future geographical unit, which could be the solution to the social conflict of territorial appropriation and serve to control the risk of over-exploitation of the ecosystems.

Keywords: *Pyrenees, mountain, landscape, mediation, geography, geopoetry, geopolitics.*

Advertències:

Recomanem utilitzar les versions digitals d'aquesta obra, si voleu fer recerques per índex temàtic, onomàstic o toponímic, o explorar-la navegant. El mateix suggerim per gaudir de les fotografies dels annexos amb majors dimensions.

Algunes parts dels annexos estan escrites en dialecte ribagorçà, amb una ortografia que no és conforme a l'estàndard català normatiu i ni tan sols és del tot homogènia en ella mateixa, tot i que sigui racional al màxim possible.

Copyright: aquesta obra és de lliure ús i còpia, amb alguns drets reservats.

Recomanacions de lectura:

Aquesta NO ÉS una tesi doctoral convencional, per moltes raons. El mètode és racional, però no racionalista. L'estil literari és rigorós, però no acadèmic. Les fonts no són les més actualitzades. L'objectiu és ambiciós: canviar el món.

La hipòtesi es desplega en diversos nivells. N'hi ha un, que és el més bàsic, en que podríeu considerar que tot el text és purament annex a una tesi que no consistís més que en aquestes ratlles més les conclusions del final d'aquest volum. Aquesta hipòtesi és: un geògraf pot, respectant condicions d'independència i autogestió, elaborar i comunicar una presa medial que doni nou(s) sentit(s) a una mediança existent, corregint-la potser. Al capítol 1 trobareu les definicions d'aquests conceptes si us manquen. La pregunta principal és doncs l'experimentalitat metodològica en geografia humana, o bé, dit d'una altra manera, l'aplicabilitat del punt de vista de la mediança a l'ordenació territorial. Per tant, aquesta és pròpiament la tesi que defenso en les "Conclusions" al final d'aquest primer volum.

Altres nivells de concreció de la hipòtesi els aniré desgranant en part al llarg d'aquest volum, però les conclusions respectives les trobareu tant al final d'aquest volum com redactades en forma de reflexions al final del Volum 4, el darrer dels *Viatge(s)* pirinencs.

Els annexos estan organitzats en set volums que corresponen, bé ampliant-les o bé servint-hi de font, a les diferents parts d'aquest primer volum. Oportunament, al llarg del text d'aquest trobareu explícites aquestes connexions, per si les voleu

seguir. Això, conjuntat amb la diversitat estilística dels capítols, permetrà fer moltes lectures diferents de la tesi, buscant respostes a preguntes diferents, i, sobretot, aproximant-s'hi des d'angles diferents al de la Mesologia (o antropogeografia ecosocial, per dir-ho diferentment) o la Geografia humana en general: l'aspecte primordial en què aquesta tesi no és convencional és que (pel que fa als annexos especialment) està dirigida a un públic general interessat en el coneixement i l'esdevenidor dels Pirineus, no menys que al públic acadèmic. Intentaré demostrar que tal orientació era necessària a la falsació de la hipòtesi: si un geògraf no pot arribar al públic general a l'hora de comunicar una presa medial com és un llibre que interpreta un geograma, mal podrà influir en la mediança d'aquest públic.

La manera d'entendre el camí recorregut seria respectant l'ordre cronològic d'adquisició del coneixement: començar pel Volum 5: *El descobriment de l'exploració geogràfica* (1999) i seguir aquestes connexions indicades, buscant en l'índex general les acotacions temporals. D'aquesta manera, qui no sàpiga de ciència geogràfica podrà llegir finalment el primer volum amb coneixement de causa.

Si sabeu de ciència geogràfica o afins, comenceu pel volum que teniu a les mans, però llavors podeu combinar, per exemple, les col·leccions fotogràfiques del Volum 7 (especialment Himalaia i Andes) en llegir el capítol 3 (*Exploracions Experimentals Ultrapirinenques*). Trobareu també indicacions al respecte. En aquest mode és com més completament podreu valorar el meu coneixement i entendre la demostració que proposo.

Però si el cas és que voleu conèixer primer que tot les meues experiències viatgeres en d'altres muntanyes, les trobareu als Volums 5, 6 o 7: com que estan redactades en forma de diari de viatge, s'hi pot entrar directament. Si el cas és que sobretot us interessa saber què tinc a dir del Pirineu, igualment, podeu anar als diaris de viatge pirinencs, Volums 2, 3 i 4, que he anomenat justament Annex Primer i Principal d'aquesta tesi, i que també permeten un accés directe independent. O també podeu explorar l'índex, a les pàgines següents, i començar per l'epígraf que us cridi més. O també podeu explorar l'obra fullejant-la, i anireu trobant peus de foto que us guiaran —espero— cap als textos que us interessaran més.

Si no opteu directament per aquesta darrera opció, trobareu una guia de lectura més extensa, volum a volum, al final de la Presentació, una mica més avall.

Índex General

Volum 1/8

Tesi doctoral

Resum i paraules clau/ <i>resumen/résumé/abstract</i>	7
Advertències i recomanacions de lectura	11
Índex general.....	13
Presentació.....	27
Guia de lectura.....	31
Agraïments.....	36

PRIMERA PART: METODOLOGIA41

Capítol 1. Plantejament de la hipòtesi i mètode.....42

1. 1. Hipòtesi.....44

1. 2. Mètode.....44

Capítol 2. Fonts investigades i llocs explorats.....47

2. 1. Fonts.....47

2. 2. Llocs explorats.....55

Capítol 3. Fonaments filosòfics i ontològics.....59

3. 1. 'Paisatge' segons la Geografia i l'Ordenació del Territori.....60

3. 2. Teories del paisatge i artialització.....65

3. 3. La mediança ecumenal.....68

Capítol 4. Fonaments topològics i corològics.....76

4. 1. Muntanya i alta muntanya.....76

4. 2. Alpinisme.....80

4. 3. La muntanya en tant que paisatge.....87

Capítol 5. Belles arts, literatura i construcció del paisatge.....89

5. 1. Pintura i escultura del paisatge.....89

5. 2. Literatura de la natura.....92

5. 3. Geopoètica.....96

Recapitulem.....99

SEGONA PART: COMPRENDRE EL PIRINEU DEL PASSAT	...101
Capítol 6. El Pyrene original i els primers intents d'aculturació.....	103
6. 1. Desplegament d'una cosmofania original.....	103
6. 2. Els desplegaments metàl·lics.....	111
6. 3. Roma al Pirineu.....	114
Capítol 7. El llarg camí de la imposició del feudalisme.....	118
7. 1. L'època de les invasions.....	119
7. 2. Cristianisme + warlords = feudalisme.....	121
7. 3. La gran transformació: la por de l'Any Mil.....	125
Capítol 8. El lent adveniment dels estats moderns.....	130
8. 1. Unificació i desunificació dels Pirineus.....	131
8. 2. El desplegament de les monarquies absolutes modernes.....	135
8. 3. El desplegament del catolicisme absolutista.....	137
8. 4. L'adaptació pirinenca a la concreció de la frontera.....	139
Capítol 9. Els Pirineus hodierns.....	141
9. 5. El desplegament de l'estat modern i el capitalisme.....	142
9. 6. L'apropiació legal de bens i recursos comuns.....	143
9. 3. Estructura i comunicacions del sistema.....	147
9. 4. El futur del Pirineu, vist en francès, segon quart del segle XX.....	151
9. 5. El futur del Pirineu, vist en castellà i francès, 1976.....	160
9.6. El futur del Pirineu ja va arribar; en diuen sostenible.....	163
Capítol 10. Motius supervivents a l'aculturació.....	169
10. 1. L'origen mític del Pirineu.....	171
10. 2. Toponímia d'arrel euskera.....	173
10. 3. El poble del foc.....	175
10. 4. El poble del bosc.....	179
10. 5. El poble dels diablorsins.....	182
10. 6. El poble amb igualtat de gènere.....	190
10. 7. Un poble de pau.....	192
<i>Recapitulem</i>	196

TERCERA PART: EXPLORACIONS EXPERIMENTALS

ULTRAPIRINENQUES	...199
Capítol 11. Metodologia experimental aplicada a la mediança alpinista: l'Intent Ribagorçà al pic Triangle (6.490m, Himàlaia: Langtang, Nepal).....	200
11. 1. The most beautiful valley in the world.....	200
11. 2. L'himalaïsme a Langtang i l'estil alpí.....	202
11. 3. Un Intent Ribagorçà a Langtang.....	207
Capítol 12. Exploració experimental de la muntanya de l'altra punta del món vist des dels Pirineus: Ka Tiritiri o Te Moana (Nova Zelanda).....	210
Capítol 13. Metodologia experimental aplicada al treball de camp en les mediances del Huaguruncho (5.780m, Andes: Pasco, Perú).....	212
13. 1. Resum de desplegaments ecumenals en el Huaguruncho.....	213
13. 2. Resultats mesurables?.....	218
13. 3. El model dels redons, els cubs i els monts.....	220
<i>Recapitulem</i>	230
QUARTA PART: INTERVENCIONS EN GEOGRAMES DEL PIRINEU	...233
Capítol 14. Construir una presa medial per a reinterpretar un geograma de l'antiguitat: el llibre <i>Foc al Faro! La Festa de les Falles al Pirineu</i>.....	234
14. 1. Fer recerca sobre les Falles.....	235
14. 2. El geògraf fallaire i les Falles de Llesp.....	237
14. 3. Un nou geograma: Falles i Faros del Pirineu.....	240
Capítol 15. Construir una presa medial per al Pirineu del present: el llibre dels diaris de la recerca del paisatge pirenaic.....	243
15. 1. A la recerca del paisatge pirenaic.....	245
15. 2 Els diaris d'un geògraf i la Geografia que es fa amb els peus.....	247
15.3. Un sol Pirineu: els diaris reclamen una travessa de mar a mar.....	250
Capítol 16. La fructicultura intensiva com a estratègia de diversificació econòmica al Sud-Pirineu.....	253
16.1. Plantejament del projecte de les pomeres ribagorçanes.....	255
16.2. El geògraf fructicultor i les pomeres de Llesp.....	258
16.3. Un geograma possible: les Pomes del Pirineu. Però com?.....	261
16.4. Un futur possible: les Pomes del Pirineu. Però quines?.....	263

<i>Recapitulem</i>	268
CONCLUSIONS	...271
Una tesi borda, un mètode podall.....	273
Un mètode de comparació de clixés.....	275
Resultat de les hipòtesis metodològiques.....	277
Recepta per al Pirineu del futur.....	279
Diagnosi del Pirineu modern.....	281
L'entesa ecumenal.....	285
Contra el paisatge banal, i en defensa de la lentitud.....	291
BIBLIOGRAFIA	...293

Volum 2/8

Annex Principal 1/3

Viatge(s) d'exploració del(s) Pirineu(s) del segle XXI, primera part

Primer Projecte de Tesi, 6. Recepta pra ser lliure (poema), 10. Va arribar un dia (poema), 11. Plantejaments preliminars, 12. Preguntes generals, 14. Pica d'Estats, 15. Modes de vida, 19. El Pirineu vist de lluny i d'aprop, 19. Densitat de població, 20. Enfoc micro-local, 22. Difusió d'estratègies de diversificació econòmica en l'alta muntanya: els Pirineus, 22. Diversificació econòmica és també, 24. Economia és guanyar-se el pa, 24. Respecte del mètode, 26. Pel que fa al paisatge, 27. Invasió tecnològica, 28. Paisatge comercial, paisatge oficial, 28. Perspectiva dialèctica comparativa, 29. Canvi climàtic, 30. Punts de vista, 30. Més animat i menos, 31. La necesidad de una regulación ambiental global, 31. La percepción en la investigación personal, 33. Comentarios a los programas internacionales de erradicación de la pobreza, 36.

Primera campanya de camp pirinenc:

L'Alt Pirineu català, un mes de La Molina a Cavallers (2001)

El mètode dels clixés antics, 37. Megatranspiripluridisciplipateo, 38. Instrumental d'observació, 39. Diari de camp refet de la memòria, 41. 16 de juny, començant des de Barcelona, 41. (La Cerdanya) El tren de la Molina, 43. L'esquí a la Molina, 46. La Tossa d'Alp, 49. Coll de Jou, 51. Túnel del Cadí, 53. La paradoxa

d'Urús, 55. Bellver, 58. Prullans i vista del Cadí, 61. Sant Martí de Castells, 64. Martinet, 66. Montellà, 68. Sant Bartomeu, 70. Estana, 73. Canal del Cristall, 75. Sin miedo (poema), 78. La cresta del Cadí, 79. Panoràmica de la Cerdanya, 81. Cortils, 84. Prat d'Aguiló, 87. La paradoxa dels coms del Prat d'Estenedor, 89. Querforadat, 91. Béixec, 95. Arança, 99. Bescaran, 101. Port de Perafita, 105. (Andorra) “Si t'agrada erosionar”, 106. Estay de l'Illa, 108. Abelletes, 110. Soldeu, 112. Canillo, 115. Vall de Mereig, 117. Meritxell, 118. Sant Romà les Bons, 119. Encamp, 120. Engolasters, 122. Ordino, 127. La Massana, 130. Un pagès d'Anyòs i la vritat del tabaco, 132. Andorra la Vella, 134. (Alt Urgell) Òs de Civís, 141. Bordes de Conflent, 143. Bordes de Civís i de Corbassil, 146. Coll d'Ares, 148. Civís, 151. Sant Joan Fumat, 153. La Farga de Moles i el contrabando, 155. Torà de Tost, 159. Castellbó, 160. Sant Joan de l'Erm, 162. (Pallars Sobirà) Romadriu, 166. La paradoxa de la minicentral de Romadriu, 169. Burg, 172. Ainet de Besan, 174. Alins de Vallfarrera, 175. Entre Àreu i Boldís, 182. Tavascan, 188. Coll de Jou sobre Lleret, 190. Nibrós, 191. Estaón, 192. La paradoxa de Dorve, 193. Vall de Berrós, 196. Espot, 197. Sant Maurici, 202. Els Encantats, 205. Port de la Bonaigua, 209. Esterri, 212. València, 216. Son del Pi, 218. La paradoxa de les Planes de Son, 219. Isil, 222. Bonavé, 226. (Aran) Montgarri, 228. a de Cabau, i cabana de Parros, 234. Pla de Beret, 236. Baquèira, 238. Tredòs, 140. Salardú, 241. Bagergue, 242. Unha, 244. Colomés, 247. Refugi de l'estany Negre, 251. (Annexos) Desnivells acumulats i mitjanes, 252. Llista de la motxilla, 253.

Puigcerver, 254. Anàlisi comparativa històrica de coranta valls, 255. Tesi en solo integral, 256. Irgo i Llesp, 258. Obertura de *L'isard chelat*, escalada hivernal de la cascada de la Sallent, 260. La difusió, 261. Una hipòtesi de Federic Fillat, 263. Amb Fillat al Cotefablo, 266. Obertura de *Calatracs* a la vall de Bisiberri, 268. Turisme, 270. *El Pirineus Maleïts* de F. Roma, 271. Les Falles, 273. Obertura d'*Antiparkes* al Subenuix inferior, 275. Mascarlets, 276. Castelló de Tor, 277. Fotos de rantiners, 278. La paradoxa de l'aigua de Veri, 280. La paradoxa del ciment de Xerallo, 281.

Àrreu, 283. *Únete a la marcha por la vida en el Pirineo*, 290.

Resum de: *Desenvolupament Rural Sostenible i especificitat de la Muntanya: alguns exemples locals per a la crítica d'una visió global*. Diploma d'Estudis Avançats (2000/2002), Universitat de Barcelona, 291.

Segona campanya de camp pirinenc:

Pel Camí de Sant Jaume, un mes de Les Bordes a Jaca i León.

Les Bordes de la Ribagorça, 296. Vihuet, 297. Intencions d'un viatge, 297. Alins d'Isàbena, 301. Espés, 305. Gabàs, 307. El Run, 309. Barbaruens, 313. Armeña, 315. Bassa de la Mora, 318. Badaín, 322. Escartín, 325. Jaca-Jaca-Jaca, 328. Al Camino de Santiago, 329. La muga de Navarra, 333. Puerto de la Vega, 339. Remembrança de Nicholas Crane i fi del Camino, 341.

La Lluuernó, 342. Obertura d'*Aizkorak Zorrostu* a la Pala Alta de Sarradé, 344. Oratoris moderns i d'altres petites paradoxes, 345. De l'experimentació en Geografia Humana, 349. Santa Maria de Sarroqueta i d'altres paradoxes del romànic, 351. Castanesa rururbano, 353. L'estret d'Escales, 355. La Fi del Món, 356.

El Salto mi cride (poema), 357.

Volum 3/8

Annex Principal 2/3

Viatge(s) d'exploració del(s) Pirineu(s) del segle XXI, segona part

Tercera campanya de camp pirinenc:

L'Alt Pirineu Central

Reflexió sobre la descoberta geogràfica dels Pirineus, 5. (Alta Ribagorça) Bivac a Cavallers, 8. Instruments d'observació, 10. L'embassament de Cavallers, 11. Caldes de Bohí, 14. Llubriquetó, 18. Vall de Bisiberri, 21. Coma-lo-Forno (poema de Llompart), 22. El refugi del Marqués, 27. Cap de la Vall de la Vall de Salenques, 30. Ànglios, 31. Riueno, 33. Montanya d'Aneto, 35. Centrals de Llauset i Moralets, 36. Bordes de Nestuy, 38. Aneto, 40. Senet, 44. Bordes de Basco, 48. Erill-la-Vall, 50. Boí, 52. Taüll, 53. Vall de Rus, 58. Montanya de Manyanet, 60. (Vall Fosca) Vall de Filià, 62. Cabdella, 65. Cementiris indígenes, 68. Estany Gento, 69. Coll del Triadó, 74. Llessui, 75. Sort, 78. Domesticació de la Pallaresa, 79. Montardit de Baix, 81. Pis B de la Pobla del Sur, 83. L'Argenteria de Collegats, 85. Exemple de formalització in situ, 86. Exemple de formalització in visu, 88. Peramea, 89. Montcortés, 90. Sant Quiri a la Serra Espina, 94. Montrós, 97. Astell, 99. Coll d'Oli, 102. Erdo i Larén, 107. El Pont del Diable, 110. Estavill, 111. La Pobleta de Bellveí, 113. Festival Pyrene a la Seu d'Urgell, 114.

Marxa a l'Aneto des de Llesp, 115. Vilalller, 117. Alta Vall del Baliera, 119.

Bordes de Possinqueso, 121. La Biga des Aigüetes, 124. La *illa* del Muniyidor, 127. Coronas, 128. Cim de l'Aneto, 129. Les Falles de Taüll, 130.

Torna a arrencar, 133. (Alta Ribagorza) Chuventut al Refugi de Pegà, 134. El Molí de Les Paüls, 135. Villarrué, Arcas, 136. Rins, 138. Montanya d'Urmella, 140. L'ampru de Sarllé, 143. Sarllé, 145. Ancils, 147. Grist, 150. Sahún, 151. Salvem les Bruixes de Les Paüls, 153. La cabaña de Turmo, 155. Batisielles, 157. Cobacho de Lardaneta, 163. Vall del Forcau, 165. Ibon del Paso de las Vacas, 168. Coll Sahún-Chistau, 170. (Chistau) Granjas de Biadós, 172. La paradoxa de *Silencio*, 193. GR al Paso de los Caballos, 175. Urdizeto, 176. Ibon del Cao, 178. Bielsa, 182. Dolmen i ermites de Tella, 185. El poder natural, 188. Bestué, 189. (Ordesa) Río Bellos, 193. San Urbez, 195. Fuenblanca de Añisclo, 196. Panorama de Pineta, 200. Refugi de Tucarroya, 205. Monte Perdido, 209. Góriz, 211. Chentades a la Cola de Caballo, 212. Torla, 213.

Mantega amb mirtil·les (poema), 214. Des de el Mirador del Rey, 217. Des de la Sierra de las Cutas, 219. Buisán, 221. Fanlo, 222. Broto, 225. Circ de Salarons, 227. Cotatuero, 230. Taillón, 231. Port de Bujaruelo, 234. San Nicolás de Bujaruelo, 236. Torla, 238.

San Miguel de Torla, 240. Linás de Broto, 241. Sorrosal, 244. Refugi de Gavín, 246. Biescas, 248. Dolmen de Santa Helena, 249. Piedrafita i Peña Telera, 250. Sobremonte, 254. Vall de Yésero, 256. Acumuer, 658. Jaca, 262.

Camino de Santiago invers fins a Canfranc-Estación, 262. Lladrones, 264. Casa del Vasco i Fuente Elvira, 266. Vista de Canfranc, 269. Ibón embassat de Ip, 271. Panorama des de la Punta del Àguila, 273. Ibón de Bucuesa, 275. Ezcarrilla, 278. Lanuza, 279. El Pueyo de Jaca, 282. Panticosa, 283. De Baños de Panticosa a Tebarray, 285. Lana-Cantal, 288. Cercle del Piedrafita, 289. Estany "Espumoso", 291. Sallent de Gállego, 293. Formigal i Espelunciecha, 295. Anayet, 297. Candanchú, 299. Tortiellas i Aspe, 300. Vall d'Aísa, 302. Refugi del Castillo de Acher, 308. El Ras de Agua-Tuerta, 311. Refugi de Sabucar, 313. Collada de Petraficha, 315. Càmping a Zuriza, 317. La cubeta glaciària de Belagua, 318. Refugi de Belagua, tancat, 321. (Ossau) La Pierre Saint Martin, 322. Lescun, 327. Plateau de Lheres, 331. Vistes del Midi d'Ossau, 334. Quèbe d'Arrious, 339. Lac d'Artouste, 340. Arrens, 345. Refugi Nid d'Amour, 350. Refugi Russell, 351. Cestrède, 352. *Luge d'été* de Gedre, 355. Granges de Campbieil, 356. Lloseta de Campbieil, 360.

Gite a Azet, 362. Cabana d'Ourtiga, 366. La traversée des Pyrénées de Blanchard (2002), 367. Mediàtics fixadors de valors, 368. “La travessa ideal” segons Philippe Terrance, 370. Oô, Oô, 374. Panoràmica des del coll de Médassolès a Subescale, 376. Super-Banhères, 378. (Aran) Puylané, 380. Turistes i no turistes a l'Artiga de Lin, 384.

Primeres Novíssimes Cobles del Peirot, 386. Borda sumiada (il·lustració), 387. Sóc al mig (poema), 388. Em salvo (poema), 389. Vet ací que el cap i la ploma (poema), 391. Se acceptan visitas (poema), 391. Ganes de travessa (il·lustració), 392.

Volum 4/8

Annex Principal 3/3

Viatge(s) d'exploració del(s) Pirineu(s) del segle XXI, tercera part

Tot final de llarg viatge (poema), 5. Geògraf! (poema), 6. Quién eres? (poema), 7. Solstici ucrònic (il·lustració), 7. Arengada: 50 aniversari del Parc Nacional d'Aigüestortes i Estany de Sant Maurici, 8. Ours Libre (il·lustració), 11.

Quarta campanya de camp pirinenc:

Haute Route des Pyrénées, amb variants. Introducció, 12. Com ere que els toros troben les relíquies?, 13. El toro de Riquerna (il·lustració), 14. Des Bordes a Bourg-Madam, 15. Puigmal, Núria i camí dels enginyers, 16. De Coma de Vaca a Pla Guillem, 17. Pel Pic dels Set Homes al Canigó, 20. Revisió de la motxilla, 22. Travessa del Pirineu a dit, 23. Travessa del Pedraforca, 24. Travessa a dit 2, 24. Falles de Taüll, 26. Travessa a dit, i 3, 27.

Ondarribi, 28. La calma é vital, 30. Dos misteris a Egurgui, 32. Orhimendi, 34. El segon tòtem de Belagua, 37. Enguany sí: travessa del karst d'Anielarra, 39. Ansabère, 43. Dolmen de Acherito, 45. Quèbe d'Arrious, en obres, 49. Refugi Ledormeur, 51. Foc de rogle a Buxaruelo, 53. Nunc magis atque magis, 56. Les formes naturals 5, 58. Aventures a Aigüestortes, 61. Gourgs Blancs, 64. Lliterola superior, 66. Refugi de Mulleres, 68.

80 hores de descans relatiu, 70. El primer refugi de Bisiberri, 72. Today is day 18th, 74. Refugi de Restanca, 76. En companyia de Bolleré, 78. Amitges i Tavascan, 79. El ruc de Certascan, 82. Orris de Mespelat, 84. Orris de Tinhaltú, 88. Entrada a

Andora, 92. El Serrat i el Sorteny, 94. Sortida d'Andorra, 98. Viatger en el temps, 100. Cim del Carlit, 103. D'Eyna a Ulldeter, 105. Revisió de l'índex de la tesi, 110. Marxar cara al tard, 113. Misteriosa cabana al Costabona, 116. Torre de Batère, 119. Carreteres que no són al mapa, 121. 31km d'asfalt, 124. Voltes buscant la Vajol, 125. Menhir dels Palaus, 126. Al mig de l'Albera, 129. La paradoxa de la Font de Berna, 133. Ermites tancades, 136. Ermites obertes, 137. Llançà, 141. Not to leave traces, 142. Estils de travessa, 143. La paradoxa de l'eharpista-terrorista, 144. Recepta pra canviar el sistema, 147. Arqueòlegs del futur, 148. Pyreno no limito, 140. Quines portes, 151. Portava al damont, 152. Desnivell acumulat, 153.

Arengada amb Urgència: la Residència de Cavallers, 155. La paradoxa de Richard Long al Portillón, 159. “La identitat dels ribagorçans, o el país més dividit” (article inèdit), 161. “Portoalegre”: la supresión de las fronteras. El Pirineo como laboratorio del futuro, 175. “Gestió sostenible, entre l'ètica i l'estètica. Les operacions estèticopolítiques per part de les autoritats del Parc no orienten la seva gestió cap a la sostenibilitat”, article publicat a Vértex, 176.

Per les mateixes hores tan sabudes (poema), 179. Metàfora de les HRP, 179. Fonaments per a demostrar el Pirineu possible, 180. Tesi Radicalment Acabada, 181. Torana de Xerallo, 183. A dins hi ha una tempesta (poema), 183. La paradoxa de Montrebei, 185. La paradoxa d'Aramon, 186. Fonchanina forever, 187. Llesp rururbano, 188. Solana de Benàs, 189. Reg del Piano dels Es Pauïls, 190. El viatge é així: aleatori, 191. Una tesi, lo que si diu defensar-la (poema), 192. Y Xavi qué, 193. Com ensenyar què hai après, 195. El cuento de nunca acabar, 197. Què opino, 199. El bosc de demà passat (poema), 200. Write the rules, 201. Disculpe, amable guarda (il·lustració), 201. Tragicomèdia de Chuan i Joan (il·lustració), 202. Novíssimes Cobles del Peirot (full encartat), 203.

Introducció a la tesi, enèssima versió, 204. Per molt geògraf que un sigue (poema), 205. El radé epíleg (un altre assaig de prefaci), 205. Postdata 2012: Pomes i Falles, 207.

Annex a l'Annex Principal

Coordenades geogràfiques de punts de vista de fotografies 2001, 212. Coordenades 2004, 214.

Volum 5/8

Annex. El descobriment de l'exploració geogràfica: Diari del Gran Salto. Pasco (Perú) Mesoamèrica i Mèxic, 1999

Preparar un viatge, 5. El Gran Salto, 5. Perquè publicar els diaris, 6.

Primera part, 6. Madrit, Madriz, 8. Recepció de becaris de luxe, 9. Autobús al Pasco, 11. Port de la Oroya, 12. Introducció a Cerro de Pasco, 14. La caseta a César Vallejo, 15. De cap al Bosque de Rocas: el Festival Ruraltur, 18. Pachamanca, 21. El Auquillu, 22. Calientitos, 24. Dialectes festius, 25. Jugo de maca pa la ressaca, 26. Fonts termals de Caleras, 28. El geògraf posat a prova, 30. Gringo, que te pisan!, 31. Els meus tutors a la UNDAC, 34. *Las nueve revelaciones*, 36. Fogatas festivas, 38. Reflexió: els territoris verges de turisme, 39. Vida al Señorial, 41. Ascensió del Cerrito San Juan, 42. Primera visió del Huagurunchu, 43. Visita guiada a Ninacaca, 47. Canchacucho altre camí, 51. Espant al primer bivac, 54. Yanaututo, aigües termals, 57. Hacienda cooperativa Gaia, 59. Huayllay i fi de la volta al Bosque de Rocas, 60. Despido de Rosa Fierro, 61. Workshop del sector turístic, 61. Shaiquilla i Raquel, noves amigues, 63. Olimpo Discoteck, 64. Huariaca, 67. Un guia alcoholitzat informe sobre el Huagurunchu, 68. Sense vere Huánuco, 69. La selva a Tingo María, 70. Els guacharos de Humboldt, 72. Fulla de coca prohibida, 74. Fiesta cachimbo, 75. Com te ho montes, 76. Festival de Goñicutac a Rocco, 78. La observación participante, 85. El geògraf está borracho, 87. Corta el Monte, 87. Volta al Huagurunchu, 88. Hospitalitat de la companyia hidroelèctrica, 89. Coll de Lioncocha, 90. La mort bufant l'orella, 92. Compromís en el trekking, 94. Bivac delirant, 95. Mulachurco, 96. Puerto Arturo, 99. Huarancayoc, 101. Descens a Huachón, 104. El Vaso de Leche, 105. Sostenibilitat ben entesa, 108. Workshop del sector turístic a Lima, 109. Oh, no: la gran ciutat, 111. Enganyar turistes ingenus, 113. El Cristo de los Milagros, 117. Seminari de Turisme, 121. Automartirologi de Daniel Alcides Carrión i beatificació popular, 122. Sendero Luminoso, 124. Mercat a Cerro de Pasco, 124. Camí d'Oxapampa, 127. Indígenes de Pozuzo, 129. Trobar amics, trobar enemics, 131. Esmorzar de dumenge, 135. Tornar a Cerro, 138. La Tierra como astro, 140. Estimat diari, 142. Provar una ruta turística que ham dissenyat, 143. Preparat per baixar a Lima, 146. Allotjat a Miraflores, 150. Una punta social de Lima, 151. Un amic berliner, 152. Comprar flors i a l'aeroport, 153.

Segona part, 155. Volta al Bosque de Rocas amb companyia, 156. A Huachón i

Tingocancha, ídem, 160. Travessant a la selva, 161. Ayacucho, 163. Titankayoc, 165. Gringos sitiats en un bon hotel, 166. Oh Cuzco!, 167. Today Inka Trail, 168. Els desubicats del Mini-inka trail, 170. Machu Pichu, 171. Canvis a Machu Pichu, 172.

Tercera part, 174. Dejaré mi tierra por ti, 174. Llibertat, 175. Amics de Sascha, 176. Huaraz, 177. Chiquián, 179. Volta a Huayhuash, 180. Estancia de las amazonas, 184. Yerupajá, 190. Lo de Lioncocha no ere un zorrillo, 193. Punarinri, 194. Els atres gringos de Huayhuash, 198.

Quarta part, 200. Panamà, 200. Seattle 1999, 202. *Me desperté de golpe*, 204. *Encontré una librería*, 206. Costa Rica, Nicaragua, 209. Ometepe, 212. Volcán Concepción, 215. Volcán Maderas, 218. Aventures capitalistes a Managua, 221. *Atravesar fronteras sin dineros*, 222. San Cristóbal de las Casas, 224.

Quinta part, 226. Quatre barbes, tres dies pel Yucatán, 226.

Sexta part, 228. El tren dels mítics, 228. Tocant el límit a Veracruz, 230. El faro de la buena onda, 231. Paso de Cortés, 232. Popocatepetl sense io, 236. Amecameca, 238. Una tarde al DF, 239. Al chaparral, 240. Cerro Tumpián, 244. Mescalito, 245. La paradoxa dels donatius, 251. Els evangelistes de Culiacán, 252. La Barranca del Cobre, 254. Mescalito 2, 256. Com quan érom xics una cabana, 258. Categories de rodamons, 260. “Antes d'ahir has de ser a Lleida”, 261. Adicció al viatge, 264. Me'n vaic al Pirineu, a vere què mi passe allà, 265.

Volum 6/8

Annex. Ka Tiritiri o te Moana - Tribut d'un pirinenc. Diari de camp dels Alps del Sud (Nova Zelanda), 2002/03

Assaig inconclús: Reflexions entorn d'un experiment geogràfic frustrat, i la construcció social del paisatge de muntanya, 5. Continguts, 5. Qui vol ser el conillet d'índies de la ciència?, 6. Montanyes antipòdiques, 9. Deixant ixo índex, 10. Aventures pels aeroports, 11. Les antípodes de Bilbao, 14. Morir travessant rius, 15. La *verandah* del Star Times, 17. Maneres de mirar la muntanya, 20. *Of unknown New Zealand*, J. Pascoe, 21. Are You Fit?, 22. La por d'un solitari, 23. Un petit camí de Sant Jaume, 25. Presentació dels refugis lliures, 27. Lo que porto a damont, 31. Rokeby Hut, 34. Dit directe a ChCh, 39. Arthur's Pass, 40. Lord of the Rings Location Guide Book, 43. Bealey Spur Hut, 45. Temps de reflexió al Mountain

House, 47. “Expose yourself to your deepest fear”, 50.

Amb Toni, al Three Passes Trip, 52. Els que sí que feven la travessa longitudinal de l'illa, 53. Morpeth Park Hut, 57. Styx river, 61. Beach House a Hokitika, 63. Whitcombe river amont, 65. Barrancs que apareixen i desapareixen, 68. Renúncia a la travessa glaciària, 73. Intractable Rakkaia, 74. Jakob Lauper i Henry Whitcombe, 76. Manuka Point station, 78. Mount Summers Subalpine Walkway, 80. Mount Cook village, 84. Aoraki, 86. Al Copland Pass Track, 88. Avall a la costa oest, 93. Welcome Flat Hot Pools, 94. Nit a Haast, 97. Casi nadar el Makarora river, 99. Al Wilkin-Matukituki circuit, 100. Transalpine Pearson Col, 107. Sysiphus Peak, 113. Rock of Ages, 118. Despedido de Toni, 120.

Al Harper Pass Pack Track, 121. Com si m'haguessen caigut trenta anys al damunt, 122. Innocent visita al Three Mile Stream Hut, 125. Hurunui Hot Springs, 129. Harper Pass, 132. Dubtes al Taramakau, 136. Hokitika, 137. Punakaiki, 139. Inland Pack Track, 142. Cass-Lagoon Saddle Track, 146. Cave Stream Scenic Reserve, 152. Castle Hill, 154. Despedido del Laboratori de Paisatge, 156.

A l'avió, 157. Mestres de mestres, 158. Nevada a Londres, 160. Qui sóc io pra publicar res, 161. Recepta pra la cordura pròpia, 162,

Revisió de la motxilla, 163. Comparació de llistes i pesos de menjar 1925-2000, 166. Balises estàndard del DoC, 168. Bibliografia importada i/o utilitzada, 168. *Search And Rescue Service nightly prayer*, 170. *Felt ye a heart-deep loneliness*, 170.

Volum 7/8

Annex. Altres Exploracions Experimentals Extrapirinenques

Camp de Langtang (Nepal, 2001)

Presentació, 5. Il·luminació, 5. Pirates a l'Himalaia, 7. Kathmandú, 9. Langtang valley trekking, 11. Arribant al Camp Base, 17. Amor a primera vista, 20. Aclimatació, 24. Porteos al peu de la canal Oest del Triangle, 29. Peu de via, 33. Segon bivac a la via, 38. Fites de tota mida, 41. Aresta del Marie Ri, 43. Plegar el Camp Base, 47. Kathmandú again, 52. Annapurna circuit trekking, 53. Pisang-Manang, 62. Thorung La, 68. Sortida a Pokhara, 75.

Difusió en premsa general i especialitzada: *La Mañana* de Nadal del 2001, 76. Revista *Desnivel* n° 187, 77. *The American Alpine Journal*, n° 78, 79.

El joc de fites nepalí, 81.

Camp del Bosque de Rocas i el Nevado Huaguruncho (Perú, 2003)

Farré, X., 2000, “Estrategias de diversificación económica en Pasco (Perú)”, 83. Introducción, 83. Recursos, 84. Condiciones, 87. Propuestas para el futuro, 88.

Retorn al Bosque de Rocas i al Nevado Huaguruncho. Presentació, 93. Bosque de Rocas o de Piedras, 94. Recorregut al Nord del Bosque, 97. Círculo cósmico, 103. Relació escalada-senderisme-paisatge al Bosque, 103. Vies obertes, 106. Pico Orangután, 110.

Huaguruncho, 111. Refugio Libre a la cara sud-oest, 113. Un carret perdut, 114. Camp Base a la cara nord, 118. Ascensió, 121. “El cumbre!”, 125.

Ressenya de la via, 127. Portada a la revista del diari *La Mañana*, 127. Fotografies trobades a internet, 128.

Difusió de l'experiència “Huaguruncho” en revistes estrangeres. “Nevado Huaguruncho, Tancash” dins *The American Alpine Journal* 78, 130. “Mountain Info. South America. Eastern Cordillera. Peru, part three: Huaguruncho” dins *High Mountain Magazine* nº 259, 132.

Difusió en revistes nacionals. “Andinismo en Perú. Colmillo de nieve, bosque de roca” dins *Desnivel* nº 215, 135. La idea según Xavi, 136. El engaño, versión Jordi, 137. Un inciso de Xavi sobre el Bosque de Piedras, 138. El objetivo: al Huaguruncho, 139. Una leyenda, la cruz de oro, 141. Y un epílogo: turismo en lugares lejanos, 142. Guía práctica, 144. El Bosque de Rocas, 147. El Nevado Huaguruncho, 150.

Más difícil todavía... Mike Libeck al Taklimakan, 156.

Camp Bereber. Un mes per les montanyes del Rif i l'Atlas (Marroc, 2004)

Presentació, 159. Caminant pel Rif, 161. Estrangers com mai, 165. Al sud, Tinejdat, 168. El trekking del M'goun, 169. Ighil'n'Oumsoud o cim del M'goun (4068m), 173. Ouzoud, 176. Atlas Mig, 177.

Volum 8/8

Annex. Construir una presa medial per a reinterpretar un geograma.

Presentació, 5.

Articles publicats entorn de les Falles.

Farré, X., 2012, “La Flama del Canigó i les Cremades de Falles d'Andorra: Les Falles pirinenques que són diferents de totes les altres”, 6

Farré, X., 2013, “Associacions de Fallaires? Des de quan? Per què? I per què no? Present i futur dels grups informals, ritualment liminars, que encenen, cremen, baixen i corren focs solsticials al Pirineu”, 11.

Textos del llibre *Foc al Faro! La Festa de les Falles al Pirineu*

Poemes: *La rantina bullís*, 19. *Carnussos de montanyesos*, 20. *Falla motxa*, 20. Presentació de Joan Perelada, 21. Presentació de Sergi Ricart, 22. Presentació de Xavi Farré, 23.

1. Perquè si fan les Falles. Perquè les Falles, 24. Cant Primer de Canigó, 25. Agrupem les Falles, 30. La paraula Falla, Corominas 1995, 33.

2. Com si fan les Falles. Les Falles si fan amb fusta de pi negre, 37. Tipologia de Falles segons Violant 1950, 40. A Artesa de Segre, 43.

La gent del poble, quan n'arribe el temps (poema), 44.

3. Aon si fan les Falles, 45. Rió Cinqueta, 47. Rió Ésera, 48. Riu Isabana, 56. Noguera Ribagorçana, 59. Riu Flamisell, 75. Arriu Garona, 80. Noguera Pallaresa, 87. Riu Valira, 95. Focs d'arreu (AA.DD.), 101.

Brujas al revés, Eider Elizegui (poema), 103.

4. Com si cremen les Falles, 106. “A Boí fan la seva festa”, Violant 1953, 106. “La Festa Major de Durro”, Violant 1953, 107. “Isil celebra la seva festa”, Violant 1953, 108. Isil, 23 de juny de 1999, 111. Els brandons de Comminges, 113. “A Taüll la celebren”, Violant 1953, 116. Taüll, 16 de juliol de 2004, 118. A la Pobla de Segur les Falles, 121. El Faro nou d'Erill, 124. Vam arribar a Alins, 124. *Isil*, Fericgla 1991, inèdit, 126. Variacions en les baixades, 128.

5. De on venen les Falles, 129. Especulacions (AA.DD.), 129. De *La Rama Dorada* de Frazer, 131. Digú pot demostrar res, 134. Si diu que servís pra espantar les bruixes, 135. Element purificador, 137. Estem d'acord, é avui, 141. AA.DD., 144.

Subidea, una micronovela: Falles ara fa 2200 anys, 146.

Epíleg, 155. Contraportada, 159.

Presentació

“Esta cordillera de bosques y brumas, de rocas y neveros, extiende su ancho espinazo a lo largo de más de mil kilómetros. Desde Galicia... hasta el Mediterráneo. Se podrían andar días y días, semanas y semanas sin apenas tener que pisar carreteras. Hasta hace no mucho, éstas eran las montañas del urogallo y del rebeco, el zorro, el lobo, el buitre, el águila y —en algunos lugares— hasta el oso. Hoy, estos animales han quedado confinados en sus últimos reductos y algunos de ellos prácticamente han desaparecido. Por aquí y por allá el hombre ha dejado la huella de sus fechorías y de su mal gusto.”

Julio Villar, *viaje a pie*, 1986, p. 34.

“Se trata de reivindicar el papel relevante de la práctica social en la clarificación de la realidad sobre la que actúa; se trata de elevar la lucha de masas a categoría de método de conocimiento (...) Pensamos que la única vía de explicación de lo ocurrido —lo que está ocurriendo— en los Pirineos pasa por el análisis de un modo de producción, el capitalista, que necesita explotar recursos y gentes a fin de lograr el beneficio suficiente para reproducirse y perpetuar la actual correlación de fuerzas sociales: sólo así son posibles las actuales relaciones de exclusión —clases sociales, ramas de producción, zonas geográficas...— no como formas naturales de la vida económica y social del país sino como producto de la acción histórica del hombre organizado contra el hombre.”

Mario Gaviria, *Presente y futuro del espacio pirenaico*, 1976, “Introducción”, p. ix.

Aquests dos textos pertanyen a dos pirinencs *sensu laxo*: el primer, Villar, un base, alpinista retirat i navegant solitari, l'obra del qual és sens dubte geopoètica, m'inspira els motius per a la investigació, encara que jo no sóc purament poeta. El segon, Gaviria, ecosociòleg marxista navarrès, em proporciona les raons, encara que jo no sóc estrictament un materialista històric. Aviat farà tres i quatre dècades de la

publicació d'eixes obres, respectivament, i això no té cap importància (tampoc té cap importància el seu lloc de naixement, per cert). Ambdós van ser pioners absoluts de lo seu, i la seua influència ultrapassa els anys. Comencem per aquí: aquesta recerca és en Geografia Humana, diré, però és pluridisciplinària: podria haver estat una tesi en arquitectura del paisatge, en sociologia, en antropologia, en economia subjectiva, en ciències polítiques, en història contemporània. Està fortament lligada, mitjançant una analogia, i seguint un dictat de la intuïció, al Dogma cinematogràfic; i copio de Viquipèdia “La seva meta [del moviment Dogma 95] és produir pel·lícules simples, sense modificacions en la post-producció, posant èmfasi en el desenvolupament dramàtic”. Però consulto això amb data 4 de gener de 2014, i mai ho havia fet fins avui. No m'havia estat necessari: jo en tenia prou amb la idea, explicada per un amic. En Dogma 95, cada fotograma impressionat ha de ser utilitzat en el film final; sense il·luminació ni decorats artificials, etc.: llavors, el meu “dogma científic” ha suposat no registrar entrevistes, no utilitzar estadística ni GIS, construir les meues fonts a partir de llibres, manuscrits personals i fotografia tradicional. Sense seguir al peu de la lletra cap manifest, suposa fer recerques senzilles, amb la mínima edició possible sobre textos i fotografies, els quals han de ser fets públics íntegrament, cercant mostrar la veritat per davant de tot. Defensaré la vinculació amb la geopoètica, en d'altres moments, impulsat per la necessitat de no eliminar dels meus diaris de viatge alguns poemes que hi van néixer, però no sé si els acadèmics d'aquest moviment m'acceptaran. El meu “dogma” no tindrà manifest, ni deu regles, i molt menys un jurat que expedeixi certificats. Tindrà aquesta tesi com a exemple de Geografia Feta amb els Peus, i prou.

He afegit aquest paràgraf, un bon tros desafiament, per por que algú passés per alt les cites de Villar i Gaviria, d'una banda, i perquè mancava afegir la paraula *pluridisciplinari* a la introducció. Ja havia advertit a la pàgina 9 que aquesta no és una tesi convencional! A partir d'aquí, la introducció és més antiga, d'un moment en què el concepte *paisatge* em servia de senyera: buscant sempre transcendir-ne l'estètica, de la forma que segueix.

Amb l'esperit més clàssic de la Geografia, en aquest estudi mantinc que en les relacions dels pobles amb els seus medis no hi ha determinació ambiental, ni arbitrariedad completa, sinó una dinàmica definició i aplicació de les possibilitats de

la realitat, la qual és concreta des del punt de vista particular de la societat i de cada individu. La Geografia humana que practico només aspira a fer la descripció de la terra en tant que hàbitat dels humans, amb la nostra petjada ecològica i la interpretació dels símbols que en tant que llar tangible del nostre ser i el nostre esdevenidor. La geografia a què aspiro està inspirada per Elisée Reclus: saber geografia pot fer més lliure la humanitat.

La metodologia clàssica de la Geografia (l'enquesta d'opinió no dirigida, l'estudi de la bibliografia i de les representacions gràfiques, i els transectes a peu; l'observació participant com a mètode empíric) és la font bàsica del coneixement geogràfic científic, en aquest treball. Així s'evita caure en la pèrdua de sentit de les ciències socials en les postmodernes alternatives al neopositivisme científic, tal i com denuncien el punt de vista de la mediança d'A. Berque (1992, 2000) en la Geografia, i en l'Antropologia *El final del salvaje* i *La invención del Tercer Mundo* d'A. Escobar (1999, 1995): la Realitat absoluta, objectiva i universal és el dogma del racionalisme científic que fonamenta el pensament únic, i la tecno-ciència aplicada és l'eina que el sistema bancari ha utilitzat per a oligopolitzar l'administració de gairebé totes les persones i territoris del món. La realitat és dinàmica i concreta perquè des de cada instant present reinterpretem tot el passat i redibuixem tot el futur: per això crec que tota recerca geogràfica, per a ser "implicada", ha d'explorar el pronòstic més desitjable per al lloc en estudi i les condicions que el farien possible. "Allò que és desitjable", tant global com localment, no és pas un judici de valor: equilibri ecològic i cultural amb diversitat, i justícia social i pau amb llibertat, són condicions necessàries a la supervivència de l'espècie (Broszimmer, 2002). La Geografia es fa amb els peus, i cerca activament aquesta utopia. L'objectiu de la tesi és traçar les línies d'una utopia per al Pirineu, per a concretar-la, en el futur, en un món millor, si s'escau.

En el moment actual, des dels punts de vista de la Geografia acadèmica, del coneixement del Pirineu, i del personal, interessa sobretot estudiar els diferents paisatges, els quals representen la realitat pirinenca i definixen quin món és possible i/o desitjable. El paisatge serà el concepte bàsic per a estudiar el present del Pirineu, perquè les societats expressen en paisatges l'essència de la dimensió territorial de la seua existència: valoren el medi, hi veuen recursos, riscos, avantatges i obstacles, i

fan seua la muntanya (l'ecosistema), mitjançant un desplegament material (per la tècnica, sobre el territori: una projecció), i l'interioritzen mitjançant una adquisició subjectiva (pel símbol, en la ment: una *introjecció*). Les tres lògiques són indissociables en el desplegament de l'ecumene, del món en tant que llar, així que de la muntanya és per a cadascú (i en cadascuna de les societats) una realitat diferent. És vista i ordenada amb diferents racionalitats, i en diferents sentits. I en el cas del Pirineu, el paisatges, i les societats que els han construït, expressen majoritàriament els valors i ambicions de les ciutats que el voregen, interpretant la història i l'ecosistema en funció de necessitats o ambicions diverses.

Les fronteres creades originalment sobre paper durant el darrer mil·lenni han esdevingut tan tangibles que és rellevant preguntar-se, com a hipòtesi, si encara té sentit parlar de la unitat geogràfica del Pirineu, que contemplat a una escala planetària destaca, per a la Geografia, per la singular rellevància de recórrer tot l'istme ibèric. La Geologia defineix “els Pirineus” com un conjunt de serralades; la Política, com els *finis terrae* muntanyosos de set regions autònomes diferents més un microestat; i no obstant, l'existència d'un sol Pirineu en el passat ha estat demostrada des de l'Antropologia cultural, l'Etnografia i la Història. La Biologia el defineix com una illa de clima i vida boreal, la més meridional d'Europa, isolada entre els biòtops atlàntic i mediterrani. En cadascuna d'aquestes aproximacions científiques, i potser també en aquesta mateixa recerca, hi cap l'objecció que la regió muntanyosa on individualitzem un Pirineu s'estén des de Galícia fins al Cap de Creus, com deia Julio Villar (1986). O potser, com deia Nicholas Crane (1998), s'estén també pels Alps, els Càrpats i els Balcans, i pel Bósfor fins l'Himàlaia, on després del Tibet s'acaben les altes terres de les latituds temperades adequades al nomadisme i la transhumància, àmbit físic i cultural al qual el Pirineu pertany, com es diu, des que el món és món.

Guia de lectura

La presentació dels resultats d'aquesta recerca està estructurada en vuit volums, dels quals el primer, el que esteu llegint, és l'únic dirigit específicament a un públic acadèmic especialitzat. Com s'indica a les Recomanacions de lectura (p. 9), hom és absolutament lliure de, un cop consultat l'índex, llegir una part o altra segons els interessos, coneixements previs, necessitats de recerca. Per a emetre un judici sobre una obra literària pot bastar una pàgina qualsevol, certament, però en tot cas ja se sap que, sovint, de les tesis se'n llegeix tan sols la introducció i les conclusions. En aquest cas, tingueu en compte que també hi ha conclusions sobre les qüestions metodològiques i pirinenques al final del Volum 4, i que fóra molt recomanable almenys fullejar el Volum 8 (els textos del llibre de les Falles). Una mica més avall trobareu la descripció dels continguts de tots els altres volums; aquest primer, doncs, s'estructura en quatre parts:

A la primera part s'exposen els objectius, la hipòtesi, les fonts i el mètode de la recerca, els fonaments teòrics en ciències socials per a l'estudi del paisatge, i els fonaments conceptuals per pensar en les muntanyes del món i concretament en les pirinenques. Tot plegat és un estat de la qüestió del paisatge, de les muntanyes i de la planificació. El paisatge, avancem-ho, fa explícita una estètica, però implica també una ètica i una política. Atès que l'art, l'arquitectura i l'urbanisme o el desenvolupament dirigit actuen en la transformació del paisatge, és justificable que una persona individual pugui intentar el mateix.

En la segona part s'interpreten les relacions humanes amb el medi: les dels indígenes pirinencs i les dels pobles colonitzadors i invasors, des de l'Antiguitat fins a la fi de l'Antic Règim (que al Pirineu escau datar el 1659), i des d'aquest moment fins al final del segle XX, re-presentant la història, igual que en la història antiga i medieval, veurem ràpidament com s'esdevé la creació dels diferents Pirineus, des de mons externs a la muntanya, seguint les fronteres que en l'Edat Moderna es van imposant. El darrer capítol d'aquesta part el dedicarem a explorar els aspectes en què les societats pirinenques han conservat, al llarg de la història i fins avui en dia, una

relació clara amb aquella societat pirinenca que, segons Estrabó, tenia un mateix mode de vida des del Cap de Creus fins a Fisterra.

La tercera part dóna detalls sobre la forma en què he experimentat en la construcció independent de paisatge: a partir de noves interpretacions per a geogrames concrets d'una cultura, modificar-ne —millorar-ne- la mediança. Això no ho he fet d'una forma conceptual, sinó aplicada: a partir de l'acció alpinística, la qual, si bé avui en dia és vista com a esportiva, principalment, té molts trets comuns amb l'acció artística, i també amb l'exploració geogràfica de la terra incògnita. Concretament, l'acció ha tingut lloc en muntanyes de Nepal i Perú, on vaig obrir (descobrir, inaugurar) en equip unes vies d'escalada que han tingut certa repercussió internacional. Aquests són els experiments previs en què intento validar la metodologia abans de la intervenció en geogrames pirinencs.

En la quarta part de la tesi defensaré les justificacions, conceptes i objectius, així com una prognosi aproximada de resultats, de les dos intervencions relatives al Pirineu. La primera, sobre un geograma molt potent, que guarda estreta relació amb la segona part de la tesi ja que prové del passat remot: els focs del solstici d'estiu anomenats Falles i Faros. És una intervenció ha pogut influir en reeditar una certa unitat transfronterera d'aquell Pirineu precristià, perquè es pot verificar la construcció d'una entitat transfronterera actual que s'està projectant en el futur amb fortes implicacions potencials en la construcció identitària, en estreta relació amb la publicació de la presa medial que difon la nova lectura del geograma Falles (un llibre, obra artística i etnogràfica, fet en equip amb un fotògraf). La segona intervenció, que és personal, també té forma de llibre encara no n'hagi iniciat la difusió, i completa el que es podria haver trobat a faltar en la revisió de la història: l'anàlisi i diagnosi del present del Pirineu. Conceptualitzat com a transecte d'observació qualitativa i comparativa de la serralada al canvi de mil·lenni, basat en, i orientat per, l'intent de repetir fotografies antigues; amb forta intenció política sota l'excusa d'estudiar el canvi paisatgístic, el presento en forma d'extens i reflexiu diari de tot el treball de camp fet durant vuit anys, incloent algunes postdates reflexives, i incloent les fotografies que em serveixen per defensar que, a més de raonar la meua diagnosi de la situació, els *Viatge(s)* són font de coneixement útil. El pronòstic de la seua influència, però, serà molt aproximat perquè són en curs de publicació, encara.

Finalment, és clar, les conclusions: més enllà dels resultats de les intervencions esmentades, defensaré, com deia, la falsació de l'aplicabilitat de la Mesologia a l'ordenació territorial mitjançant recursos tradicionals de construcció de paisatge. O bé, dit d'una altra manera, la falsació de la metodologia experimental per a una Geografia Humana Implicada, la qual, advertim, tal i com el punt de vista de la mediança demana, quedarà limitada pel cas-per-cas i pels horitzons personals.

Al final d'aquest primer volum hi ha la Bibliografia completa utilitzada.

L'Annex Primer i Principal a la tesi el componen els Volums 2, 3 i 4, que junts conformen la intervenció geogràfica raonada a la quarta part de la tesi: els *Viatge(s) d'exploració geogràfica del(s) Pirineu(s) del segle XXI*. Hi trobareu les reflexions i observacions extretes de les llibretes de recerca i les fotografies tant dels viatges de treball de camp pel Pirineu (2001, 2002, 2004 i 2006) com dels períodes “entre camps”. El relat literari dels tres primers viatges el vaig redactar *a posteriori*, els hiverns del 2007 i 2008, a partir de la reconstrucció minuciosa de l'itinerari, usant les imatges i els mapes, així com la meua memòria (la qual, per bé i per mal, és de gran detall i poc selectiva). El compromís amb el dogma de recerca citat és aquí peculiar, doncs: he respectat allò que va sorgir del cap durant la reconstrucció, sense corregir més que errates o expressions inintel·ligibles. Fet apart, és clar, que està escrit en dialecte ribagorçà. Aquestos volums componen un tall sincrònic del paisatge del Pirineu al canvi de mil·lenni des del meu punt de vista, i alhora una comparativa diacrònica amb el paisatge dels autors que el van retratar i descriure a principis del segle XX. Durant tot el relat hi ha opinió i judici de valor: sigui això vàlid dins del mètode científic estàndard o no, el que importa és que pugui ser útil en tant que diagnosi d'un conflicte d'apropiació. Al final del Volum 4, en les postdates (esparses de 2008 a 2014) s'alternen les reflexions més polítiques amb les vacil·lacions i pors respecte a la metodologia utilitzada i la manera de defensar una tesi com aquesta és. Tot plegat justifica el sistema d'ordenació territorial que proposo com a sol·lució.

El Volum 5 relata el meu primer “gran” viatge, que tenia “El Gran Salto” com a nom de guerra: *El descobriment de l'exploració geogràfica* (1999) va començar amb una beca Intercampus per cooperar en ordenació i desenvolupament turístic en una oblidada regió minera de Perú, i es va convertir en un viatge de carretera a

Mèxic, uns mesos més tard. No tenia bitllet de tornada: el vaig comprar quan em van concedir la beca per fer la tesi. Aquest diari, com els dels altres viatges, també inclou totes les imatges considerades importants llavors, en el mer instant del trànsit, de la voràgine en que, tot just llicenciat, em vaig submergir, foguejant-me com a geògraf. Com he dit més amunt, és el primer text en l'ordre cronològic, i és alhora, paradoxalment i coincidint en això amb el volum següent, el diari extrapirinenc més interessant literàriament però més prescindible per a avaluar la tesi.

Del Volum 6, doncs, ja n'he dit el judici: és el diari extrapirinenc més interessant i més prescindible alhora, com l'anterior volum. En aquest cas és el diari d'un viatge de senderisme del 2002 als Alps del Sud de Nova Zelanda, les antípodes del Pirineu, en què, fracassant en l'orgullós intent de traçar un sender de gran recorregut, vaig humilment aconseguir entendre el punt de vista de la mediança. Per tant, si un cop llegida la Metodologia en aquest Volum 1 no ho teniu clar, sempre podeu fer com jo i anar al Volum 6: *Ka Tiritiri o te Moana: tribut d'un pirinenc*, i veure-hi un exemple de trajectió paisatgística i un model simplificat del desplegament ecumenal d'una societat sobre un territori.

El Volum 7 és el que més pot interessar als alpinistes, perquè conté els diaris, en aquest cas bàsicament fotogràfics, dels experiments en la mediança alpinística de la tercera part d'aquest Volum 1, el del Pic Triangle de Langtang i el del Bosque de Rocas i el Nevado Huaguruncho; també hi ha el breu diari en el mateix estil d'un petit experiment de senderisme a les muntanyes de Marroc. A més de les col·leccions fotogràfiques, hi he adjuntat també còpia dels textos publicats respecte dels dos experiments en mitjans especialitzats, o sigui els materials que falsen la demostració empírica. Només en aquest sentit és de revisió necessària per als lectors exclusivament acadèmics.

El Volum 8 és el darrer annex. Si podeu consultar una còpia en paper del llibre *Foc al Faro! La Festa de les Falles al Pirineu*, aquest volum us serà poc necessari, perquè bàsicament conté els textos que hi van ser publicats excepte les traduccions completes al francès i castellà que s'hi van incloure. Sense les fotografies, no és l'obra d'art, no és la presa medial publicada per incidir en el geograma. Forma part dels annexos de la tesi, doncs, per auxiliar a la falsació de la intervenció geogràfica

raonada a la quarta part del text de tesi d'aquest Vol. 1; o per si de cas algú està molt interessat des del punt de vista etnogràfic en les Falles i no pot obtenir un exemplar del llibre. Inclou, no obstant, els articles que he publicat: en una revista d'etnologia, una observació de focs pirinencs concrets, i en una revista de reflexió associativa, doncs això, una reflexió sobre els particulars grups fallaires.

Agraïments

Tan obligatori com desitjat, tan esperat com temut, és el moment d'escriure la llista per donar les gràcies a tota aquella gent que en un moment o altre han escoltat els meus projectes i problemes respecte d'aquesta recerca i m'hi han ajudat, de vegades de les formes més impensades. Alguns són només motivadors simpatitzants de la causa o prestataris de llibres a llarg termini; d'altres hi han estat profundament implicats. Alguns noms no són ací perquè estan citats més àmpliament als annexos corresponents. La llista és bonica perquè cada nom és un contacte humà amb tota una història i mil relacions al darrera... que la vida és un filat!

Al Perú, setembre a novembre de 1999: Mg Pelayo Álvarez, Mg Marcelino Huamán, Braulio Yupanqui, Anastasio Solórzano, Eva Gómez, Juan Rodolfo Medina, Raquel Carhuas, Saiquilla Póvez, Helman Martín, Sascha Müller, i Emma; **a Toulouse, juny i juliol de 2000:** Dr Jean Paul Laborie, Don José Ballarín, Alex Otton, Bruno Pacheco, Laurent, Matt Legros; **a Pau, desembre de 2000:** Dr Vincent Berdoulay, Dr Laurent Despin, Marta Puig, Marylène Lamigeon, Muriel Harguindeguy, Thomas Astruc, Jérôme Pesteil i d'altres doctorands; **a la Universitat de Barcelona 2001/2002:** Dr Jaume Mateu, Dr Javier Martín Vide, Dr Rafael Giménez, Diana Álvarez i els altres companys de classe, Pili Farré Juanmartí, Maria Farré Domech, Àngel, Génesis, Senèn i Marina Torres; **a Mas Carlets de Monrebei:** Marc Umbert, Marc Mora, Eli, Loqui, et alt; **al Pirineu en el primer Camp, juny i juliol de 2001:** Lluís Llobet, Josep i Concepció de Prullans, Jordi Sabaté del Prat d'Aguiló, Josep Farré Mestre, Marcelino de Parros, Cal Caborreu de Bescaran, Eloy Garcia i encantadora mare, Fabre –il maestro–, i Diana; **al Nepal, setembre a novembre de 2001:** Dr. Alejandro Camino del Mountain Forum International, Oriol Baró, Pasang Sherpa, Eloi Callado, Jordi Mena; **a Jaca, gener de 2002:** Dr. Federic Fillat, Dr. Enric Balcells, María Santamaría, David Guzmán, Eneko i Lagarto de Bergara; **al Casalet de la Clua, maig i juny de 2002:** Kilian Amorós, i els visitants; **al Pallars, juliol de 2002:** Habitants del Pis Bohèmi de la Pobla del Sur; Habitants de Casa Juanmartí de Llarvent, Casa Mónica i Txordí a Berrós Jussà; **a Àrreu, agost de 2002:** Reda Bakali, Joana, David Castanera, Martín

Urquiza, Laura Galera, i els travellers, i els punkis; **al segon Camp dels Pirineus cap a Santiago de Compostel·la, octubre de 2002:** Ignacio del Run, la colla de María a Jaca; Peregrins Steffan, Lorraine, Pin, Kellie, Derek, Umberto, Louis, Luís, i altres, i Diana; **al Camp dels Alps del Sud (Nova Zelanda) desembre de 2002/ gener de 2003:** Dra. Jacky Bowring, Dr. Jorgen Primdahl, Dra. Shelley & Ilan Egoz, i Toni Cases; **al Camp de Perú, maig de 2003:** Jordi Marmolejo, Oriol Baró, Albert Barguès, Maruja Herrera, Manolo Urquizo, Raquel Carhuas, Helman Martín, Mg Marcelino Huamán, Mg Pelayo Álvarez, Saúl de Tingocancha; **al Reconeixement del Rif i Atlas (Marroc), maig de 2004:** Xavi Barreda i Eli de Radikal Rif, i Ricard Baró; **a l'assignatura Medi Ambient de Muntanya per a Guies de Muntanya a Salardú:** quatre fornades d'alumnes amb qui vam aprendre bastant, i Conrad López, que m'hi animà; **a l'assignatura Paisatges Culturals, i a Geografia d'Europa a la UdL, i en altres aules, universitàries o de tècnics esportius de muntanya:** molts estudiants pacients amb el meu magisteri àcrata; **al Camp dels Pirineus 2004:** Niamh & Matt, Casa Tedó d'Ardanuy, Jus Erguin, Els Minairons de Montardit, Jep Farré de la Seu i família, Casa Jaumet d'Astell, Ruben i companyia a Castellnou d'Avellanós, Casa Antón de Suïls, Ca la Mercé a Villarrué, Casa Rins o Rhins, el pastor de Urmella, Marino i Andrea Sahún, Alaín Andrés, Bea, Sergi i la Compañía de Guías de Torla, Txell Bosch, Unai Beitia; **al Camp de Redacció de la Poble del Sur l'hivern i primavera del 2005:** Toni atre cop, Irene, i la societat poblatana, els bohèmios i els que no; **al refugi d'Amitges la primavera de 2006 (i la del 2007):** Valentí Sagristà, Willie Fernández, Genís Cabau, i cent clients agraïts (i els que hi treballen, sempre); **al Camp de l'Alta Excursió Pirinenca 2006:** Georges Veron per la seua guia, Claire i Florence, Florian i Damien, Jacky i Jacques, refugis de Bujaruelo (Kate Sagristà, Esther Illa) Ventosa, Colomina, Amitges, Ulldeter, la Gite d'Eina, i cent persones amables, generoses i animants; **al Camp Base Permanent de Les Bordes:** Anna Quintana, Anna Farrero, Albert Barguès, Antonio Mejías, Carles Quílez, Carlos Roca, Carlos Chicano, Dani Martín, David Giménez, Emma Andrés, Faïna Farré Domech, Fufu, Gerard Farre, Javier Santos, Judith Boltà, Laia Gaspà, Lyra García Farré, Marc de Marco, Manel el galego, Maria Farré Domech, Maria Garrido, Mariana Font, Marta Taulats, Marc Ollé, Mariona Orfila, Moisés Sans, Dra Núria Carrera, Oriol Baró, Oriol Soler, Oliver Watson, Reda Bakali, Ricard Baró, Sabina Lapedra, Sertxi García Farré, Sergi Ricart, Sol Rios, Sònia

Suelen, Tere Sánchez, Teresa Farré Mestre, Txordi Ricart, Txell Bosch, Unai Beitia, Unai Pérez de Arenaza, i me'n deixaré molts, i encara d'altres, que van venir un dia, van pronunciar la pregunta exacta, em van escoltar tres hores i no han tornat més... i Khumbu Sherpa; **al camp de les Falles 2009-2011:** Rafel Folch, fallaires andorrans, Sofia Isús, Joan Perelada, fallaires de Taüll, de Boí, d'Erill, de Barruera, de Vilaller, de Senet, d'Aneto, de Castanesa, de Sahún, de la Pobla de Segur, d'Alins de Vallferrera, de València d'Àneu, de Lés, de Saint Pé d'Ardet, de Banhères de Luixon; **a les pomeres de Llesp 2009-2012:** Dr Ignasi Iglesias, Laura Torguet, Ramon Montserrat, Ramon Giribet, Ana Seluy, Mercé Francès, Jose Cazorla, Víctor Perdrix, i tants amics ja citats; **els més inubicables:** Augustin Berque, vrai savant, Ana Cardona, Anna Sopeña, Ariadna Cañadas, Braulio Torelli, Dani Ascaso, Elisabet Farrero, Eze Domingo, Dr Francisco Garcia, Florència Corretti, Gemma Cots, Helena Fernández, Irene E. Reuter, Josep Piqué, Juli Valdunciel, Kio Pujol, Laia Rosàs, Lisi Roig, Dr Lluís Camarero, Lluís Villacampa, Dra Maite Sarrio, Marc Umbert, Mireia Plans, Sebastià Jordà, Sergi Barrabés, Sergi Turmo, Pau Bonet, Pau Plana, Toni Larrull, Miquel Sala, Víctor Romero, Xavi Turó, i el oso yonqui, en sentit concret i extens (Penya Joves-Unicornio); **en la cartografia:** Mateu Morillas; **i a més, finalment:** Can Maia de la Garrotxa, un apartament típic de Cambrils, on estic maquetant, i Núria Nieto Bonet que m'hi anima, em revisa i em corregeix;

la família: Xavier [javier], mompare, Farré de Llesp; Andrea Teresa, mamare, d'Antón de Suïls; Andrea i Jusep "Xepp", es meus germans; Eva Jordà, de Panel del Pont, mare dels meus nebots;

els cusins de lluny, però germans de sang: Ivan Moner i Toni Cases;

el director, Dr. Jordi Martí Henneberg, qui confià en mi o en el projecte, i va dirigir la tesi amb una suavitat i efectivitat sorprenents, i m'ha esperat amb una paciència incorruptible (és en arribant a Roma / que es demostra que hi porta / qualsevol camí);

entremig dels viatges de camp i dels d'estudi, els llocs on he escrit i llegit més han estat la Borda de Navarri a les Bordes i Casa Farré de Llesp, on acabo la redacció.

La dedicatòria és als meus pares, però afegeixo i ofereixo l'obra amb tot sentiment a la memòria dels que la voldrien haver llegit i no podran: Bàrbara i Tresina Farré Iglesias, Kilian Amorós, Marta Taulats, Joan Vilagrassa, David Giménez, Oriol Soler, Josè Ballarín, Lola i Leocàdia Juanmartí Baraut, i Chuquín Palacín.

Primera Part:

Metodologia

En una recerca de tesi doctoral, la part que correspon a la formació teòrica i/o a la formulació d'un conjunt de definicions i de regles conceptuals per a abordar el problema pot comportar diversos anys d'estudi i reflexió. Hom ha de comprendre les teories científiques més enllà del que ensenyen els llibres, i de fet, gairebé cal experimentar-ne la validesa en la pròpia carn. Cosa que permet no només validar-les, sinó sobretot utilitzar-les. Però el procés no és senzill d'exposar, i altrament, mantinc la voluntat de centrar la recerca en el Pirineu i no en les maneres de parlar-ne que tenen els científics. Per això, com en la majoria de les tesis, es fa un esforç de simplificació i resum, per a que hom pugui comprendre fàcilment la filiació acadèmica o filosòfica del text i les bases de la recerca.

Aquesta primera part comença pel capítol en què es presenten els objectius, la hipòtesi i el mètode desenvolupat per a solucionar-la. En el segon capítol s'enumeren i comenten les fonts utilitzades, així com els llocs visitats amb finalitats de recerca i experimentació. En el tercer capítol trobareu un repàs crític a les teories, paradigmes i punts de vista amb què, des de les ciències socials i la planificació territorial, s'ha constituït el paisatge com a objecte d'estudi, com a objectiu de projecte i intervenció, i com a recurs potencial per al lucre econòmic. El quart capítol fa un recorregut, tanmateix també crític i amb exemples, per la definició i els llocs concrets anomenats "muntanya", la qual és, com veureu, el paisatge vital de col·lectius socials diversos, alguns dels quals estan en forta expansió. El cinquè i darrer capítol explora breument les relacions de l'art contemporani amb el paisatge, especialment en la literatura, en que manifesto les influències ètiques i estètiques que ajuden a conceptualitzar la forma de les meues pròpies obres literàries.

1. Plantejament de la hipòtesi i mètode

El problema geogràfic concret que vull enfrontar, i que justifica aquesta definició de la realitat simultàniament objectiva i subjectiva, individual i col·lectiva, alhora passada, present i possible, és l'evident conflicte generat per l'afirmació de les realitats pirinenques. El conflicte s'expressa en les contradiccions i lluites que han acompanyat els desplegaments de cada societat, i individualment cada cop que algú se sent decebut o avorrit per una "atracció paisatgística", o bé molest per veure estructures de formigó i metall a l'alta muntanya. Cada societat i cada persona ha justificat plenament l'apropiació d'una part del Pirineu, com a resposta a una valoració de riscos i recursos que no era universal, però que ha estat defensada com a tal.

El problema és que hi ha un conflicte en la propietat simbòlica del medi pirinenc; i a les taules d'ordenació del Desenvolupament Sostenible han segut junts tots els qui se senten amb dret a decidir, tots els identificats amb el Pirineu. El conflicte, per descomptat, és de propietat econòmica també, i l'explotació turística de la intangible bellesa del paisatge està subjecta a legislacions igualment ultrapirinenques. El conflicte és psicològic, estètic, ideològic i polític; ecològic i econòmic; identitari i moral. Sense oblidar que les identitats locals pirinenques s'expressen en dotzenes de dialectes de sis llengües diferents (basc, francès, castellà, occità, aragonès i català). El plantejament inicial bàsic mateix, considerar el Pirineu per ambdós vessants en tant que un sol medi, és fortament geopolític, i una mica revolucionari o almenys *evolucionari*, si bé s'hi pensa, a la llum de les conclusions de la recerca, entorn de la possibilitat d'unió futura com a solució a multitud de conflictes d'apropiació territorial¹.

L'àmbit d'aquesta recerca es defineix molt senzillament: el tema és la història dels modes de la vida humana, l'espai topogràfic és l'orogen alpí que travessa l'istme d'Ibèria amb Europa. No interessa posar-li un límit exterior, justament

¹ Vegeu, al Volum 4, "Portoalegre".

perquè allò que ha dividit culturalment el Pirineu és la consolidació de fronteres a partir de les definicions de capitalitats, límits i atributs que per al Pirineu han estat dites i aplicades des de llocs que el tenen com a horitzó, i que el tenen com a hàbitat social només a temps parcial. Dit d'una altra manera, interessa considerar com el Pirineu es converteix en àmbits o llocs corogràfics tangiblement diferents per als individus, segons siguin catalans, francesos de Paris, boletaires, alpinistes, etc., i com cadascun d'ells constata i admira els paisatges que demostren que la muntanya existeix per al col·lectiu i viceversa.

Identificat el problema geogràfic, més enllà de caracteritzar el conflicte, les raons, les arrels i el sentit en què cadascun se sent afectat per l'esdevenidor del Pirineu, l'objectiu d'aquesta recerca és contribuir a solucionar-lo amb una visió de conjunt, cercant els motius que permeten parlar dels Pirineus en tant que unitat. Per bé que els grups socials que pensen la serralada holísticament són dispersos i poc nombrosos, i "són pirinencs" en sentits molt concrets o delimitats, potser estan forjant una estructura emergent, on la realitat seria un sol Pirineu: que no fos contraposat a les mediances anteriors, sinó que n'integrés els paisatges parcials mitjançant la definició d'un medi pirinenc unificat, amb un sol sentit comú per a totes. Així doncs, l'argumentació en aquest text intenta demostrar que hi ha una realitat possible que engloba i no nega els Pirineus fets realitat fins ara, i que els "supera", integrant-los en una estructura/símbol que s'inspira en la unitat del passat, en què el Pirineu pot tornar a ser una sola unitat de relleu i cultura, de mar a mar. En efecte, he trobat pistes per afirmar que un grup social, poc connectat i heterogeni, està definint límits i atributs, i raons per a identificar (i identificar-se en) un "Pirineu unit", i lluitant per una realitat que no té ni nom, però que no obstant considero un futur possible i desitjable, vistes les condicions actuals.

Així doncs, la tesi hauria de demostrar, primer, que l'actual divisió del Pirineu és un "sense-sentit", i que la unitat ecumenal del Pirineu fóra la base per solucionar el conflicte. Hauria de demostrar això com a punt de partida per a aplicar-hi la hipòtesi metodològica, qüestió central de la recerca, que exposem tot seguit.

1.1. Hipòtesi

La hipòtesi, a partir d'aquests supòsits exposats, és:

Un geògraf, en determinades condicions, pot comunicar una o diverses preses medials per iniciar la correcció del conflicte d'apropiació medial de diverses societats o grups humans sobre un territori concret.

Quin és el *conflicte d'apropiació*, ho acabem d'explicar a l'apartat anterior. El *territori* és el Pirineu; en aquest cas, la muntanya d'on el geògraf és indígena². Les *condicions* són en aquest cas que el geògraf tingui, a més de formació àmplia en ciències socials, formació aplicada en etnociència del territori concret, coneixement profund de la història dels modes de vida en dit territori, i formació suficient (teòrica i pràctica) en esports de muntanya i alpinisme. També haurà de ser competent en creació literària i representació fotogràfica: *comunicar preses medials* significa crear obra gràfica que trajecti valors explícits, i fer-la pública. La difusió (entre els individus de les societats) de les idees demostrades per dita obra gràfica hauria d'*iniciar la correcció del conflicte*, verificant-se un canvi d'actituds i comportaments, moment en que el geògraf haurà acomplert la tasca de provocar un debat constructiu.

1.2. Mètode

A través de l'anàlisi de la construcció social de la muntanya existeix la possibilitat de definir una metodologia científica per a l'establiment de valors en els geogrames del medi. Aquesta metodologia serà científica si és racional i explícita; això no implica, però, que qualsevol geògraf pugui aplicar-la a qualsevol medi, ni que les experiències siguin repetibles estrictament, atès que les condicions no en seran.

2 Nadiu, aborigen, habitant, “nascut i crescut”, serien termes igualment vàlids. Ciutadà, no tant.

El coneixement del Pirineu, i de les relacions amb ell possibles, l'he fonamentat en els transectes d'observació directa, a peu, des de la Cerdanya fins a Navarra i la volta per la vessant Nord, i en la travessa per l'Alta Ruta de mar a mar. Les ganes d'ampliar els horitzons on contrastar els fets pirinencs, m'han portat durant la recerca a d'altres transectes de camp, on, per mitjà de la part alpinista del geògraf he comprés la importància d'usar l'eina de la mediança ecumenal: a la tercera part d'aquest volum i als annexos hi ha els recorreguts i alguns resultats de les experiències a l'Himalaia del Nepal, al Andes del Perú, als Alps de Sud de Nova Zelanda, i al Rif i l'Atlas del Marroc. Aquestes experiències de comparació són utilitzades de forma transversal en tota la tesi, per representar-me altres temps del Pirineu. Metodològicament, però, han servit sobretot per assajar intervencions geogràfiques modificadores de mediances. Durant aquests catorze anys, quan no caminava muntanyes, he viscut a la Ribagorça, on sóc nat i crescut, cosa que ha fet d'aquestes valls el meu referent per entendre la geografia històrica de la serralada.

Sacrificant la profunditat erudita amb què es podria parlar de cadascun dels paisatges pirinencs en la modernitat, he optat per ampliar al màxim els meus horitzons, a peu per l'espai i a l'estudi per la història dels horitzons dels diversos col·lectius. Per tot això, indueixo que he orientat el mètode cap a la prioritat d'obtenir una prognosi geogràfica raonable. Si aquesta mirada global al Pirineu, pragmàticament desenvolupada, m'ha menat a errors d'especulació o d'extrapolació, per a això existeix el mètode científic, per a que, per la falsació, progressi el coneixement.

El mètode de la recerca l'he desenvolupat orientat ontològicament per la Mesologia (l'estudi del medis humans), que he entès a partir d'Augustin Berque, cercant, experimentalment i teòrica, les especificitats de la muntanya. La Mesologia procura estudiar la relació dels humans al seu entorn mitjançant la interpretació de com es desplega la tècnica materialment, i de com el símbol expressa un món propi, a escala humana, definint així un medi on l'existència té sentit. Això s'exprimeix exemplarment en el paisatge: un territori simbòlic o un símbol terrenal, on els textos que poden llegir-se representen l'entorn en tant que una altra cosa, una identitat que els símbols inscriuen, testifiquen i localitzen. La font bàsica per estudiar els medis són els discursos entorn del paisatge i els símbols que s'hi erigeixen (per

reinterpretació, o de nova planta), i Berque aconsella una rigorositat extrema en el detallisme del cas-per-cas, per no danyar la identitat de persones o llocs en cap dels sentits possibles. Vist des de fora de la Mesologia, el mètode comparatiu és el que ha estructurat el meu *modus operandi* en la recerca científica, i vist així, aquest treball pot ser entès com un estudi de difusió cultural no quantitatiu. L'enfocament humanista a la solució de la hipòtesi m'ha dut a usar recursos i fonts literàries i artístiques per conjuntar-les als transectes i a les lectures cartogràfiques, geogràfiques i antropològiques, enlloc de primar l'anàlisi estadística o cartogràfica sistematizada, la qual només analitzo des de les obres que la fan pública.

Si el mètode per a intentar aquesta recerca fou plantejar-la com un viatge de descoberta geogràfica o exploració del Pirineu, la manera de fer-ho (la metodologia, doncs) ha estat no tenir plans: caminar cada dia un tros, o llegir cada dia alguna cosa, i restar obert, que de tothom i arreu pot aprendre's quelcom de bo. L'objectiu és escriure un llibre, sobretot: i donat el temps i l'escala, les dades, trobades en la contingència més pura (per no tenir plans, que el medi i els habitants diguin, que en la reflexió ja es farà la tria) resulten ser les justes i oportunes. Plantejat com un viatge, les "proves empíriques" de la demostració són les vivències pirinenques, que marquen, com a fites, un itinerari de coneixement. Això és important perquè en l'exposició dels desplegaments ecumenals, tot el coneixement ha estat reordenat i estructurat, un cop reflectit (reflexionat) per la raó relacional i la imaginació comparativa del geògraf. Així ha estat com he aconseguit conservar la voluntat, l'empenta per acabar: si estàs de viatge, pots tenir dies bons o dolents, però cap temps és "perdut", no pots deixar de viatjar fins que tornis. Mitjançant aquesta concreta (única, contingent) i simbòlica (reproduïble, transcendent) línia de tinta³ amb que traço l'estudi de les mediances pirinenques, en que espero transmetre els resultats de la meua recerca, així és que torno.

3 Literalment: a més dels diaris de viatge, el gruix de la tesi també parteix d'un original manuscrit.

2. Fonts investigades i llocs explorats

Sempre he envejat les bibliografies que citen els geògrafs clàssics en les monografies de les valls de muntanya: hi havia molt poques coses publicades, i ho podien repassar tot amb calma. Un segle més tard, això ja no és possible, ni tan sols sense comptar els darrers deu anys de publicacions massives en el ciberespai. Cal triar, escollir bé les obres, però cal tenir oberta la llista de fonts i llibres fins al final. Hi havia tanmateix, des del principi del viatge, el desig que fos possible comprendre el medi i contar-lo a escala humana, és a dir amb el cap i els peus (“en Geografia l’home és la mesura de totes les coses”, i “el geògraf pensa amb els peus”). Per això he renunciat a l’estadística i a la cartografia quan l’ordinador hi esdevé *necessari*; i de la mateixa manera, el treball de camp a muntanya s’ha fet a peu, ja que si avui l’automòbil sembla inalienable de la nostra existència, no ho ha estat durant els deu mil anys previs a la segona meitat del segle XX; i si esperem sobreviure —com a humanitat— al segle XXI, ben aviat pot deixar de ser imprescindible.

Així que, bàsicament, aquesta tesi es construeix amb les representacions gràfiques que en el passat han estat fetes, especialment literàries i fotogràfiques, contrastades i comparades a les meves pròpies representacions d’ambdues classes. Val a dir (i val per a mi i per a tots els anteriors interpretadors) que aquestos escrits i dibuixos químics són una part realment ínfima de tot el que es podria registrar, de tot el que hi ha: una part molt petita de tot el que s’ha vist, llegit i enraonat pels Pirineus i amb els pirinencs de tota classe.

2.1. Fonts

Les fonts utilitzades que queden en un registre documental poden classificar-se en quatre categories: *consultes* i lectures de fons bibliogràfics, o fonts indirectes;

anàlisi, en fons documentals, o fonts directes; *transectes*, observacions de camp; i *elaboracions*, o fonts documentals pròpies.

Les consultes bibliogràfiques han estat realitzades continuadament, i en dos nivells. Per a traçar un estat de la qüestió dels estudis fets sobre el Pirineu, vaig usar les catalogacions informatitzades de les biblioteques que semblaven ser adequades. Amb diferents criteris de recerca en els autors i en les paraules clau de títol (el mot *Pirineu* i *Pirineus* en diferents idiomes, combinats amb *mntanya*, *geografia*, les denominacions regionals de parts del Pirineu, etc.) es van anotar per aquest sistema més d'un miler de referències de possible interès. Al mateix temps, el mètode posa de relleu quines obres són més disponibles, i permet contrastar la influència geogràfica del Pirineu en tant que objecte d'estudi, i a l'inrevés: la influència de certes obres en la formulació de la Geografia del Pirineu. Les institucions culturals o de recerca properes al Pirineu, les Universitats, els Centres Excursionistes, i algunes biblioteques locals pirinenques, per aquest ordre decreixent tenen la major diversitat de títols. En aquest nivell de consulta, sorgien tot tipus d'estudis especialitzats: geologia, biologia, antropologia, geografia, etnografia i folklore, sobretot.

Els tipus d'obres consultades i fitxades en un o altre sentit inclouen moltes vessants de la literatura: textos originals dels excursionistes, guies d'excursions i de turisme de tot el segle XX, els llibres de vivències de personatges "rellevants", viatgers i pioners, biografies, així com llibres de gran format sobre el patrimoni, el paisatge, la cultura o la societat rural, o sobre el pirineïsmes esportiu; i una gran col·lecció de monografies regionals o de vall, procedents de la tradició vidaliana i esteses durant tot el segle XX en molts nivells, des del capítol de presentació en concrets estudis biològics a obres de divulgació del país que foren regalades per la banca en alguna ocasió. I encara una colla de publicacions o documents polítics d'ordenació territorial a diverses escales administratives, destacant els de la Comunitat de Treball dels Pirineus, que forniren les dades administratives i estadístiques, i els més antics, com el *Diccionario Geográfico* de Pascual Madoz. I per descomptat novel·la, assaig i poesia pirinenca i de pirinencs de tots els temps.

Aquesta consulta de les fonts indirectes, feta per a calibrar el saber elaborat científicament i literàriament sobre el Pirineu, així com la difusió de les

publicacions, és completada en el segon nivell de la consulta per la revisió amb el mètode més clàssic, la revisió directa de prestatges en biblioteques públiques i particulars. Li he dedicat el màxim de temps possible, sempre forçat per la disponibilitat del desplaçament i l'estada en els llocs. El resultat d'ambdós nivells de consulta és un arxiu personal de més de vuit-centes fitxes de lectura, i vuit arxivadors d'anells plens d'articles de revistes de ciència especialitzades. Les obres han estat triades tal com han anat venint: trobades com s'ha explicat, recomanades per un altre autor, o per informants contingents; només en uns quants casos ha estat necessari cercar un títol específic per a completar alguna àrea històrica o regional.

Les biblioteques consultades han estat, per ordre cronològic aproximat, benentès que les més properes són d'ús recurrent: Biblioteca Central (incl. Lletres) i Biblioteca de l'ETSEA de la Universitat de Lleida; Biblioteca de Geografia i Història, Biblioteca de Filosofia i Biblioteca de Filologia de la Universitat de Barcelona; Biblioteca de l'Institut d'Estudis Ilerdencs; Biblioteca Arús (Barcelona); Biblioteca del Centre Excursionista de Catalunya; Llibreria Altair (Barcelona); Biblioteca d'Humanitats de la Universitat Pompeu Fabra (Barcelona); Biblioteca Central i Biblioteca de Geografia i *Aménagement* "Daniel Faucher" de la *Université de Toulouse II -Le Mirail*⁴; Biblioteca del *Laboratoire Sociétés, Environnement, Territoire* i Biblioteca Central de la *Université de Pau et des Pays de l'Adour*; Biblioteca del *Instituto Pirenaico de Ecología* (antic *Instituto de Estudios Pirenaicos*, Jaca); Biblioteques municipals de Lleida, el Pont de Suert, Vielha, La Seu d'Urgell; Biblioteca del Centre de Promoció de la Cultura Tradicional i Popular Catalana, Biblioteca de Catalunya, llibreries (de novetats i de vell) d'Andorra, Lleida, Jaca, Bagnères de Luchon, Saint Gaudens, Toulouse, Barcelona, etc. Fires del llibre i el disc pirinenc de la festa Pyrene; i biblioteques privades que pertanyen a una vintena de col·laboradors.

El primer nivell de la consulta ha estat realitzat, a més, a partir de dues fonts bibliogràfiques de referència ja elaborades: la *Taula Bibliogràfica de l'Excursionisme Català*, publicada per l'*Avenç* (Barcelona, 1916); i especialment l'extraordinari número 18: *Recherches Pyrénéennes* de la publicació *Espaces et*

4 Aquesta ja no existeix: el *Campus du Mirail* va ser arrasat per l'explosió d'una indústria química propera, l'AZF, el 21 de setembre de 2001.

Sociétés Contemporaines (CNRS: IRSAM-Pau i ISARD-Toulouse, 1993), per a les fonts indirectes publicades anteriorment a ambdues dates. Pel que fa a les publicacions posteriors, han estat seguides a partir dels catàlegs de les editorials que hi eren més recurrents, i amb les recensions de novetats editorials aparegudes en revistes culturals, de muntanya i científiques dels àmbits pirinencs, i en les mencionades biblioteques i llibreries. El segon nivell de la consulta ha d'incloure les visites del museus que mostren el Pirineu des de dins o des de fora: Ecomuseu de les Valls d'Àneu, Museu Nacional d'Art de Catalunya, Museu Etnològic de Barcelona, Museu del Serrablo; i altres museïficacions locals en forma de representacions de "la vida d'abans" o de centres d'interpretació patrimonial. No obstant, també en aquest cas, el de la cultura material d'abans i d'ara, són molt més nombroses i importants les observacions directes en col·leccions privades, siguin presentades estèticament, com a evocació, o guardades com a trastos vells interessants.

Algunes de les documentacions d'arxiu i biblioteca han estat analitzades en més profunditat, mitjançant una visió temporal o geogràfica àmplia. Cauen en tres tipus de representacions o fonts indirectes per a l'estudi del Pirineu: literatura científica i de divulgació, cartogràfiques i fotogràfiques.

La literatura científica ha estat analitzada a fons pel buidat general de les següents publicacions periòdiques: la revista de la Universitat de Toulouse II, *Révue Géographique des Pyrénées et du Sud-Ouest*, des de l'any 1930 fins el 1965 (actualment la revista s'anomena *Sud-Ouest Européen*); i la revista del *Instituto de Estudios Pirenaicos* (actualment *Instituto Pirenaico de Ecología-CSIC*), *Pirineos*, des de 1950 fins 1970, els anys en què encara no era una publicació tan especialitzada en ecologia. L'evolució de la literatura de vulgarització de coneixements científics ha estat analitzada a través de la revista *El Mundo de los Pirineos* (Sua Edizioak), des del 1998 fins mitjans de 2005, i de la revista *Pyrénées Magazine*, pionera de la línia cultural de l'anterior, des del 1990 fins el 2002. Les inquietuds socials pels Pirineus també es reflecteixen en revistes temàtiques (enlloc de regionals) de les quals he revisat amb constància la revista *Vértex* de la FEEC, les revistes *desnivel* i *Grandes Espacios* de l'Editorial Desnivel, on es pot veure com evoluciona el món dels esports de muntanya. Altres publicacions periòdiques, temàtiques o més locals, han estat tanmateix reveladores d'identitats i paisatges:

Butlletí del Centre Excursionista de Catalunya, Descobrir Catalunya, Lo Raier, Lo Gargall Fer, Fan Zeni, La Borrufa, Cuadernos Técnicos Barrabés, Trek Magazine, Montagnes Magazine, Vertical, Ara Lleida, Percepcions, etc.

De les fonts que m'autoritzen a parlar en aquesta tesi del passat del Pirineu, les més remarcables són les indirectes que han estat publicades per a les diferents èpoques, especialment les obres de Paul Bahn, *Pyrenean prehistory* per al vessant Nord (Bahn 1983) i J. L. Sanchidrián, *Manual de Arte Prehistórico* des del vessant sud (però menys rígid amb la frontera política actual)(Sanchidrián 2001); també ha estat d'utilitat el jove clàssic *Economía de la Edad de Piedra*, de M. Sahlins (1983). El text que dona les referències amb més precisió és de J. Maluquer de Motes, “*Les Pyrénées avant l'histoire*” (Taillefer 1974, pp.71-102)⁵. També clarificador, pel seu enfocament pluridisciplinar, *Qui som (Història de la diversitat humana)* del genetista Luca Cavalli-Sforza (L. i F. Cavalli-Sforza 1993), encara que conté moltes aproximacions arriscades. Els reculls de llegendes i tradicions referides al Pirineu, i l'etnografia “clàssica” aporten dades de camp interessants, i són fonts indirectes en l'horitzó temporal de l'antic règim: en general l'obra de Violant i Simorra i de Joan Amades; Ricardo Mur (2002), *Pirineos Montañas Profundas* per l'Aragó, Pep Coll en general, entre altres títols i autors que seran citats oportunament. De temps més moderns, hi ha algunes síntesis, que ja són pròpiament d'Història del Pirineu, i que ja fan referència extensa i documentada a l'edat mitjana: el de J.M. Guilera del 1964, *Unitat Històrica del Pirineu* i altres parts de *Les Pyrénées de la montagne a l'homme*, obra col·lectiva del 1974,⁶ dirigida per François Taillefer: “*Des refuges montagnards aux États pyrénéens*” de Pierre Bonnassie (Taillefer 1974: 103-164), “*Mentalités, comportements, croyances*” de Bartolomé Bennassar (idem: 213-248), i els de J. F. Soulet sobre la civilització material d'abans (idem: 249-298), de J. Allières sobre lingüística pirinenca (idem: 423-458) i de M. Durliat sobre l'art Romànic (idem: 165-212). D'altres serralades, voldria ressenyar dues joies de l'antropologia: *Pastores de puna– Uywamichiq punarunaquna*, obra col·lectiva de

5 Quant a l'art rupestre específicament, existeixen les obres de H. Breuil (1952) i Leroi Gourhan (1965), que he utilitzat per referències; i quant a la representació més holística del que podia ser la vida de les comunitats humanes en la fi del paleolític, què millor que la sèrie, prou documentada d'*Els Fills de la Terra* (Auel 1985-2000) i la tercera part de *Los Círculos de Piedra*, de J. Dahr Lambert (1995), també una interpretació novel·lada que acaba referint-se explícitament al desplaçament de la cultura sobre els Pirineus.

6 Afortunadament reeditada en butxaca el 2000. No està superada, i no hi ha guia per viatjar al Pirineu cultural com aquesta, al meu criteri.

Instituto de Estudios Peruanos (Flores Ochoa 1977), i *Trans-Himalayan Traders* de James F. Fisher (1985) que donen referències dels intercanvis culturals (materials i de símbols) de pobles de l'altiplà dels Andes i del Dolpo al Nepal, amb condicions que al Pirineu no es troben fa centenars d'anys. S'hi pot entendre la tecnologia neolítica pre-metàl·lica i els efectes d'una invasió total, dels andins; i l'economia de l'intercanvi a través dels colls i mitjançant llengües-pont a diferents societats, dels nepalesos de Tarangpur. El SudTyrol també l'he explorat bibliogràficament i a peu, breument, al final de la recerca, en relació a l'estratègia de les pomeres al Pirineu (capítol 16) i en general per entendre comparativament els modes de producció agrosilvopastorals de les muntanyes europees. Les obres bàsiques són les de Rampold, Pohler, Dorigatti, Mangold, Hosp, Marseiler, i especialment *Gli eredi della solitudine*, d'Aldo Gorfer.

He explorat la concepció que els arquitectes tenen de la “intervenció territorial” amb joves titulats i artistes, i amb l'ajut dels investigadors del *Landscape Architecture Group* (Canterbury University, Nova Zelanda)⁷. A banda, és clar, de les bases aportades pel Grup d'Estudis Urbans del Departament de Geografia i Sociologia de la Universitat de Lleida, d'on havia tret la idea que els arquitectes eren un col·lectiu molt integrat globalment i particularment ben connectat en les òrbites de l'urbanisme i la geografia a Catalunya⁸. La concepció de “desenvolupament” de la Geografia i l'Economia me la donà el doctorat o DEA en *Planificación Territorial y Desarrollo Regional* (UB, 2000/02), i les meues conclusions sobre la funció i intenció dels actors “desenvolupadors” i els organismes que els financen són exposades en el treball de grau realitzat (Farré 2002). Quant als estudis sobre la gènesi o construcció del paisatge social, cal destacar *Médiance*, d'A. Berque (1990), *Mouvance* (Berque et al., 1999), i de Francesc Roma, *Els Pirineus Maleïts. Natura, cultura i economia moral en les societats dites tradicionals* (2000) i *La construcció medial de la muntanya a Catalunya (Segles XV-XX). Una mirada al paisatge des de la geografia cultural* (tesi doctoral, 2000); prenc com a paradigma interpretatiu d'aquesta gènesi l'exemplar tesi *Naissance d'un paysage. La montagne pyrénéenne*

7 Especialment la Dra. Jacky Bowring, el Dr. Jørgen Primdahl i la Dra. Shelley Egoz, en l'estada de recerca el desembre de 2002.

8 Més de vint anys de Màster d'Arquitectura del paisatge a la UPC; el congrés de la Unió Internacional d'Arquitectes; una oficina permanent per a la Biennal Europea del Paisatge, “Barcelona és avui una de les capitals europees del paisatgisme”, *Arquitectària* 2-04, p. 3, Col·legi d'Arquitectes de Catalunya.

à la *croisée des regards. XVIe-XIXe siècle*, de Serge Briffaud (1994), però el punt de vista en aquesta tesi que llegiu intenta anar més enllà d'aquestes "històries de la percepció i difusió de la muntanya per via culta", les quals esmenten només de passada el fet que en generar un paisatge es genera també un conflicte: en la propietat del territori simbòlic i en les afirmacions de diferents "nosaltres" (en contraposició a "els altres") que comparteixen un únic espai. El tractat de Simon Schama (1996), *Landscape and Memory*, és acceptat i pres també en aquesta tesi com a paradigma d'aquesta via culta d'estudis del paisatge de la qual aquest treball es vol desmarcar, prenent la societat pirinenca des de dins.

Quant a obres cartogràfiques, els mapes vistos serien innumerables, entre els que estan exposats en carreteres, camins i places del Pirineu, representats en llibres, penjats en museus, etc.: mapes temàtics molt simples, mapes de recursos turístics, o bé antics, que permeten intuir la importància de cada lloc i les seves relacions en un moment històric concret. L'anàlisi sistemàtica ha comprés tota la col·lecció pirinenca orientada a l'excursionisme i les ascensions de Mapes Alpina (usualment a 1:40.000), en les edicions d'entre 1960 i 1980-85 i en les més recents; tota la col·lecció pirinenca de *Cartes de Randonées* (a 1:50.000, *Institute Géographique National-Rando Éditions*) dels anys 90 i els recents, i les versions conjuntes amb l'Institut Cartogràfic de Catalunya per al vessant sud; i també he analitzat els mapes generals disponibles per al conjunt dels Pirineus: els de la Comunitat de Treball dels Pirineus (1: 1 000 000, i 1:400 000, i imatge satèl·lit, i els mapes temàtics de les seues publicacions sectorials), els mapes temàtics elaborats pel GIP Reclus (Toulouse) per a DATAR-MOPU (1989); i altres (IGN-Rando Éd. a 1: 400.000, Firestone, de 1987 a 1:200000, El Periódico-Telstar de 1992 a 1:370 000) . Altres cartografies editorials han estat revisades, com els mapes de l'Editorial Pirineo i els de Mikel Angulo (Sua E.), però no comparades en el camp.

Les fotografies vistes són encara més incomptables, tenint en compte que les revistes n'utilitzen gran profusió i que ens trobem en ple *revival* de la foto paisatgística i de la recuperació de la foto antiga. Per la meua part, he privilegiat algunes col·leccions per la seva importància: la del Centre Excursionista de Catalunya ha permès fitxar mig miler de panoràmiques del Pirineu anteriors a 1950, on els autors majoritaris són Ceferí Rocafort i Juli Soler Santaló; i la part pirinenca

de Fritz Krüger (un centenar de còpies que es troben a l'IPE, Jaca). La resta de la recopilació ha estat feta a partir d'escàners⁹ de les fotografies antigues publicades en llibres: les col·leccions de Lucien Briet, de Compaire, de Violant i Simorra, d'Alfons Mas, Myhill, Jean Sermet, Max Sorre, Salvador Llobet, Arqué, Chevalier, Cavailhès, germans Cadier, Crabot-Longue, Max Daumas; i ja en fotografia a color, Kim Castells, F. Català Roca, Fernando Biarge, Severino Pallaruelo, Oriol Alamany, i d'altres més moderns, que practiquen (poc exclusivament, alguns) la fotografia d'esports de muntanya, les descripcions paisatgístiques visuals o l'art de la representació de sensacions.

Algunes fonts directes són primàries i inèdites perquè han estat elaborades en el transcurs de la recerca. Pel que fa a la fotografia, el fons antic, com he dit, no el considero una elaboració, sinó l'anàlisi d'una antologia selecta. El fons modern, en què he posat la meua representació dels Pirineus inspirat pels punts de vista i/o els motius d'aquelles fotografies, el componen aproximadament vuit-cents originals en diapositiva, gairebé totes de paisatge, en què queda dibuixada una imatge sincrònica de la realitat pirinenca al canvi del segon mil·lenni. La majoria de les fotografies formen part dels transectes d'observació a què em referiré després. Totes elles mostren alhora el canvi i la permanència de les formes visibles, però també de les invisibles, en les què s'inclou el punt de vista particular de l'autor, que comença definint-se amb el suport i l'òptica fotogràfica utilitzada i acaba revelant els seus motius culturals més arrelats.

La segona font d'elaboració personal que s'utilitza en la recerca és una recopilació de fulletons, tríptics, revistes de luxe per promoció turística exterior, cartells, propagandes, targetes i postals. Són centenars, de publicació signada o no, fets artesanalment o per la indústria publicitària, breus o complets, sempre il·lustrats, incloent els privats i els públics; l'arxiu recollit mostra la cara del Pirineu que és a la venda en el negoci turístic, el paisatge en tant que recurs o mercadal. En les metàfores i en les breus explicacions, fins la geologia d'una zona sembla un mite llegendari: sovintegen els hipèrbatons, i revelen les identitats col·lectives que es

⁹ Aquesta compilació de fotos antigues del Pirineu és privada, amb fins de recerca. Les procedents del CEC són fotocòpies de les fitxes (on la foto és màx. 6x6cm, i la fotocòpia deficient) i les fotos tretes de llibres són escanejades; únicament això hem pogut reproduir, en els Volums 2, 3 i 4. Els originals són consultables públicament als corresponents arxius, si s'escau.

volen dir al visitant, i també la identitat que se li suposa a aquest. Aquesta font ha estat la principal per entendre la mercadalització (Farré 2002) contemporània dels paisatges pirinencs. A Internet he fet una recerca similar, que malgrat no estar sistematitzada ha revelat la mateixa tendència: a la profusió de veus que se senten autoritzades a defensar un punt de vista concret, i a la pèrdua de profunditat (simplificació i pèrdua d'autenticitat) dels continguts.

La part de recerca que he realitzat mitjançant les entrevistes qualitatives orals no ha estat conformada en una arxiu organitzat. Encara que hagi estat una de les fonts més importants per a prendre el pols de les identitats i les motivacions de la gent, i que usualment hagi declarat la meua condició de geògraf en recerca pirinenca, considero tots els informants protegits per l'anonimat, i per això no els tinc enregistrats, ni transcrits. Allò que m'han ensenyat ja ha sigut bolcat en les reflexions, i com que, en fi, la reflexió de les seves paraules és cosa meua, és millor que no quedi rastre de l'origen de certes coses que es diran, i que poden ser considerades judicis de valor, opinions infundades o bé ofenses, des de punts de vista particulars, i en aquest cas, la responsabilitat és cosa personal de l'autor, igual que si contenen algun error verificable.

2.2. Llocs explorats

La coneixença del Pirineu, quan un és nat en una vall interior, es limita a la comarca pròpia i a les veïnes, molt més que si un és nat a Barcelona o Toulouse, des d'on les xarxes de transports permeten variar més els llocs d'excursió. El mitjà de transport i la xarxa social utilitzada marquen amb força les destinacions preferides pels amants del Pirineu de tota classe. Per això, com he dit, la majoria del treball de camp ha estat pensat per a executar-lo en independència d'aquestes xarxes, i de les infraestructures del turisme. Els transectes d'observació del Pirineu només en són un subratllat del medi, entre els infinits (virtualment) recorreguts a peu possibles.

El traçat dels trajectes fou pensat amb l'objectiu de desfer-se dels pols

d'atracció "cara a la venda" dels Pirineus. Vaig pensar una línia a vol d'ocell, a partir del puntejat de les localitzacions de la col·lecció de foto antiga i publicada. Trobar els llocs des d'on havien estat preses les fotos seria l'objectiu del viatge, i repetir la fotografia amb vistes a la comparació¹⁰. Els punts en el mapa marcaven quins geogrames¹¹ estaven més ben establerts en el medi pirinenc, però la densitat de fotografies de referència no era exageradament més gran en les valls més triomfants en el turisme. La línia amb que vaig unir els punts era de vegades similar a la que havien seguit els seus autors, però de vegades era ben il·lògica sinó des de la meua valoració: cal veure els darreres dels pobles, seguir a peu rutes que no són boniques, carreteres, emboscades sendes dels porcs fers, i alguns colls molt agrestes. En comptades ocasions vaig fer autoestop. Els refugis no van ser ignorats, al contrari, molt ben observats en el que són i representen, però sempre vaig dur a la motxilla el material per dormir a qualsevol lloc i el menjar per no haver de desviar la ruta per aprovisionaments, per a ser independent de la infraestructura del turisme tant com la condició de transecte de camp m'independitzava de la seua superestructura. No vaig portar més distracció que les notes sobre les fotos i el trajecte, i els mapes.

La concreció d'aquests recorreguts, és clar, va ser composta pas per pas. A banda de les excursions que ja tenia fetes abans i durant l'any 2000, el Pirineu l'he caminat en quatre etapes els anys 2001, 2002, 2004 i 2006. Entesos com a transectes, tal i com un biòleg usa aquest mètode, esdevenen un tall sincrònic del Pirineu més alt. Com que el vaig fixar amb notes, parcialment amb l'ajut d'un aparell GPS, i dibuixat sobre cartografia, inclosos els punts de vista de les

10 La comparació no quantitativa de fotografies antigues amb les actuals va ser una idea de l'any 2001, només comunicada al director de la tesi i al responsable de l'Arxiu Fotogràfic del C.E.C. El canvi físic del medi podria ésser mesurat a partir d'aquesta font amb mig segle més de marge del que permet la fotografia aèria (que arrenca el 1950) que utilitzen alguns ecòlegs, però no era aquest el meu objectiu. La ràpida digitalització dels mitjans fotogràfics a tots els nivells, i un cert esperit de "recuperació de la memòria" ha fet possible que l'idea (posar les fotografies antigues vora les repeticions modernes) es difongués, i així m'he trobat: que ja s'havia publicat (aprox. 2000, Diputació General de Huesca) la reedició amb repeticions actuals de *Bellezas del Alto Aragón* de Lucien Briet (1913); que a la fira *Pyrene 2004* (La Seu d'Urgell) s'exposaren una vintena de fotografies pirinenques de Juli Soler i Santaló amb les repeticions corresponents; que alguns articles periodístics han usat el mateix recurs; i que *el Periódico de Catalunya* publica el 2007 un llibre sobre tota Catalunya amb aquest mètode. Però en cap d'aquests casos es va més enllà de l'anàlisi folkloritzada dels canvis, i es respecta completament la visió universalista del progrés econòmic i material. En canvi, a França, a partir de les iniciatives de Metaillié, s'han desenvolupat des de la ciència geogràfica amb gran profunditat, i ha estat fundat un *Observatoire National Photographique du Paysage*. Jo no els he conegut fins que la recerca era feta i finida.

11 Geograma és la peça territorial en què ens inscrivim a la ment el coneixement geogràfic del món a totes les escales, anàlogament a 'societat'. Veure més endavant, i sobretot Berque 2001.

fotografies que es va aconseguir repetir i els de les pròpies, el transecte és repetible com s'espera d'un experiment científic, tot i que evidentment les condicions concretes no són reproduïbles.

Els primers transectes foren excursions paradoxals: un a la Pica d'Estats des de França, en quatre dies; i un a l'Aneto des de Luchon, com es feia abans. El primer transecte amb preparació metodològica de fotos per repetir, el 2001, fou des de la Molina fins a la Vall de Boí (29 jornades), amb nombroses voltes: Prullans, Montellà, Estana, Cadí, Martinet, Arànsers, Bescaran, l'Andorra oriental i la baixa, la Seu d'Urgell, Tost, Romadriu, Vallferrera, Dorve, Sant Maurici, ports de Ratera i Bonaigua, vall d'Àneu, Montgarri, Salardú, Port de Caldes i Cavallers. El segon, la tardor del 2002, començà amb una línia directa des de la Ribagorça fins a Jaca, la qual, com que el medi suggereix les seves condicions, coincideix àmpliament amb la línia que es considera com a Camí de Sant Jaume¹² entrant pel Port de Vielha: Bonansa, Alins, Barbaruens, Badaín, Fanlo, Broto, Sabiñánigo i Jaca (7 jornades); i pel Camino de Santiago fins a León (15 jornades més). La tercera línia, l'estiu del 2004, volta per la Vall Fosca i el Baix Pallars Sobirà: Cavallers, Bisiberri, Salenques, Anglios, Aneto i Senet, Taüll, port de Rus, coll del Triador, Sort, Pobla de Segur; Llesp, Vilaller, Castanesa, Ballibierna, Aneto per Coronas; travessa la Ribagorça, el Sobrarbe i la Jacetania, camí del Pirineu central, també amb moltes voltes: Suïls, Rins, Sarllé, Benàs, Sahún, Turmo, Batisielles, Forcau, Barbarisa, coll de Sahún o de Gistau, Biadós, ibón del Cao, Bielsa, Tella-Sin, Bestué, cuello de Añisclo, Tucarroya, cuello del Cilindro, Torla, Tallón, Fanlo, Cotefablo, Biescas, Piedrafita de Jaca, Jaca, Canfranc, Ip, Tramacastilla de Tena, Panticosa, Infiernos, Respomuso, Sallent de Gállego, Anayet, Candanchú, Aspe, Hecho, Acher, Aguastuertas, Petraficha, Zuriza, Belagua, i port de la Pierre Saint Martin, entrant finalment a França per la muga de Navarra, per tornar cap a l'Est, seguint poc o molt el traçat del sender GR10 fins l'Artiga de Lin (Aran)(60 jornades). Finalment, tanmateix he trobat el temps per aconseguir amb una travessa del Pirineu seguida de mar a mar, que és l'acte més gran del muntanyisme als Pirineus, ple de sentit poètic, de repte físic i de vivència cultural inevitable: hom s'enfronta a la divisòria d'aigües amb la intenció de passar com més amunt millor, i pren la mida de les dimensions del Pirineu com de cap altra manera és possible. La meua línia per a una alta ruta,

¹² Marcat als anys 90 com a GR15 per Prames, però sense cap manteniment global des de llavors

d'Ondarribi a Llançà (33 jornades, juliol i agost del 2006), segueix força el traçat proposat per Georges Veron (versió 2004) de la seva *Haute Randonnée des Pyrénées*, que data dels anys 60. D'altra banda, per a dir una línia, més val una imatge que mil paraules, així que remeto a l'Annex Principal per consultar els transectes sobre el mapa dels Pirineus, les fotos i els corresponents mils de paraules.

Les línies o transectes d'estudi geogràfic traçades en d'altres muntanyes us permetran constatar l'aproximació que he fet als medis muntanyosos, que són la font de les dades comparatives extrapirinenques que aniran sortint per tot el cos de la tesi, en què es concreta la intenció de fer un estudi del Pirineu valedor globalment. Però tanmateix, els transectes han estat molt importants per a la metodologia experimental de coneixement dels medis, i per a la comprensió mateixa del punt de vista de la mediança. Alguna és prèvia als anys de realització de la tesi, però cap hi és irrellevant.

Als Alps, visites alpinístiques d'una setmana o dues cadascuna, als massissos del Montblanc, Zermatt i Vanoise, els estius de 1996, 1997 i 2001. A l'Atlas del Marroc, cinc dies de caminada el 1995, i vint-i-cinc el 2004 (incloient el Rif i l'Atlas Mitjà). A l'Himalaia, dos mesos en exploració geogràfica, la tardor del 2001. Al Perú, dues vegades a la mateixa regió de l'altiplà de Pasco: la primera el 1999, durant dos mesos, i després un mes cap a Cuzco, i Huayhuash (i mig per Amèrica central i un per la Sierra Madre mexicana); en la segona ocasió vam arribar fins el cim del Huaguruncho (5.780m, quarta ascensió, la primera des de 1976), en un mes de la primavera de 2003. A Ka Tititiri o te Moana (els Alps del Sud de Nova Zelanda), dos mesos del 2002/2003, dels quals, quaranta jornades de caminar, travessant sis vegades la divisòria principal de la serralada, i vint jornades de biblioteques i trobades de recerca amb científics locals. També en aquest cas trobareu les representacions cartogràfiques i els fons fotogràfics elaborats en l'Annex documental, acompanyant els textos dels diaris de viatge.¹³

13 El diari de l'Alta Ruta del Pirineu és posterior a la redacció original d'aquest text. En canvi, d'altres viatges posteriors a aquell no estan abocats als diaris de camp encara que fos conèixer muntanyes lo que em movia (i em movia a peu), i que la intenció geogràfica (la curiositat pels els funcionaments soci-espacials i les representacions simbòliques dels mateixos) hi fos present com sempre: Corsica en temporada alta, agost de 2007; Südtirol, octubre de 2010, Selkirk i Valhalla Ranges (British Columbia, Canadà) hivern 2010/11; La Palma (Canarias), i Menorca (a vela), 2012.

3. Fonaments filosòfics i ontològics

“La temptativa de descompondre en els seus diversos elements la màgia del món físic és plena de temeritat (...) el poder de la natura es revela, per dir-ho així, en la connexió d'impressions, en la unitat d'emocions i d'efectes (...) el món exterior no existeix per a nosaltres sinó en tant que pel camí de la intuïció el reflectim dins de nosaltres mateixos. Així com la intel·ligència i les formes del llenguatge, el pensament i el símbol estan units per llaços secrets i indissolubles, així mateix també el món exterior es confon, quasi sense deixar-ho veure, amb les nostres idees i els nostres sentiments.”

Alexander von Humboldt, cit. en Ortega Cantero (1987: 47, 43).

Quan dic que podem intervenir geogràficament en un espai com el Pirineu, estic deixant conscientment inconclusa la premissa. És un espai unitari o homogeni? És un territori, una regió, un lloc, un país, un món, un què? El terme més ambigu possible, el que més fàcilment s'acceptaria, fóra el de paisatge; per això és el que sempre vaig dir estar estudiant quan estava de Camp. Però això és una mirada parcial, i en aquest capítol discuteixo per què. Considerarem el punt de vista de l'arquitectura, el de la geografia i la planificació urbanística aplicada a espais rurals; i en la segona part del capítol, les precisions dels teòrics del paisatge, i el punt de vista de la Mesologia, la ciència dels medis humans.

En el naixement del terme paisatge en les diferents llengües europees (del segle XVI al XVIII segons els casos), només hi havia un sentit per entendre'l, l'artístic: “un paisatge” sols anomenava una obra pictòrica que representava una vista del país, més o menys figuratiu, més o menys carregat de símbols introduïts per l'artista. A l'actualitat, per obra de la propaganda massiva dels valors estètics i

higiènic del gaudi de la natura, en part a requeriment del sector turístic; per la gran mobilitat mecanitzada i creixent nivell educatiu de la població, i també per extremadament fàcil accés a la càmera fotogràfica (“tomavistas”), ara el paisatge pot sorgir a qualsevol lloc: qualsevol persona educada “a l'europea” o “a l'occidental” és capaç de casar els epítets qualificadors amb la vista de l'entorn. Tot i ser una paraula i un concepte que fa tres segles era impensable al Pirineu, en l'entrada al segle XXI han quedat molt pocs pirinencs pre-paisatgistes¹⁴. Cap habitant del Pirineu, sigui del grup social o identitat que sigui, pot ignorar avui que l'aspecte visual del territori i certes manifestacions culturals muntanyenques mereixen ser contemplades, comentades, reproduïdes per tot mitjà: el motiu és la seua bellesa, la seua autenticitat. Tant és així que si algú afirmés que el Pirineu o tal comarca, vall o poble “és lleig” o manca d'interès, semblaria l'advocat del diable.

3.1. 'Paisatge' segons la geografia i l'ordenació del territori

Si analitzem els discursos de les parts implicades, podem veure com cada concepció del territori justifica les seues intervencions. Els arquitectes són conscients que la seva tècnica serà imbuïda i participant en la realitat, en funció d'una escala, un context, una idiosincràsia prèvia del medi i unes vivències futures dels humans dins del projecte arquitectònic realitzat: jardí privat, parc públic, arranjament de carrers, abstracció de normatives i polítiques urbanístiques. En tots aquests camps d'actuació, l'arquitecte dóna prioritat a l'execució de l'obra, i diu el mite que no visiten mai una obra pròpia un cop finalitzada.¹⁵ Potser és per tot plegat,

14 Per imaginar l'habitant pre-paisatgista cal no buscar mai un plaer estètic contemplatiu ni actiu: per ell només “fa goig” un hort productiu, un poble amb bons bancals de reg i solans; el gaudi es troba en la bona alimentació que promet el medi, i no en cap similitud amb postals prèviament vistes ni amb poemes bucòlics.

15 Encara que el camp del paisatge urbà tingui ja un formidable conjunt de normes per a l'estètica i la convivència, i que això sigui degut a que els arquitectes foren capdavanters en la ciència de policia i urbanisme higienista, ja al segle XVIII, en realitat, quan els arquitectes pensen el paisatge, ascendeixen un nivell d'abstracció, fan el camí del jardí al paisatge. Això sobretot es deu a què veuen el paisatge amb els ulls dels artistes, i fonamentalment els dels pintors. Veurem després que els geògrafs fan un camí invers, per usar el concepte paisatge s'hi arriba des del territori, i doncs és descendir un nivell, i —tot i que sembla paradoxal— el paisatge esdevé quelcom de més tangible, i no pas menys.

que els arquitectes són, dels qui es dediquen a la planificació i ordenació territorial, els qui més defensen un sistema normatiu de regulació: el resultat d'aplicar una perspectiva adquirida en la praxis urbana de parcs, jardins i *zoning*. No falten veus que alertin que en el rerepaís de la ciutat, (abans anomenat “món rural”, que es pot entendre com “perifèria relativa”), el conflicte d'apropiació té altres motius que al densificat centre. “El primer que es percep d'un país o d'un territori ens parla de com viuen els seus habitants”¹⁶ i doncs caldrà fiar-se de l'aproximació subjectiva, altrament dita *intuïció*; “Hem d'aprendre que les pràctiques urbanístiques fins ara mantingudes sobre la particular història recent del nostre país són insuficients quan no clarament lesives per a construir el territori”; “la salut (d'aquest) tindrà molt a veure amb la manera de pensar-hi, de com fomentar una cultura del medi físic que ens reconciliï amb el que veiem”. Els arquitectes del paisatge i l'urbanisme se senten més còmodes amb els projectes limitats i definits de l'espai urbà públic o privat.

En el mateix sentit, Joan Nogué havia fet una crítica més concreta: “una de les paradoxes centrals de la postmodernitat —en el marc de la crisi de l'autenticitat— és la clara diferenciació entre la realitat i la seva representació i la corresponent celebració de la inautenticitat”.¹⁷ I diu que es diu, “sembla una postal”, i serà perquè en la percepció col·lectiva “són els símbols i els referents culturals i històrics els que prenen el protagonisme”, “la percepció que tenim dels paisatges d'altres llocs, d'altres cultures, està fortament tenyida pel que algú ha denominat ‘percepcions i informacions substituïdes’, és a dir pseudoimatges del lloc que provenen dels estereotipus creats i difosos per la televisió, el cine i la publicitat”. En paraules encertades d'un artista garrotxí, “vet aquí la negació de l'autèntic, el joc de les aparences, el mirall de la falsedat, la cursileria”, propi de la “definitiva mercantilització dels llocs per al turisme postmodern i industrial” (Nogué 2000).

Aclarim els termes: aquesta mercantilització del lloc prové del món urbà, on cada pam de terreny públic o privat té regulades les funcions, les servituds i els

16 Revista del Col·legi d'Arquitectes de Catalunya, comentant les necessitats més urgents de l'ordenació del territori. Navas, 2004.

17 A potenciar aquesta diferenciació, hi participem tots els qui estudiem les representacions del territori, suposo. M'acut la història dels monuments urbans de la ciutat més alta del món, Cerro de Pasco (Perú), on una mina a cel obert es menja progressivament el centre urbà, així que pels barris trobes la “Réplica del Monumento a Carrión”, la “Réplica de la Casa de la Villa”, etc., de forma que en el nom es recorda explícitament que els originals són perduts.

usuaris¹⁸. Llavors, si l'ordenació del territori no té clar el sentit del paisatge i patina tant en l'àmbit rural, és perquè ha mantingut aquest urbà punt de vista. Quan el capital reclama, i els polítics exclamen, l'enorme valor del paisatge, se'n vol fer una plaça de mercat, un lloc on és adequat vendre al públic respectant un cos de lleis i horaris. És la definició de “mercadal”, lloc mercantilitzat, entès en tant que “llibertat de negoci limitada i vigilada pel poder en un terreny acotat”. Del mercadal vaig derivar-ne (Farré 2002) la “mercadalització”, tant del medi com dels paisatges que el representen, un procés que esdevé quan la penetració del capitalisme ja està consolidada, i que és paral·lel a la urbanització física del medi i a la legislació dels modes de vida possibles.

En el camp de la Geografia acadèmica s'ha produït una divergència notable entre la manera d'entendre el concepte paisatge i les seves utilitats aplicades. L'una, que respecta el paradigma neopositivista en línies generals, ha acceptat el paisatge com a quelcom objectiu que pot ser comptat i analitzat, i aplicant-lo a la idea de sistema cultural imbricat a l'ecosistema, ha trobat una nova significació (també laboral) per a la Geografia Física. No han aconseguit, però, captar la importància dels símbols, reconèixer la subjectivitat, i no són doncs revisats en aquest estat de la qüestió¹⁹.

La línia humanista de la Geografia ha trobat en el paisatge, per contra, el concepte-pont per explicar els aspectes subjectius que en les recerques territorials han trobat una i altra vegada. És una tradició de mode potser més que de mètode; i pot ésser remuntada fins a Humboldt, al temps en què encara existia molta terra incògnita. Algunes sentències d'aquest autor van ser ignorades molt temps pels que el veien positivista, però el seu esperit clarament romàntic, “la possibilitat d'unir ciència i poesia”, combinava les capacitats de sentir i imaginar amb l'anàlisi

18 Paradigmàtic exemple, les places de Gràcia (Barcelona), on les relacions humanes públiques de la joventut en llibertat han de donar pas, prèvia intervenció de la Guàrdia Urbana, a a l'extensificació de les terrasses dels bars, que no fan menys soroll, però sí que paguen forts impostos. La paradoxa és que la plaça tenia vida pels malabaristes i els tambors, i quan els turistes lloguen la cadira animats pel “cosmopolitisme”, ja no en queda res. També exemplar el cas de les estàtues humanes i els caricaturistes de les rambles, obeïnt a torns i obligats a associar-se.

19 Tant de bo ens beneficiem tots els “geògrafs humanistes” d'una trobada, de sentit comú, amb la seva competència en ecologia i estadística. Veure per exemple Bolós, 1992, on sovint es tradueix a “paisatge” l'anglès *scenery*, i on també es reclama Humboldt com a precursor en la metodologia sistèmica i el racionalisme, com veurem que ha estat reclamat com a defensor de la subjectivitat i la dimensió relacional de l'ésser pels humanistes. “Cada generación encuentra e interpreta a sus precursoras”, es deia en la història de la literatura hispànica.

racional.²⁰

L'escola historiogràfica dels *Annales*, i la geogràfica formada entorn del paradigma metodològic de Paul Vidal de la Blache, van introduir en els estudis conceptes com la idiosincràsia del país, les consideracions estètiques o el paisatge, per respondre amb una mirada integradora del físic i el cultural: el possibilisme, que respecta la llibertat que el determinisme geogràfic alemany i nord-americà negava a la humanitat. I no menys important, l'escola vidaliana va donar algunes de les més brillants pàgines de la literatura geogràfica en les seves síntesis, les quals poden servir de mostra paradigmàtica de l'esperit d'aquesta recerca.

El paisatge pot expressar “la fesomia del lloc” com a reflex d'un estil particular d'organització social, la manifestació visible de l'activitat humana: les formes de la cultura reflectides en el territori (Sauer 1925). Com en el paradigma possibilista, l'entorn no determina, sinó que suggereix. La geografia humanista recupera aquestes idees a partir dels anys setanta, incorporant la percepció subjectiva des de diferents punts de vista a l'anàlisi social, al comportament i al paisatge. En el procés de superació del regnat absolut del neopositivisme quantitatiu, les metàfores a escala humana comencen a demostrar el seu poder explicatiu de la realitat²¹.

Per exemple, els paisatges de la por, que Yi-Fu Tuan tragué de l'observació i no de l'estadística: l'existència o el comportament del ciutadà contemporani està fortament marcada per uns llocs preferits (*topophilia*) i uns llocs refusats (*topophobia*). El món té per a cadascú uns límits diferents, doncs, a partir d'unes característiques apreses sense coneixement *objectiu* de la realitat. Per a l'habitant d'un barri marginal el perill no és intrínsec al lloc on viu, per molt que vegi la por dels altres reflectida en les urbanitzacions blindades de les ciutats de tot el món. La topofòbia com a realitat de comportament raonada en la percepció, en el subjectiu,

20 Nicolás Ortega Cantero es va fixar en aquesta vessant de l'alemany, com s'avançava en la cita introductòria, i fou perquè cercava justificar l'entrada d'allò subjectiu en la ciència geogràfica, responnent a la intuïció que la metàfora literària ja era fonamental en les explicacions del territori, des del mateix naixement de la Geografia acadèmica.

21 Entenc que explicar una societat per les seues estadístiques també és dir-la amb una metàfora, que en aquest cas es pretén exacta i universalment comparable. Però en números, pot perdre's l'escala fàcilment i caure en un llenguatge hermètic que només té sentit en si mateix, que ja no reflecteix la realitat. En la història de la geografia, David Harvey i William Bunge van penjar els hàbits britànics de *quantifactus* per fundar la Geografia Radical, l'un, i l'altre per participar-hi breument i després fer de taxista a Toronto.

és una veritat assentada en sociologia i geografia; però fins ara, no he trobat que els *landscapes of fear* fossin incorporats als conceptes utilitzats pels geògrafs que s'aproximaven al paisatge, i sobretot no l'he trobada en els teòrics del paisatge, potser perquè la contemplació estètica ha estat absent dels territoris de la por, en la mateixa mesura que els han evitat turistes i artistes²². Revisant el Yi-Fu Tuan més modern per a estirar aquest punt de vista, es troba que ha assajat entendre la cultura com l'arsenal immens que tenim els humans per escapar-nos del nostre cos animal i de les "lleis naturals"²³.

Milton Santos bateja diferentment els conceptes: "la paraula paisatge s'utilitza freqüentment com a sinònim de configuració territorial" (Santos, 1996: 87), i ho troba acceptable; però per a ell és l'espai el que seria sempre, per definició, un present, una construcció horitzontal única. "*El paisaje es un sistema material y por esta condición, es relativamente immutable; el espacio es un sistema de valores, que se transforma permanentemente*"; "*Un lago, una selva, una montaña no participan del proceso dialéctico, sino porque les son atribuidos determinados valores, es decir, cuando son transformados en espacio*" "*El espacio resulta de la intrusión de la sociedad en esas formas-objetos. Por ello, esos objetos no cambian de lugar, pero cambian de función, es decir de significación, de valor sistémico*" (idem: 91). És a dir que Santos canvia els conceptes de lloc, és paisatge la realitat dels medis físics independentment de l'home, i és espai quan s'ha produït la relació de valoració/interpretació/utilització de la societat en el territori. Potser Santos va

22 De tota manera, com entendre una convenció de pintors a la desembocadura del contaminat Besòs, o un *favela night tour* des de dalt de l'autocar a Rio? (observacions personals).

23 Yi-Fu Tuan, 1998: Tot naix de la capacitat d'imaginar, amb la que prenem una distància i oblidem que a la fi, animals som i hem de menjar: però sembla menys una necessitat biològica si està cuinat, elaborat, oblidat que s'ha mort un animal per arribar al *filet mignon*, i encara ens tornem a escapar del filet amb la forquilla o altres estris... Des d'aquest punt de vista, el paisatge cal prendre'l com un producte de les cultures complexes. En anomenar-lo, apel·len a la imaginació: pot trobar-se, si es sap buscar, un plaer estètic. Així ens escapem de la visió primària —diguem-ne així— que l'home animal ja portaria amb ell des de la seua aparició com a *Homo sapiens*: ja que segons la tesi de Jay Appleton (Yi-Fu Tuan 1998: 248), les vistes panoràmiques ens obliguen a plantejar les preguntes més essencials de l'existència (si imaginem l'humanitat quan no regnava entre les espècies animals) que són: 'hi ha refugi? aigua, aliment, caça? per on travessar aquest terreny? hi sóc vulnerable, o és segur?' El paisatge és lluny d'això; però hi té una relació: un altre animal usaria el seu olfacte per a respondre les preguntes; l'home, l'animal de fina vista i gran capacitat d'associació mental, usaria de ben antic els punts d'observació per avaluar el medi. Quan aquest està completament subjugat a la cultura, dóna aliment, refugi, i és segur, llavors la tensió entre l'animal i el cultural es relaxa, i la imaginació s'escapa, i en fa un paisatge. La relaxació, l'escapisme, i la realitat del paisatge, que no té una bellesa localitzable però tampoc del tot abstracta, tot plegat pot assemblar-se a la música, per on s'escapa un pastor a qui el ramat no dóna feina: xiulant música, doncs, s'escapa, per la imaginació, materialitzant una certa bellesa que portem amb nosaltres i ens permet evadir-nos.

conèixer abans la teoria del paisatge asèptic i numeral, com jo, i no obstant és útil metodològicament pensar dins un altre corpus teòric (el “paradigma sistemicista”) i comprovar que segueix tenint sentit. Altrament, el debat que en les corrents humanistes francòfones ha protagonitzat el paisatge i el territori, en les anglòfones s’ha decantat per la discussió *space/place*, la línia en què sembla situar-se Santos, que Lefebvre va encetar amb molt èxit en els temps del neo-marxisme; però quan ell mateix va intentar aplicar-lo al Pirineu, d’on es sentia nadiu, els conceptes d’espai i de lloc, va ser incapaç de congeniar-los (Berdoulay, Entrikin, 2005).

3.2. Teories del paisatge i artialització

Altres geògrafs, entrant en conceptes i esquemes de la psicologia i la sociologia, han entès el paisatge com una representació interioritzada del territori, i han acabat suggerint fer una “geografia de les representacions” que ha evolucionat en paral·lel amb un altre corrent, format majoritàriament per no geògrafs, que a França ha desenvolupat un cos de “Teoria del Paisatge” (Bonin 2000). Segons Sophie Bonin, el paisatge hauria de ser considerat un tipus particular de representació; el problema és que les representacions que fins ara s’han estudiat en geografia (representacionista) són les que es refereixen a interiorització de l’estructura i de la funcionalitat de l’entorn, oblidant l’exteriorització de les idees sobre el terreny. Paradigmàticament, les recerques en els “mapes mentals” han oblidat (no sempre) el simbolisme subjacent en aquestes representacions. Tanmateix, han estudiat els discursos com a generadors de representacions virtuals prèvies a la percepció directa de l’entorn; el joc mantingut entre discurs i percepció, entre discurs i comportament; i particularment, el lligam entre les representacions i les pràctiques d’ordenació del territori (*aménagement*): tots aquests, punts de vista interessants per a la meua recerca pirinenca.

La gènesi estètica del paisatge anglosaxó a ambdós costats de l’Atlàntic és exposada per Simon Schama en *Landscapes and memory* (1996). El recorregut que proposa és a través de la Història de l’Art: els principals ecosímbols de la natura hi

són analitzats des del seu origen: l'arbre i el bosc, la font i el riu, la roca i la muntanya, i, de la combinació d'aquests, el *widerness* i *l'arcàdia*, els paisatges mítics més introbables, que representen respectivament la pristina originalitat natural (la salvatgia, en el món que es descobreix), i l'harmoniosa confraternitat de la humanitat i la natura el temps mític (en aquest sentit, la utopia, o bé el paradís). Schama no els anomena ecosímboles, però sí que demostra molt bé com la societat està imbricada amb arbres, pedres i rius, en llocs amarats de la història, que són la prova dels fets, perquè la història col·lectiva hi és dipositada. aquesta relació no és casual ni causal, sinó que ateny a la particular manera humana de fer existir el món. La col·lecció de làmines i gravats que mostra l'autor és exquisida i selecta, però les particularitats formals consolidades en l'artialització retroalimentada de les mirades paisatgístiques no interessin aquest treball més que en el que empíricament pugui trobar-se en la muntanya contemporània; si el tractat de Schama és útil és perquè desglossa la tradició del paisatge que es materialitza.

La majoria dels teòrics del paisatge s'han fixat gairebé sempre, com Schama, en un sol tipus de representació territorial, la que ens ha proporcionat la Història de l'Art i la teoria de paisatgisme arquitectònic. Una mirada massa constreta en el simbolisme estètic els ha portat a analitzar només els discursos dominants, aquells que confirmen un model de percepció paisatgística completament "artialitzat". El concepte de l'artialització ve introduït per Alain Roger (1997), qui el trau de Kant: significa que el paisatge és el producte d'una mirada educada per l'Art que forneix l'individu els esquemes estètics pertinents (i doncs no són immanents ni universals a la humanitat); i alhora el paisatge és producte de l'acció de l'art sobre l'entorn, una artialització *in situ* que construeix materialment el simbolisme estètic que la societat considera pertinent. La primera, l'anomena artialització *in visu*, i es demostra fàcilment que és una mirada adquirida per la cultura: en el cas dels pagesos que, lluny de sentir-se part del paisatge, l'ignoren: el mot paisatge és molt nou per ells, i la mirada estètica no es contempla com a possible: "Louis, tu com ho dius: 'és bonic, aquest paisatge'? (...) *És brave, lo país*" (en occità no existeix el mot paisatge: Roger 1997: 28²⁴). La mateixa paradoxa és narrada per Josep Pla entorn d'una exposició de pintura paisatgística en un poblet qualsevol: preguntant a un pagès del poble quin quadre troba més bonic, assenyala aquell on està retratat el més productiu dels seus

24 Els fulletons turístics de la Val d'Aran fa anys que contradiuen Roger, no obstant

trossos de conreu (Pla 1978). Els pagesos del meu país, que fa anys que coneixen el motiu de les exclamacions paisatgístiques artialitzades dels turistes, en observar les fotos aèries del territori, en ocasió d'un curs de formació, clamaven unànimes “*tinim un país ben aspre!*”, ponderant l'estretor de les riberes conreades en relació al “malpaís”. És clar, doncs, que si el paisatge no és evident per a tothom, ni en tots els llocs, no es pot dir que existeixi per si mateix en l'entorn, sinó que apareix en l'entorn per obra de la ment.

Cert que l'artialització és el procés que pot explicar el paisatge tal i com l'entendem a Europa, sobretot a la greco-romana. Però només és la més culta de les representacions, i en sentit estètic, la dominant. Els estudis de cas sobre paisatges concrets han mostrat, en canvi, que aquest “mode de mirar” és desbordat constantment, sobre el terreny, pels “modes d'habitar”, que són teixits sobre la trama d'una relació afectiva de les persones amb l'entorn. La trama respon a molts tipus de representacions espacials, no només a la del paisatge artialitzat (Bonin, 2000). Per això és més útil parlar de “formalització”, *in visu* i *in situ*, com proposa Roger, concepte que sí que pot ser extrapolat a d'altres contextos no tan influenciats per la transformació artística, perquè la política, l'economia i l'ordre social també entren en les construccions culturals (o àmbits) formalitzats en l'entorn. Un exemple màxim el dona Roma descrivint el Mount Rushmore, on s'han esculpit les cares dels primers quatre presidents dels Estats Units, una formalització *in situ* tan radical, que és més un homenatge que un paisatge (Roma, 2000). Ara bé: humanament és difícil no observar quatre rostres, però si no sabem qui són, no ens dirà res de simbologia política²⁵.

Els teòrics del paisatge, que, com Roger, són sovint professors d'Estètica, han acabat trobant les implicacions en d'altres nivells de relació, no paisatgístics. La Movança descriu com és el medi més enllà del paisatge: el domini sobre el que actuem, i que porta les marques de la nostra acció, però també és el domini que ens afecta, i al qual pertanyem (*Mouvance*, Berque, Conan *et alt.* 1999: coberta). En diuen movança, perquè el medi humà —per contraposició a l'entorn físic— té una

25 D'altra banda, en molts llocs del món pot veure's un perfil humà en una serra, com a l'estret de Montrebei al Montsec, i no hi ha més formalització que a la mirada, *in visu*. Com si es premés una tecla en el cap del subjecte a formalitzar: mai més pot deixar de veure una geganta adormida quan passi per allà.

dinàmica especial, “amb límits mòbils com ho són els horitzons, de focalitzacions canviants, en evolució constant, però que també coneix brusques variacions d’equilibri” (Berque 2000: 90).

La teoria del paisatge també identifica les “conductes d’apropiació” territorial, per explicar com els individus o els col·lectius proven d’estendre la seva visió del món. De tals conductes en sorgeixen “conflictes d’apropiació” (Berque, Conan *et al* 1999: 51), que s’originen en les paradoxes de la incomprensió, en la realitat que des d’un mateix punt físic d’observació poden mantenir-se diferents punts de vista. Quan el pagès es mostra perplex, davant de les exclamacions de bellesa paisatgística dels visitants, aquestos, al seu torn, també quedaran perplexos: “No saben apreciar el que tenen”. Metodològicament, el conflicte d’apropiació fonamenta l’estudi del Pirineu que aquí es farà: com hem dit en la Presentació, la situació actual manifesta molts punts de vista, que pretenen tots estar basats en la realitat territorial i històrica, entre els quals es donen conflictes de propietat, simbòlica, econòmica o administrativa, per incomprensió o bé per contradicció de les seves intencions a l’hora de “fer país”.

3.3. La mediança ecumenal

Augustin Berque també parteix del paisatge i d’aquesta escola francesa de teòrics, però va més enllà, com demanava Bonin, i s’ha atrevit a cercar una refundació científica unificadora, subjecta a la raó però no al racionalisme, on la subjectivitat de les relacions amb el territori s’articula amb la realitat del nostre món. Hi ha dues obres clau per entendre aquest autor: *Médiance* (1990) i *Écoumène* (2000). Els textos no poden demostrar sinó una part: per comprendre’l, cal que cadascú vegi com l’existència, la del món conegut (l’ecumene, en femení) i la nostra, retroben el seu sentit —o raó de ser— des del punt de vista de la mediança.

Abans d’entendre l’entorn com a paisatge, hom havia d’entendre’l en tant que una altra cosa: en tot cas, paisatge és una categoria històrica. És anacrònic, doncs,

creure que el paisatge artialitzat modern era a la mirada de la civilització romana, tot i que practicava el jardanisme i el viatge de plaer, i té algun cas de pintura bucòlica: no disposaven del mot. Seria també etnocèntric, i cronocèntric, parlar del paisatge medieval. En aquestos casos, en l'entorn natural hi havia moltes lectures possibles, per exemple la residència material dels déus en fonts, muntanyes i trons. Però en cap cas podem imaginar-los dient “quin bell paisatge”, ni definir segons els nostres cànons artístics els mots bellesa i paisatge ni els llocs dignes de tals valoracions. El que succeeix és que un cop manifestada la visió paisatgística, la societat l'utilitza també per integrar-hi el passat històric: tota referència al passat no viscut és sempre interpretació metafòrica, sigui individual o col·lectiva.

Segons Berque, cal constatar cinc fets culturals, que són els criteris en ordre de determinació decreixent, per anomenar paisatgística una societat:

“1. Cal que la cosa designada pel mot paisatge sigui objecte d'una reflexió, com la de Zong Bing (375-443) en la *Introducció a la pintura del paisatge*.

2. Cal que existeixi un mot per dir “paisatge”. En francès apareix al segle XVI; en català, amb ple sentit, un segle més tard²⁶.

3. Cal que estigui representat per pintures de paisatge.

4. Cal que les belleses de la natura siguin representades per jardins ornamentals, a mode de natura closa o paradís: parc, lloc plantat d'arbres amb animals.

5. Cal que el paisatge susciti una literatura, oral o escrita, que testifiqui que hom n'aprecia els atractius; així les Odes d'Horaci (65 aC-8dC).

Quan aquestos criteris, i necessàriament el primer, no són aconplerts, parlar de paisatge és un abús.” (Berque 2000: 161).

Una cosmofoania és una interpretació del medi que integra un ordre del món a

26 En alemany *landschaft* apareix al segle XI però només designa una demarcació territorial. Berque remarca: “A diferència de les llengües europees, en xinès existeixen nombrosos mots per dir “paisatge”: *shanshui, fengjing, fengguang, qingjing*, etc, fet que testimonia que la civilització xinesa ha estat la més integralment paisatgista (*paysagère*) de la història. Integralment, significa que la Xina, contràriament a Europa, no ha discriminat la natura del físic de la del pintor o el poeta, ni tampoc de la religió. El paisatge, per ells, va restar cosmofànic, i tant aviat com el s. IV els poetes ja havien desenvolupat una manera d'apreciar la natura en sí mateixa. (...) Efectivament, a la Xina són més els poetes que els pintors, però això diu menys que a casa nostra, ja que allà cal·lígrafs, pintors i poetes són gent del mateix pinzell, i fins i tot la mateixa persona en certs casos famosos.” (Berque 2000: 163).

una cosmologia i al mateix ésser individual i col·lectiu. Aquestes “societats cosmofàniques” poden ser paisatgístiques en el sentit estètic o en cap. Les societats paisatgístiques poden ser cosmofàniques, com en el cas de la Xina, o bé no ser-ho gens, com la nostra, en la qual el paisatge, si suscita tanta reflexió, és perquè la cosmologia imperant (la del científisme racionalista, la del neoliberalisme econòmic) manté el subjecte desconnectat del món i del grup, i aquest només resta autoritzat a sentir la màgia del món (la imbricació entre subjecte i objecte) en el paisatge²⁷. Les societats que només aconsegueixen alguns dels criteris i no el darrer, com la dels romans, podem anomenar-les protopaisatgístiques, com encertà F. Roma en identificar la mediança del Pirineu medieval, on es mirava la natura com un “mitopaisatge” que unia l’explicació del món a una certa moral (Roma 2000).

“La mediança²⁸ no és només el terreny on es gesten els nostres projectes de societats, sinó que la mediança els anima i els estructura donant-los-hi un món: una llar, un camp, i confins (en el sentit d’horitzons i finalitats)” (Berque 2000: 215). Entenc que la mediança com a manifestació activa i passiva de l’èsser en l’espai és comparable a la relació temporal que tenim amb el present: el límit entre passat i futur és intangible, imparabile, però l’únic temps en què podem existir. De fet la mediança s’hi combina, amb el temps. En l’escala d’una vida humana i allò que els peus i ulls concrets poden arribar a conèixer del món, sempre, i només, l’humà existeix en aquesta banda que separa l’aquí de l’allà, el jo i el nosaltres dels altres, el jo corporal del jo medial. En la mediança construïm el món, per la mediança el món

27 Conclusions personals del cicle de conferències esmentat (Nogué 2005).

28 En el neologisme *médiance* Berque tradueix *fūdosei* (mediança) definit el 1935 per un filòsof japonès, Watsuji Tetsurō (1889-1960), que responia ben prompte a la lectura de *Sein und Zeit* (Heidegger, 1927). Aquest havia proposat el concepte de historicitat, per anomenar la relació de doble direcció que lliga l’èsser al devenir del temps. Watsuji titulà el seu llibre *Medis. Estudi humanològic*, i de bon principi adverteix les seues definicions, volent donar nom a la similar relació que lliga l’èsser al devenir (o desplegar-se) de l’espai. De *fūdo*, medi, deriva *fūdosei*, mediança, “moment estructural de l’existència humana”, concepte que hagués pogut ser la pedra filosòfal per al possibilisme. “Allò que hom considera habitualment com entorn natural (o medi ambient) és una cosa que hom ha separat per objectivació del seu fonament concret, la mediança de l’humà” (Berque 2000: 125). La mediança d’una comarca o país podria ser la seva idiosincràsia o temperament col·lectiu: la mirada dels habitants de la contrada sobre el seu entorn. No prendre societat o entorn des de fora, com objectes mesurables, sinó per dintre, per entendre com pot tenir sentit, i caracteritzar aquest sentit. “Definir la mediança com “el moment estructural de l’existència humana”, és dir en efecte que hi ha en aquesta una potència de moviment, com n’hi ha en el que la Física nomena per exemple “moment de força”, “moment cinètic” (idem: 126). Aquesta idea serveix per a entendre que l’èsser, en el moment d’existir, surt fora dels seus límits corporals, “sortir a fora” (o “ésser fora de si”, *Ausser-sich-sein*, com deia Heidegger), com en el sentit etimològic literal d’existir, *existere*: tenir-se (*sistere*) a fora (*ex*). Aquesta manera d’existir, que es perllonga des de i sobre les coses que el preocupen, és la mediança, i és característica pròpiament humana. (idem: 127).

ens estructura a nosaltres.

“La mediança de l’humà és fa notar, més que mai, al moment en què la mort ens retorna a la terra. Llavors, efectivament, la vida del cos medial és exaltada per l’extinció de la del cos animal²⁹. Per l’enterrament d’aquest darrer (dissolució o retorn a un Tot original) la terra és penetrada, fecundada per la simbolicitat del cos medial. La terra esdevé santa, que en certes llengües pot expressar literalment els cementiris (*campo santo*) (...) Mitjançant el cos social i l’investiment d’aquest dins la terra, els vius són llavors posseïts per la terra, sota la forma del sagrat, és a dir que la seva mediança és condensada, cristal·litzada en el que anomenem un *haut lieu* (“santuari”, “paratge”). D’alts llocs n’hi ha de tota classe, (...) un indret que en general un esdeveniment heroic i llunyà ha immortalitzat. El que significa, en clar, que teniu tots els números de trobar cadàvers a sota.” (Berque 2000: 129)³⁰.

La mediança de l’humà, la projecció per la tècnica i la introjecció pel símbol (vegeu nota 34), expressa millor que cap altra estructura conceptual com és feta la concreció dels paisatges, que ens diuen el que els fem dir-nos, que ens importen perquè ens agraden. És el tipus de relacions que va pressentir la geografia vidaliana. En el paisatge es componen l’intrínsec de la cosa, i la seva representació. Però no és una simple projecció de la subjectivitat sobre el món: en el paisatge, la trajectivitat de la realitat ens dóna presa (*prise*, agafador, que permet fer peu) en la dimensió física de les coses, i així sentir-nos vius. El paisatge no solament és trajectiu, sinó que és la il·lustració mateixa de la trajectivitat.

Aquesta trajectió pot pensar-se com un *vector* de doble sentit (en relació a la definició de mediança com a *moment* estructural de l’existència humana). El nostre entorn no està fora de nosaltres, sinó que forma part del nostre cos medial, el qual no és només la projecció d’una consciència, sinó que n’és la trajectió³¹. En aquest doble

29 Com expressà Jorge Manrique, en alguns passatges de les famoses *Coplas a la muerte de su padre*.

30 Seleccionar llocs alts per a fer-hi temples no només ho fa la religió sinó també la supervivència de l’humà animal, en temps de guerra. Cert que són els rituals col·lectius els que donen poder al lloc —si cap—; no obstant, és el lloc que dóna sentit al poder dipositat, a través de la memòria, com diria Schama, però en primera instància suggerit, pel món en tant que nostre hàbitat (“els llocs alts són segurs”). Val a dir que la mediança no va de religió, tot i que la religió n’utilitzi els mecanismes. El moment estructural de l’existència humana concerneix a l’ecumene, el món que coneixem: res a dir de l’origen de les coses o la finalitat de l’univers.

31 Això és així perquè, si bé és veritat que per la tècnica projectem el nostre cos animal fins la fi del món (des de la pedra esmussada per un *homo habilis* que imita els propis incisius a la punta dels

trajecte hi ha la pulsació existencial que anima la mediança i ens col·loca en el món. “(El món) ens importa carnalment, perquè és sortit de la nostra carn en forma de tècniques i perquè hi torna en forma de símbols. És en això que som humans, en això que existeix l’ecumene, i és per això que el món té sentit” (Berque 2000: 129).

Cal entendre, llavors, que el ser no pot ésser reduït al lloc que ocupen els nostres límits corporals (els físics, de la pell endins), topològicament. Aquest topos està materialitzat, contingentment, en un medi i en un temps, en el que depassa el topos i adquireix un cos medial que surt més enllà (de la pell enfora) però que continua essent la realitat d’un mateix. El nostre cos medial, l’èsser corogràfic, ens és indispensable, i no és una identitat fixa, sinó que ens la fem durant la vida, essent la mediança del grup la matriu on deixarem la petjada de la nostra existència.

La realitat combina ambdues lògiques, la de la coeresia i la de la topicitat: la del món i la de la natura: lògica del predicat, i lògica del subjecte. La topicitat de les coses és allò que són en elles mateixes, en la identitat tancada, inaprehensible, del seu topos, el lloc físic que ocupen. L’en-si de la cosa és intangible perquè no el podem dir. La coeresia de les coses és allò en què nosaltres les prediquem, prenent-les amb els sentits i anomenant-les amb l’intel·lecte, qualificant-les segons la relació que hi tenim, etc. “La unitat dinàmica entre topicitat i coeresia és la movança del nostre medi, dins del moment estructural de la nostra existència. Les coses hi són en esdevenir” (ídem: 144). Berque escull una equació simple: la realitat és el subjecte *en tant que* predicat, o $r = S / P$ ³². Aquesta relació diu que la realitat de l’existència és indissolublement geogràfica i ontològica, i això és l’ecumene, l’habitat humà, “tot allò en què humana és la terra, i terrestre la humanitat” (ídem: 13).

L’ecumene, la realitat, es desplega segons una escala del sentit, de la manera com un infant en un jardí desplega una realitat lliure d’escales, però que explicada,

dits, fins als dits mecànics teledirigits del *Sojourner* que agafen una pedra a Mart), però per poder-ne parlar hi ha d’haver una boca i un aire que transporti físicament els mots, i sobretot hi ha d’haver una funció simbòlica en nosaltres, per a fer-nos presents, ara i aquí, coses tan distants com els homínids avantpassats o el sòl de Mart. Això és més que una simple abstracció de la imaginació del subjecte: és una *introjecció* del món, fet símbols.

32 El principi d’identitat que fonamenta la ciència, a saber la binarietat “A no és no-A”, com que la simbolicitat hi pren part, s’uneix al principi ternari de la predicació de les coses per la paraula humana: “S és P”. Altrament dit, dins la realitat A és a la vegada A (“S”) i no-A (“P”) (Berque 2000: 85). En l’equació, la realitat és r, i no R, per significar que mai en tenim un coneixement absolut o universal.

revela la humanitat del nen: el sentit que té el seu món és en la seva mediança. Hi ha motius per al seu fer, com el motiu en una sanefa arquitectònica o en una pintura, o com en una composició musical: el motiu inclina sense determinar, preservant la llibertat i espontaneïtat del subjecte. Aquestes raons d'actuar, sostingudes per una motivació, són creatives i lliures, i per tant subjectes a una moral; més que no pas causes necessàries o factors de comportament, que serien mecanismes lliures de responsabilitat, on l'existència quedaria en res.

Els motius ecumenals són configuracions en l'espai i motivacions en el temps. Agregats en contrades permeten qualificar i identificar regions i països, tant des del punt de vista de l'habitant com des del del geògraf (idem: 148). Els motius estan configurats per preses medials, sorgides (generades) en la concreció i singularitat de la història del grup humà en el lloc. En les preses del medi trobem l'empremta de l'existència humana, porten la senyal dels sistemes tècnics i són l'encarnació visible del nostre cos medial. Però en les preses trobem, al mateix temps, la part simbòlica, la que permet (per la predicació) repatriar el món en nosaltres mateixos. Per això, també són les matrius de la sensibilitat i del comportament. No es tracta doncs del sol determinisme casual, però tampoc de l'arbitrari solament. Relacions, causes, raons i factors es mesclen i responen al si d'una motivació complexa, forma i mòbil alhora, que no és altra cosa que la mediança del medi en qüestió.

En paraules de Berque, "així es compona el 'poema del món', (que pot ser un sinònim de mediança) que podem en part llegir conscientment en el paisatge, però que al mateix temps, sense que ens n'adonem, es canta al fons del nostre cos i en la biosfera. Els mots d'aquest poema són *geogrames*: motius, identificats sovint per un topònim, que posen de manifest a la vegada un sentit accessible a la consciència humana, el de la coesia del nostre món (la lògica del predicat), i una dimensió pròpia a la terra, amagada en la seva topicitat (la lògica del subjecte). Són les formes perceptibles del nostre entorn, però també són els mòbils inconscients que ens hi guien, ens hi lliguen i ens el fan ordenar en un cert sentit" (Berque 2000: 149). Així doncs, els geogrames concrets d'una contrada són l'encarnació de l'ecumene, de la mediança que s'hi estableix: en tant que *recursos, contrarietats, riscos i atractius*; només sota aquestes nocions ens apareix l'entorn, i en són els motius³³.

33 Les nocions coincideixen amb les de l'anàlisi DAFO (*debilitats, amenaces, fortaleses i*

Berque estima convenient pensar algunes grans qüestions d'avui des del punt de vista de la mediança i moguts pel seu ideal: assolir una harmonia en la relació de les societats humanes amb la terra. Aquesta harmonia fou assolida en moltes de les societats cosmofàniques, que també havien estat qualificades de societats geogràfiques, on l'existència està molt directament lligada als geogrames. Recordem la visionària carta del cabdill indi Seattle al president dels Estats Units dient que cada gota d'aigua, cada pedra és sagrada, que només som un dels fils del teixit vital; la cosmologia és l'estructura guia que ens permet copsar el teixit i trobar-hi el nostre lloc. La relació no és només simbòlica, espiritual: ateny als ritmes i cicles vitals entreteixits de l'home i la natura. És clar que aquests casos de cosmofanies són en civilitzacions poc urbanes. Em sembla revelador que, enmig de la desconexió i la indiferència de la postmodernitat occidental (ídem: 9), aquestes "filosofies" prerracionalistes trobin fèrtils ecos (i arbitraris trasplantaments, també): s'hi cerca, com en el *fengshui*, un ordre per al món i la vida, en què el jo es submergeixi en el grup i en la natura (lluny, doncs, d'un distanciament paisatgístic que ignora la destrucció de l'ecosistema, i lluny de l'individualisme que ignora la fam del germà). També les dites "societats xamàniques" són cosmofàniques, justament perquè la funció del xaman és mantenir l'equilibri (psicològic i ecològic) del grup i els individus en relació al medi, com explica molt bé l'antropòleg Fericgla (2000). El xaman no és un metge ni un sacerdot, sinó l'encarregat de vetllar per la mediança: treballa en la trajectió i en el cos medial, i no en el topos de les persones, i té la funció d'explicar l'ordre del món i garantir el sentit de l'existència social. Però és necessari que la societat hagi dipositat en ell aquesta funció, que hi confii: sinó, no funciona, simplement perquè no té sentit³⁴ en una societat moderna, que creu en la ciència racionalista.

En l'ontologia moderna, caracteritzada per la racionalitat a curt terme del

oportunitats) que usen els economistes. Per exemple, un mateix geograma, com la neu a muntanya, és recurs per l'hoteler, inconvenient pel ramader, atractiu contemplatiu pels turistes, atractiu *adrenalinic* pels amants dels esports que s'hi practiquen, i encara risc d'allau per a tots quants. La valoració dels geogrames és dinàmica, és clar, i sobretot depèn del punt de vista: Tarifa (Cadis) pot ser equivalent a "vent" per als windsurfers que hi van per terra cercant el mar; o bé a "porta del paradís" per als immigrants que hi van per mar, cercant la terra.

34 No obstant, molts occidentals "que no troben el sentit de la vida" estan recurrent a curacions xamàniques, i a xamans de tota procedència i intenció, que adapten per a ells els seus mètodes, els quals, paradoxalment, sovint tenen més efecte que la medicina occidental de la ment (psicoanàlisi, psicologia i psiquiatria). Una metodologia xamànica adaptada a la modernitat és proposada per Jodorowsky (2000), qui també treballa en la trajectió encara que no conegui el punt de vista de la mediança berquiàna: l'ha trobat, com Fericgla, en constatacions empíriques, fent treball de camp.

capitalisme, el cos medial que ens és indispensable per a existir és negat, negant la trajectió. L'individualisme és focalitzat en *l'ésser vers la mort*. S'imposa, però, si volem garantir la supervivència de la humanitat en la terra, substituir aquesta visió per una ontologia que reconegui *l'ésser vers la vida*, quelcom que es pot dir de forma molt senzilla: cercar el sentit comú.

Des del meu punt de vista, l'estat de la qüestió em porta a considerar el desplegament ecumenal com el concepte metodològic clau, tant per aquesta recerca en particular com per a la redefinició ontològica de l'ésser humà. El desplegament s'investiga explorant i interpretant els geogrames, de manera que el paisatge queda relegat a un dels motius que es cerquen, un motiu, això sí, que permet copsar més fàcilment que d'altres el sentit de cada mediança. El punt de vista de la mediança no té una metodologia clara, però té unes pautes: el mètode comparatiu, la suavitat del cas per cas, el respecte a les identitats col·lectives dipositades en el medi, la consideració de tots els horitzons com a límits mòbils, i l'atenció als discursos i representacions que no són dominants.

4. Fonaments topològics i corològics

En el procés de recerca per aquesta tesi, l'alpinisme —sensu laxo— m'ha servit per entendre com funcionen els desplegaments ecumenals sobre la muntanya, primer, i segon, per a posar a prova diferents maneres de traçar preses medials i comunicar públicament lectures de geogrames o ecosímbols. L'objectiu primari d'aquest capítol de Metodologia és explicar algunes d'aquestes maneres usades pel col·lectiu dels alpinistes, i el secundari, contextualitzar el Pirineu com a serralada o conjunt de serralades en l'horitzó de les muntanyes del món. Per a això utilitzaré reflexions sobre la muntanya alpina en concret i sobre la manera de construir paisatge dels alpinistes (podeu llegir “*los montañeros*”, “els escaladors” o en general, “els excursionistes”), un grup social amb una mediança relativament simple, clarament paisatgística i que conec bé. Aquest serà el primer exemple del funcionament de les lectures del medi i les formalitzacions de realitat, que és anàleg en societats no paisatgístiques, i que us servirà de model general per a tot el recorregut temporal pel medi pirinenc.

4.1. Muntanya i alta muntanya

Arreu del món hi ha relleus escarpats, relativament més alts que el territori proper, petits turons i pedres isolades que han estat anomenades muntanyes, i potser, serralades gegantines que han estat ignorades com a muntanyes. Si les mirem com ecosistemes, n'hi ha tal diversitat al planeta que fóra millor classificar localment les muntanyes com a deserts, com a boscos d'un o altre tipus, com a entorns boreoalpins, etcètera. Però, en una mirada a escala humana, “muntanya” és l'especificatiu d'uns medis concrets que fem pertànyer a un sol conjunt.

La ciència i la legislació han intentat objectivar el qualificatiu, fer la muntanya

quelcom mesurable, però això s'ha revelat molt difícil. Si la definició es fa des de les característiques físiques del topos, per exemple “territori situat a més de x metres d'altitud”, o “territori on la meitat del terreny té pendents superiors al 20%”, l'escala usada no és absoluta, sinó relativa a la nostra tecnologia: s'utilitza el pendent crític que limita la mecanització de l'agricultura; però a Suïssa la maquinària especialitzada per a forts pendents està tan difosa que el llinar ha canviat. La definició “objectiva” del medi físic sempre inclou el medi tecnològic, i doncs la valoració que en fa la societat. Amb les definicions altitudinals passa semblantment: depèn del territori en què es basi la comparació. Als Andes, les cultures inques no qualificaven de muntanya les terres més altes, que són planes (la *puna* semiàrida) sinó les pendents valls que d'ella descendeixen. Els pics nevats en sí mateixos, *raju*, eren l'altra classe de muntanya, la inaccessible.

L'altitud, doncs, no diu res d'una muntanya sinó n'especifiquem, almenys, la latitud. La successió de pisos ecològics no defineix gran cosa *per se*, sinó perquè dóna pistes a les comunitats humanes per a establir-hi relacions d'aprofitament (ecològic, econòmic, i simbòlic) segons sigui el seu medi tecnològic disponible. En moltes muntanyes ha passat com a la plana: avui el paisatge ens pot semblar ben “natural”, però l'acció humana en els ecosistemes és la clau per entendre'ls.

Normalment, allò que fa de la muntanya un topos característic és la diversitat de nínxols ecològics que ofereixen els relleus, deguts a les condicions microlocals d'exposició solar i altitud. Ens interessa, però, la muntanya medial, la corogràfica, per respondre a les nostres necessitats. Medialment, la muntanya és un lloc on l'habitació dels humans no s'estén ubiqua ni permanent, sinó que té una part que no és habitable durant tot l'any. Però potser és més característica la verticalitat, el territori no habitable, el que ni tan sols és transitable.

La verticalitat és tant important com el pendent perquè caracteritza un espai que, podent contemplar-se molt fàcilment des de la vall o des de la plana, és un espai exterior a elles. Aquesta proximitat visual, fins i tot dominància (una paret que oculta el sol al poble, un congost que l'aïlla) combinada amb l'allunyament material (molt pocs hi busquen camins d'accés) explica un cert ús generalitzat de l'espai vertical: llegir-hi símbols, trajectar-los-hi, invertir-lo en geograma. La visió d'un

espai al que no pots accedir però que no pot ser ignorat, anima a l'establiment de motius "espirituals" atès que, essent "malpaís" com és, no serveix per als motius "mundanals" (conrear, per exemple).

L'espai inaccessible per vertical ha estat fet la llar dels déus, dels creadors i dels destructors; Així, les muntanyes més mítiques o importants al llarg de la història i a l'ample de l'ecumene han estat les que són més visibles i més verticals. Entre aquestes, les que, a més, són accessibles, han estat consagrades a encarnar el poder terrenal (castells, ermites, etc.), i les inaccessibles, juntament amb els gels perpetus, solen ser escollides per al poder diví.

De vegades, quan es relata una primera ascensió a un pic, hom es pregunta si algun pastor o caçador no hi hauria arribat abans. La curiositat ens pot semblar innata en l'humà, però les observacions etnogràfiques fan pensar que aquests habitants temporals de l'alta muntanya no es preocupaven en absolut pel que no fos utilitàriament necessari: si als pics no hi ha pastures, no cal anar-hi per a res³⁵. Però les observacions de camp revelen la passió dels pastors pels allargavistes o prismàtics, l'únic entreteniment que acompanya el radiotransistor³⁶, i és clar que no ignoren els llocs d'on gaudir-ne (no estèticament, sinó en altres facetes de la curiositat). Les societats pre-budistes del Tibet i el Nepal, que han romàs en un mateix medi des de probablement deu-mil anys, han posat oratoris, al déu de la muntanya (*Ma*) o al geni que habita el pas, en totes les collades i cims accessibles. No són més que fites (com les d'arreu del món: *cairn*, *muga*, *boga*, *molló*, *monjoia*, etc.), on l'ofrena d'agraïment no pot ser més primigènia: fer un petit foc de ginebró.

Sabem per Berque que a l'Orient el primer paisatge fou la muntanya boscada. Però abans d'esdevenir paisatge, és a dir un medi on la utilitat no és satisfer la gana sinó l'esperit estètic, les muntanyes, vistes sobretot com a roques despullades i inaccessibles, han estat geogrames on l'humà es compara amb la divinitat —amb l'intangible (inexplicable) topològic de la realitat. Dic això en base a l'afecció manifesta per ascendir l'impossible que es constata en moltes cultures, molt abans de "la descoberta de les muntanyes" oficial, que s'esdevingué als Alps a partir del

35 Altra cosa és que vingui un estranger i posi preu als cristalls de quars, per exemple.

36 A partir de 2009 comença la substitució de les ràdios per *smartphones*. Mirar una pantalla, però, els farà "mals pastors", com era jo, que llegia llibres, i se m'escapaven pel davant dels nassos.

segle XVII. Recordem que al bell cim d'uns quants *nevados* bolivians s'han descobert enterraments molt antics; també es troben enterraments preinques en parets de la selva, cobertes de vegetació, i en nínxols naturals del Bosque de Rocas (Perú, en ambdós casos). Usar la paret per enterrar-hi els morts equival a protegir-los, i a més és un repte als vius. Un altre cas es troba en el país *dogon*, a Malí: en les parets es troben no només nínxols funeraris, o —com és també freqüent— llocs per emmagatzemar aliments protegits de depredadors (o lladres) sinó que també hi ha habitatges, els quals, amb els mitjans tecnològics de la seua cultura, no poden explicar-se. Hi ha qui diu que foren fets quan el Sàhara no era un desert, i s'hi despenjaren mitjançant lianes: però hi ha extraplomats que només són accessibles des de baix. Els dogons afirmen que el poble que els precedí tenia ales. A quina realitat antiga deu fer referència aquesta metàfora?³⁷ Un interrogant similar el planteja un altre cim nord-africà, el Kagatondo (la mà de Fàtima). S'hi han trobat ceràmiques que s'interpreten com ofrenes, potser també acompanyaren enterraments³⁸. La via d'accés a aquest cim, als mitjans tècnics i psicològics dels escaladors actuals, és molt difícil (setè grau en l'escala francesa). Llavors, novament tenim tres hipòtesis: una, que tenien ales. Dues, que no tenien por o sabien superar-la, suposant que tècnicament fossin tan bons grimpadors com els contemporanis. O bé tres, pensant lateralment, que no hi arribessin mai: que les ceràmiques hi fossin dipositades per animals ensinistrats, o bé mitjançant incomptables intents amb globus aerostàtics.

Aquestes interrogacions no són gratuïtes. Existeix una discussió entorn de la muntanya, en què uns defensen que “abans” no les veien, i només existien en tant que fita (per orientar-se des de la plana) o en tant que obstacle (a la comunicació entre dues planes). Uns altres defensem que, si bé és cert que no foren vistes des de l'exterior en tant que agradables de contemplar (eren un mer obstacle), des de l'interior (des del punt de vista dels habitants propers) van ser un geograma molt important, fins i tot el motiu fonamental de la seva mediança —és a dir, la seva raó de viure allà. Això darrer és evident si habitar a la muntanya és una defensa, per a la

37 Personalment, només puc pensar en una “explicació científica” hipotètica: que el primer a pujar fos una mona ensinistrada per enllaçar amb una corda un sortint de la roca en una cova natural. Amb una primera corda està tot explicat, però explicar la primera no és fàcil.

38 Deixar el cadàver pels rapinyaires és costum de moltes cultures, com la tibetana, i també és tornar-lo “a la terra”, o més exactament, reincorporar-lo al teixit vital

societat en qüestió, com revelen els pobles encastellats o el fet d'habitar les parets en si mateixes, quan ofereixen balnes o esplugues longitudinals, com feren a les ribes de la Dordonya quan els vikings saquejaven Europa entrant-hi pels rius, i com feren al Pallars Jussà des del paleolític.

S'havien pujat muntanyes, probablement fins i tot muntanyes difícils: anònims pastors temeraris, caçadors d'isards, buscadors de cristalls de quars, gent que probablement tenia molta menys por a la verticalitat i al clima del que ens pensem. I també hi havia hagut ascensions documentades, amb certa dificultat i sense motivació útil més que la vivència mateixa de l'ascensió: el Fuji Yama (633), el Mont Ventoux per Petrarca (1336), el Mount Aiguille per Antoine de Ville (1492), alguns cims menors i més assequibles dels Alps suïssos; però fou només la del Montblanc l'ascensió que desencadenà "*una revolució humana: alpinismo*" (*desnivel* 142: 27).

4.2. Alpinisme

Efectivament, començà llavors la producció de discursos entorn de les ascensions, pintures, fotografies, relats, especulacions, i el Montblanc passa a ser un mite en si mateix que està indistriablement lligat a la muntanya més alta dels Alps però que sobretot està lligat a Chamonix i és un fenomen cultural, de fet és un àmbit cultural propi el que es forja a partir d'aquesta primera ascensió. Per descomptat que el Montblanc, d'altra banda, no és la muntanya més alta d'Europa; l'Elbrus, 5.642m, al Caucas, li treu vuit-cents metres. El Montblanc ha estat sempre més alt perquè és més proper: per als qui diuen els discursos que n'afirmen el paisatge, que en aquella època eren els clubs alpins de l'Europa Occidental, el Caucas, simplement, era massa perifèric, o directament desconegut. No podia veure's, i ni tan sols els russos en temps tsaristes el reconegueren, i preferien finançar ascensions al Montblanc. Que avui mateix continua sent ambdues coses: la muntanya més alta dels europeus, i la meca dels alpinistes, com els seu nom indica. Com deia José Luís Mendieta que és l'autor de la paradoxa, "*en el Montblanc, techo de Europa, empezó el alpinismo*."

Dos errores juntos que suman una gran verdad.” (desnivel 142: 4).

Als Alps es troba l'epicentre d'aquesta agitació social, l'alpinisme, d'abast mundial. A nivell local, ha implicat la transformació de tota la vall de Chamonix, basada molt clarament en dos imatges. La primera és el paisatge alpí més tòpic — lloc comú— que és definit pel bosc, les pastures en pendents amb xalet d'habitació temporal, la glacera i la roca vertical per sobre de tot³⁹. Això va ser vist per tots els qui s'hi apropaven, perquè el paisatge alpí fou el primer esquema de representació disponible (s'aplicà fins i tot a Montserrat, al segle XVIII (Roma 2000b)). La segona imatge és, en si mateix, l'alpinisme. Les ascensions dels pics del massís, com les de la resta de les muntanyes dels Alps occidentals, foren realitzades en un temps en què les mateixes obertures de rutes es convertien en espectacles interessants per al públic, fet que quedà en el mite, i es formalitzà, in situ, en els telefèrics. Aquestes imposants infraestructures que són capaces de fer absolutament humans alguns pocs racons de l'extensa quantitat de mal país, no van ser fetes per als alpinistes, però foren ells que les havien motivat i fet pensables. Tampoc són els que les utilitzen més, ni de molt lluny, però, amb els esquiadors, són els que les usen per accedir a aquest espai, per tant poden seguir construint-hi paisatge; en canvi, els japonesos de grup organitzat i altres tipologies de turista clàssic hi puguen a intentar llegir la imatge (el paisatge dels alpinistes) des del que per a ells és un *finis terrae*.

Els Alps conjuguen les urbs del turisme de muntanya a l'estiu i a l'hivern, amb racons que guarden els terrenys més inhòspits de tots, aquells on no hi aniria mai ningú si no és a escalar, i encara alguns tan llunyans i exposats (d'escapatòria difícil), que són molt poc recorreguts i amaguen, en la muntanya on més s'escala el malpaís vertical, alguns trossets d'autèntica terra incògnita. Incògnita per mai xafada, tot i que fotografiada i cobejada. I sobretot, als Alps refereix una quantitat enorme i creixent de literatura des de fa tres segles que és difícil no conèixer dins el món de l'alpinisme, així que el malpaís és relativament menys incògnit que enlloc, perquè està més carregat de símbols i mites.

39 Sense cap dubte, l'edifici agropastoral d'habitació temporal, el *xalet* (borda, en el Pirineu) amb pendent prat i muntanya al darrera es troba més representat que cap altre per fotografies en la concreció del Cervino, que no és la muntanya més alta però és de lluny, la que és (i ha estat feta) més vistosa o evident. Dit Matterhorn des de Zermatt, és el geograma que més representa els Alps. I no obstant, des del punt de vista dels alpinistes, indiscutiblement, la meca és el massís del Montblanc.

Les muntanyes concretes existeixen en funció de la quantitat i la qualitat de preses medials que es disposi per abordar-les, i aquestes a la vegada són funció de la capacitat de societats de tipus paisatgístic per a veure-les. Per això, cal tenir les muntanyes a l'abast i haver-ne vist les representacions prèvies. Això es diu de la següent manera: quan vagis a qualsevol ruta per ascendir qualsevol muntanya, informa't de la seva orogènesi, flora i fauna, de la història dels ascensionistes, dels relats que s'hi ambienten, de les cultures locals, i apreciaràs molt millor el sabor de l'ascensió. Els diferents elements que prèviament aprenem són esquemes per a posar-nos davant els ulls i interpretar correctament allò que és possible veure. I que, si no ens preocupem de llegir o escoltar el que toca, no podrem copsar.

Un exemple concret sobre la mediança alpinística: Amb motiu del 50 aniversari de la primera ascensió de l'Everest (8.846m, Xomolugma i Sagarmatha són els seus topònims locals) s'hi va organitzar una expedició amb un equip d'alpinistes interconfessional: l'*Everest Peace Project 2003*. La muntanya més alta de la terra n'és el geograma més global: concentra anualment la meitat de les expedicions als catorze vuit-mils, i el seu Camp Base per Nepal és el *trekking* més freqüentat de l'Himalaia, i amb diferència. Ja en el moment de la primera ascensió se'n va fer una qüestió d'orgull nacional, i a la fi foren els britànics qui muntaren (amb un militar de líder) l'expedició triomfant de 1953. Com que varen fer cim un neozelandès i un sherpa nepalès, el fet esdevingué un triomf de la Commonwealth de l'imperi (i a Edmund Hillary el nomenaren Sir; a Tensing Norgai no).

En l'expedició interconfessional del 2003, l'objectiu era, explícitament, utilitzar un geograma tan poderós i global com és l'Everest per a, per la mediança transversal que és l'alpinisme, unir els esforços de persones de religions diferents i fins antitètiques, i demostrar que l'entesa és possible, i doncs la pau⁴⁰. Es va aconseguir que el sherpa Ang Rita, que ha xafat deu vegades el cim, dirigís l'expedició, com a local i com a budista. Sol·licitaren currículums per internet, per seleccionar un cristià, un hinduista, un musulmà, un confucianista, un jueu, i un ateu, completant les set principals religions del món segons ells. Per a difondre el seu

40 Per cert, en el seu gest hi mancava de manera flagrant l'entesa amb la biosfera, i/o el compromís amb l'elegància de la simplicitat: l'expedició utilitzaria oxigen, cordes fixes, etc: tota una expedició pesada en l'estil de les que han omplert aquell lloc "sagrat" d'impactes que no són imprescindibles: està demostrat que pot ascendir-se sense oxigen i sense cordes fixes.

discurs comptaven amb internet i amb els mitjans de comunicació de masses tradicionals. No obstant, enmig de l'allau d'esdeveniments i expedicions especials fetes en ocasió de l'aniversari, els seus resultats foren anul·lats i ni tan sols he pogut esbrinar si van fer cim.

Com deia, repetidament s'ha utilitzat l'afirmació nacional per a finançar públicament les expedicions d'alpinistes a les grans muntanyes de la terra, arribant-se fins i tot al nivell municipal; després, in situ, l'èxit o fracàs de l'empresa és una qüestió personal o del grup concret, i pot ser valorada o ignorada per part del poble que l'hi envià, com a èxit o fracàs col·lectiu. En això, s'està utilitzant expressament la trajectòria de valoracions medials. Un altre exemple de la transversalitat d'aquesta mediança, independent que hi hagi o no una societat que finança amb capital públic l'activitat: fins al mitjans dels noranta, innumerables rutes d'alpinisme obertes a tot el món per alpinistes bascos (normalment) foren batejades amb el nom *Insumisioa*, per a fer un gest simbòlic de solidaritat cap als condemnats a presó per insubmissió al servei militar obligatori. És clar que els jutges ignoraren el gest: de la mateixa manera, cap expedició com el *Peace Project* pot solucionar el conflicte entre Israel i Palestina, per molt bé que s'hi entenguin els alpinistes que representen les religions. I no obstant, no els mancà el finançament d'institucions públiques i privades.

El més gran triomfador en els vuit-mils, "les més altes muntanyes" sense discussió possible, és el poble sherpa, que, a partir de la gesta de Tenzing Norgai, és part de l'himalaïsme: són la gent de les grans altituds, existeixen amb la muntanya, que no els ha estat arravatada. Hi són els més admirats: com deia Ang Rita, "L'Everest és un regal de Déu que ha fet possible que el món conegui els sherpes, el poble nepalí i el Nepal... un punt i apart en la història del poble sherpa des del punt de vista alpinístic i turístic" (*Cuadernos Técnicos Barrabés* 12: 9). Però els sherpes són considerats com a portejadors d'altitud, i els líders occidentals no sempre els donen l'oportunitat de fer cim. Tenen nom propi en el món dels alpinistes, però surten molt poc de la seva terra d'origen, l'Himalaia central, si no és per a treballar en altitud al Karakorum.

No hi ha "un alpinisme" sinó uns quants milers d'alpinistes concrets. Aquestos, per identificar-los amb una metàfora, són persones que porten un piolet a

la mà. El piolet és una realitat medial, subjecte i predicat: una eina tangible i esmolada que permet pujar físicament a les muntanyes glaçades, habilitat apresada en l'ús més o menys intens que n'hagin fet durant la seva vida; però el piolet té una realitat corogràfica que el depassa, essent el símbol que identifica els membres, i de fet, l'eina mitjançant la qual poden anul·lar-se fins i tot les identitats nacionals en què es pretengui classificar el portador. Jo ho considero una mediança transversal: per això dic que el piolet es porta a la mà: un pot ésser català en un context i alpinista en un altre, de forma lateral. Per això s'entén que molts alpinistes no viuen segons la mediança d'on van nàixer, sinó que, a cops de piolet, s'han acabat bastint un cos medial que és una muntanya, i millor encara: qualsevol muntanya on el piolet tingui sentit és una llar per ells, i la resta del món, i el temps que es passa fora de la muntanya, hi estan subordinats en quant al sentit que donen a la seva vida⁴¹. Davant la discussió entorn del perquè d'escalar muntanyes, sovint es recorre a una mítica resposta: "*parce-que elles sont là*"⁴². Aquesta pregunta no cal fer-la entre alpinistes, cadascú sabrà per què puja muntanyes, i la prova que el sentit que s'hi busca és similar, està en que la llengua tècnica/poètica que parlen els permet l'entesa en l'escalada. Per això, la dels alpinistes és una mediança transversal que, dins la muntanya, gairebé anul·la la resta. De vegades també anul·la el paisatge: hi ha gent que ha viscut anys (literalment) a Montserrat sense visitar mai el monestir. En aquest cas són la corda i els peus de gat d'escalada els que funden la seua mediança per llegir les possibilitats del món i viure'l.

El medi alpí és també l'escenari del primer excés de pressió evident sobre espais de muntanya altament humanitzats. Els Alps, pels seus elevats pendents i la intensitat del poblament des d'antic, són un medi fràgil, amb equilibris que s'han mantingut molt del costat de l'explotació ramadera i forestal, a canvi de grans inversions humanes en conservació dels recursos. Parlo de l'equilibri *tradicional*, també mític i per tant real en un pla que potser no va existir del tot, que s'atribueix a les explotacions combinades agrosilvopastorals. Un equilibri molt inestable i amb elevat risc de caiguda, degut a la intensitat de les extraccions, i la duresa dels treballs necessaris per mantenir-les totes sosteniblement. La penetració del capitalisme ha

41 És clar que, si fèssim una enquesta pública amagant les intencions, alguns alpinistes vertaders no gosarien definir-se com a tal, i que a la inversa, alguns que no són sinó consumidors d'oci es dirien alpinistes per moda o altres raons.

42 Resposta de Lionel Terray, o a ell: ja no és important qui la digué primer.

comportat un canvi trasbalsador de les velles descripcions que intentem aplicar-hi avui, i ha afegit riscos ambientals importants, com la pluja àcida generada pels milers de tràilers que travessen el túnel del Montblanc i elevats colls alpins, el turisme de masses que inunda les valls principals, afegits a la davallada de població agrària i la dificultat consegüent en la gestió dels boscos, que haurà de fer-se a través d'institucions i actuacions ràpides, intenses i localitzades, al contrari del que suposa l'equilibri agrosilvopastoral, actuació lliure però molt controlada pel costum, aparentment difusa, però molt constant en la totalitat del temps, i en la totalitat de l'entorn.

La part que no és d'alta muntanya, és un espai molt urbanitzat, on els paisatges són clixés de fotos antigues impossibles de trobar repetits en la realitat visual si no és amb flagrant inautenticitat. Ara bé, hom és capaç de representar-se'ls a pesar de les cues. La massificació difícilment pot ser llegida com a positiva o bella, però el públic que recerca paisatge alpi hi està prou avesat. La soledat és un valor que cal no cercar a les muntanyes famoses, perquè és un paisatge a compartir amb tota la societat. Els valors individuals han de sacrificar-se als col·lectius, els locals als globals, fins a l'extrem d'obligar a les cultures tradicionals a representar-se a elles mateixes, en una nova realitat paisatgística per a tots. La qual cosa es fa per conservar el paisatge, "per mantenir l'equilibri tradicional agrosilvopastoral" que ha modelat els paisatges que són estèticament satisfactoris: no és doncs que es faci per mantenir l'equilibri ecològic, sinó per poder seguir llegint-lo estèticament com el llegiren aquells que ens l'han explicat. És a dir, que l'equilibri tradicional també és un paisatge, i està fet alhora d'elements objectius i de subjectius.

Com una llegenda, si es trau del seu context, perd part de la veracitat o de la versemblança que la feu realitat, i deixa de ser una mediança efectiva amb l'entorn. Així mateix, la relació protopaisatgística que els pobladors mantenien amb el seu "aspre país" motivava una objectiva necessitat de tenir compte de l'explotació i la conservació amb fanatisme per igual, però no va tenir relació amb un concepte d'equilibri, menys encara de progrés o creixement, sinó de màxima sostenibilitat en el rendiment dels recursos. En explicar al pagès el mite de l'equilibri ancestral, no pot veure'l, hi és massa proper, potser; però es desenganya un cop més dels consells dels tècnics i els qui diuen que llegeixen objectivament el medi: els han sentit i obeït

en discursos productivistes durant un segle, i volen tornar ara al punt de partida? Aquesta intenció té tan poc sentit com demanar al món que torni a tenir fe en els dracs de les glaceres alpines, ja que així s'evitava la massificació i contaminació d'ecosistemes tan fràgils.

Al lloc de Chamonix, el curs de la història ha produït una estructura molt potent de guies de muntanya, que arriben on no arriben els telefèrics, el mateix mític cim del Montblanc. Els telefèrics compleixen la funció de fer visible al gran públic l'alta muntanya alpina i de pas donar-hi accés fàcil als alpinistes. Els guies aconsegueixen una funció anàloga a la dels telefèrics, per a un públic ja més reduït, que sovint és “remolcat”, amb un marge de seguretat raonable, fins a *le sommet*, i està igualment molt clar que com que molts dels clients no han llegit les històries adequades, no copsaran la meitat dels valors que la cultura ha posat en el geograma Montblanc. El guia, que sí que té bona formació cultural, serà l'únic intèrpret de l'entorn, llavors, però sovint el propi cansament s'imposa a tota la resta. Per la massa d'ascensionistes, el Montblanc és només el cim més alt d'Europa: porten guia i equipament comprat a les mateixes botigues de Chamonix, i si es cansen molt no tornaran a fer alpinisme en cap altre lloc del món; i és que hi van una mica autoenganyats, tot i que potser no els molestarà la cua —com a urbanites, no veuen fora de lloc l'aglomeració, com els passa als alpinistes, per modestos que siguin—. Els turistes que renuncien “a sentir l'emoció de l'alpinisme” (publicitat d'agència, camp 2001), es queden satisfets si en el trajecte de gairebé 3.000m de desnivell del telefèric de l'Aiguille du Midi coincideixen amb alguna cordada d'alpinistes, i sense voler imitar-los, els admiren, els fan fotografies, els llegeixen ben bé com a part del paisatge alpí. Com els pagesos ho són en d'altres paisatges: semblantment li passa a l'urbanita que, enlloc d'estar-se a quatre metres i admirar l'estampa, decideix emprendre la forca, o el braguer de la vaca, i de sobte s'adona que l'estampa era *maca* des de fora però és molt dura des de dins.

4.3. La muntanya en tant que paisatge

El paisatge dels Alps ha estat transmès íntegrament a cultures molt distants. De vegades com una ingènua visió que no està recolzada en un coneixement real del medi, sinó en les representacions: la *Suïza espanyola* fou “trobada” a la Val d’Aran per algú que mai havia estat als Alps; la *Suïza mexicana* és una petita vall vora la costa (estat de Veracruz), verda i pendent, això sí; la *Suïza peruana* és en la frondosa *ceja de selva*, on l’ecosistema no s’hi assembla per a res, però es tracta d’un lloc colonitzat al segle XIX per tirolesos i austríacs (Oxapampa i Pozuzo), així que les cases, els costums i la llengua sí que són alpins. Ben segur que, a força de buscar (i forçar) la comparació, també s’han trobat moltes altres Suïsses arreu del món. També, però, he trobat un petit volum dedicat a la descripció paisatgística dels Alps fet per dos japonesos⁴³, on la distància cultural i geogràfica és anul·lada. La col·lecció de relats que conté reflecteix fidelment la mirada alpina europea (que inclou els alpinistes en la representació), però en les fotografies, la majoria fetes des d’avió, hom pot copsar que no hi ha intenció alpinística (muntanya en tant que vivència en el límit), sinó contemplativa només, i això es pot relacionar amb la mirada que els japonesos posen en els Alps enmig del *grand tour* pel “vell continent”. La mateixa mirada va produir el 1974 la sèrie de dibuixos animats *Heidi*, basada en la novel·la suïssa⁴⁴ que retrata molt bé les condicions dels Alps del XIX: el xalet convertit en habitació permanent, la nena que ha de marxar a servir a ciutat de ben petita, etc. El paisatge d’aquests dibuixos animats és, entre els joves dels països del nord (d’occident), el clixé primordial, quan se’ls pregunta què és per ells la muntanya⁴⁵, tant com la catedral de *Nôtre Dame* de Paris se’ns fa present a través de la novel·la de Víctor Hugo o de les seves adaptacions cinematogràfiques.

Més enllà del simbolisme dels clixés, cal fixar-se en discussions com el dret d’accés a la muntanya, en el context de la regulació dels usos per garantir la conservació. La conservació acostuma a trobar-se formalitzada en institucions

43 *The Alps*, Matao Sanuki i Keiichi Yamada, publicat en anglès al Japó el 1970, dins una col·lecció anomenada *This beautiful world*. Portada i contraportada il·lustrades amb la mateixa muntanya: el Matterhorn (9 fotos, contra 6 del Montblanc)

44 *Heidi*. Johanna Spyri, 1880.

45 Observacions de camp.

(especialment en parcs) i aquestes imposen normes al medi. “*El montañismo lleva tiempo pidiendo a gritos su declaración como “actividad tradicional compatible”.*” (*desnivel* nº 185, p. 91). Això li permetria instituir-se també dins dels espais protegits, on les activitats tradicionals han estat tolerades per considerar-les moduladores del paisatge. Els “montanyeros” volen conservar el dret de pas pels seus paisatges particulars, però més enllà de les regulacions que els consideren un “ús tradicional practicat històricament que no suposa un impacte ecològic negatiu”. L’impacte ambiental hi és intrínsec, a la vida en general; però el col·lectiu reclama: “*montañas y montañismo forman un todo.*” Expressió clavada: el paisatge de la muntanya és format amb les preses medials que forneix l’alpinisme, en una proporció important. Si no els deixen passar, no només es liquida un element del paisatge global, i el lloc existencial propi d’un col·lectiu important: significa tallar la creació de preses per al futur, d’històries mítiques associades a itineraris concrets i a la imatgeria i els cants estètics. Els alpinistes són una activitat tradicional que cal permetre a l’alta muntanya: són professionals de proveir els esquemes interpretatius per entendre aquest paisatge, des dels seus inicis, per a legions de turistes. Jo, com Alain Roger, em pregunto en nom de què pot protegir-se un paisatge, què es protegeix, o de qui. En una llei del paisatge pot instituir-se l’alpinisme, si és cert que la conservació ha de ser compatible amb la satisfacció del lleure social (cosa que de facto es fa en tots els parcs): per a tenir un paisatge de les muntanyes del món que sigui complex, divers, atractiu, els alpinistes són clau, també pragmàticament, com a intermediaris involuntaris del mercat turístic.

En l’ecosistema concret, l’endemisme escàs és biodiversitat a conservar, però en el paisatge, natural/cultural, la desaparició dels alpinistes seria molt més rellevant, i almenys tant com la del bestiar domèstic amb qui comparteixen espai. No obstant, caldrà tenir en compte les formalitzacions *in visu* i *in situ* que estan endegant els ecologistes i naturalistes, per conformar les mirades (educació ambiental) i paisatjar l’ecosistema, trajectant en minúscules floretes introbables (els ecosímbols) algun valor “intrínsec” i unívoc (la biodiversitat?) que ens permeti fer la lectura correcta de la seua bellesa.

5. Belles Arts, Literatura i construcció del Paisatge

Afirmava al començament, en la definició de la hipòtesi de la recerca, que una de les condicions necessàries per a que el geògraf pugui traçar preses medials i comunicar millors lectures geogràfiques que guareixin conflictes d'apropiació és un cert coneixement i competència en creació literària i fotogràfica. Això és així perquè els artefactes medials que vull publicar sobre el Pirineu han d'influir en totes les societats vinculades al Pirineu, i no només en els alpinistes. Per tant, cal definir o almenys donar suficients exemples paradigmàtics de la influència de les arts en el paisatge de muntanya: ens fixarem en la pintura, el land-art i diversos estils literaris, especialment la geopoètica. Amb aquesta es tanca aquest capítol, donant pas a la recapitulació que tanca, al seu torn, la primera part de la tesi.

5.1. Pintura i escultura del paisatge

No es pot pas dir que, en els darrers tres segles, el paisatge com a gènere pictòric hagi perdut empena ni capacitat d'arribar al públic. Ben bé al contrari, es diria que el públic sovint reconeix millor “l'essència” d'un paisatge en un únic quadre, que en cent fotografies comentades. En aquest sentit, els artistes tindrien raó si volguessin reclamar alguna classe de dret sobre el paisatge: d'ells hem après a artialitzar la nostra mirada. Avui en dia són més de milers, els pintors de paisatges; cada comarca té el seu, i llocs com Cadaqués tenen una brigada sencera d'artesans-artistes que s'hi dediquen professionalment.

La pintura no és la meua especialitat ni teòricament ni pràctica, així que, a banda d'un sarpat de dibuixos que trobareu a l'Annex Principal i al Volum 5, no la utilitzaré en les meues comunicacions medials. Només parlaré doncs de l'exemple, trobat per casualitat, d'un pintor, Víctor Pimstein (Mèxic, 1962). Formà una

primera sèrie de “*Lugares Comunes: Paisaje Utópico*”, on pintava amb realisme quasi fotogràfic la fantasia de les postals dels llocs consensuats com paradisiacs (platges del Carib, etc.). Amb “*Lugares Comunes II: Paisaje Ideal*” se situa en el no menys mític espai imaginari del *western film*, a través de fotografies preses sobre la projecció real de *Centauros del Desierto* (John Ford), i aconsegueix mostrar l’entorn infinit amb personatges vibrant indefinidament, com si acabessin de ser pescats de la memòria del fons de la infància. Hi ha en el paisatgisme pictòric actual una intenció de colar-se com a “mecanisme” en el subjecte observant, d’explorar els llaços del record del lloc, enlloc de representar el lloc de forma fidedigna. Aquest artista, i d’altres, treballant en l’espai tal i com és en la nostra memòria, situen el paisatge entre la figuració i l’abstracció. Cosa que no és més que revisar les obres del Moviment Acrílic dels aborígens australians i les de centenars artistes anònims, indígenes de casa seva, un territori a cavall entre lo mitològic i lo corpori que representa fidelment la seua realitat.

“Pimstein troba, com els artistes del moviment d’avantguarda italià, la poètica del paisatge en acció” (Moya, 2003). Aquesta avantguarda no pot ser altra que la del col·lectiu d’art urbà Stalker, que ha desenvolupat unes pràctiques que anomenen “transurbància” a partir de la tradició dadaïsta de la deriva i el deambular, i que arrelen fortament en el naixement de la humanitat com a tal (Careri, 2002). El paisatge en acció, vist d’aquesta manera, recorda els obstinats recorreguts de l’autodefinint *Walking artist*, Richard Long, qui el 1967 va revelar al món l’obra d’art (escultura?) efímera i intangible i no obstant molt existent: una línia marcada a l’herba caminant (*a line made by walking*) “*I chose to make art by walking, utilizing lines and circles, or stones and days*”⁴⁶. Hi ha un poeta japonès que va recórrer a peu 28.000 milles abans de l’any 1940; en coneixem el següent *haiku*: “*Utilizando una piedra como almohada, me dejo arrastrar hasta las nubes*” (Careri 2002: 155). Es tracta de l’influent Bashô, l’obra del qual és paradigmàtica per als membres de *Centre Suisse de la Géopoétique* (Lévy, Gillet 2007). Hamish Fulton també és un exemple de com aquesta activitat primària, desplaçar-se a peu, entra en la categoria d’acció artística, una actitud que esdevé forma, i a ell es deu la frase “*My artform is the short journey made by walking in the landscape. (...) The only thing we should*

46 “He escollit fer art caminant, utilitzant línies i cercles, o bé pedres i dies” Careri, 2002: 145. Vegeu sobretot www.richardlong.org.

take of a landscape are photographs. The only thing we should leave are footprints”⁴⁷. El grup Stalker treballa en excursions “absurdes” o inversemblants en el medi urbà únicament; és Francesco Careri qui, formulant la seva actitud en cos teòric del caminar com a art, troba en els primers passos de l’home, en la primera acció conscientment creadora —posar dret un roc, un *menhir*—, on es funden simultàniament l’escultura, l’arquitectura, i l’ordenació del territori. Això data del paleolític. En el deambular de descobriment del món, molt abans del nomadisme pastoral, relacionat amb els mites jueus o australians sobre “anomenar totes les coses”, marcar el pas de l’home per un lloc amb fites i menhirs el deixa present en forma simbòlica. Cap altre animal que no sigui un humà podria reconèixer l’acció de l’home quan el temps n’hagués esborrat l’olor.⁴⁸

Però ha de quedar clar que aquestos artistes caminadors són els meus preferits com a “més puristes”, o compromesos, en tota la diversitat de variants que ha donat el matrimoni entre el Land Art i l’acció artística o *happening* des dels anys 1960. I no obstant, tret de Hamish Fulton, qui només exposa fotografies i textos, els altres de vegades prenen pedres, fulles o branques, i movent-les ja han alterat la dinàmica de l’ecosistema⁴⁹; o bé les instal·len en galeries, o bé pinten pedres o parets rocoses; inclòs Long⁵⁰. Pel que fa als artistes del paisatge que no reclamen lleugeresa, efimeritat ni itinerància, els land-artists aficionats a contractar buldòzers, no puc deixar d’anomenar això un “intervencionisme a ultrança” quant al territori, considerat com si fos una tela blanca de propietat particular. Amb tot el respecte i emoció que m’han despertat algunes obres, no puc estar de preguntar-me qui, i com, decideix les accions que són art a finançar, i el que és vandalisme urbà (o rural) en forma de graffiti⁵¹. Alguns bons exemples d’aquest intervencionisme, més o menys

47 “La meua forma d’art és l’excursió a peu pel paisatge. L’única cosa que hem d’agafar d’un paisatge són fotografies. L’única cosa que hi hem de deixar són petjades”*ibidem*. Aquesta frase inspira la darrera màxima del decàleg neozelandès per a l’outdoor: “*Take nothing but photographs, leave nothing but footprints*”.

48 El millor desenvolupament d’aquestes idees es troba en *Songlines*, (els traços de la cançó, o cantacamins), de Bruce Chatwin, 1987.

49 El batre d’ales d’una papallona a Hong Kong, segons la teoria del caos, provoca huracans a les antípodes.

50 Espectaculars són les seues grans taques de llots de riu al terra i parets de les galeries i museus més *chic*. Vegeu la seua web, citada més amunt.

51 Vegeu, a carrerdelapoesia.bligoo.com, l’expressió “vandalisme institucional” i la intervenció amb *spray* i plantilles en contenidors de reciclatge (a cara descoberta) en un vídeo d’un projecte pagat per una Associació de desenvolupament rural finançada pel Ministeri d’Agricultura, la mateixa que va pagar el llibre de les Falles (vegeu el Volum 8 i la quarta part del que teniu entre mans). El sistema engoleix la transgressió, com demostra Naomi Klein, 1999.

efímers: els edificis embolicats i illes emmarcades de tela flotant de Christo; el *Camp de parallamps* de Walter de Maria a Nuevo México, que involucra cel i terra mitjançant 400 ferros; *El peine de los vientos*, de Eduardo Chillida, o del mateix, el projecte de foradar Timanfaya, que crec que va ser rebutjat massa apressadament pels ecologistes. Per contrast, en la línia de la mínima intervenció se situa Andy Goldsworthy. També ha de quedar clar que els artistes anònims, en la transformació estètica urbana i rural d'avui, són majoria, tant pel que fa als marcadors de llocs com als caminadors, i a priori hi tenen el mateix dret, a la intervenció.⁵²

5.2. Literatura de la natura

En un procés anàleg al de la pintura, tot i que molt més petit en nombre, també els cants poètics al paisatge continuen, des del romanticisme, representant el paisatge en paraules que, per bé que clarament subjectives (més que les pintures, que poden pretendre figurativisme) aconseguen que la bellesa ens sembli intrínseca a l'objecte contemplat (un tros de país). L'esperit romàntic és també molt viu, segons pot deduir-se de les col·leccions creixents de publicacions sobre viatges clàssics reeditats, o bé nous viatgers, reals o ficticis, ambientats en tota època imaginable. Sense entrar en el fet cabdal que suposa l'actual disponibilitat de guies pràctiques per a viatges a totes les escales (tradició que s'inicia a França amb el s. XIX), ni en l'existència d'una revista il·lustrada especialitzada en cadascun dels paisatges, de moment ens hem de fixar sobretot en les "avantguardes" d'innovació artística: és a dir, en els poetes i (d)escriptors de paisatges que, al meu entendre, no són simplement artesans locals de la representació al servei del turista o de la indústria associada, sinó que estan traçant les línies del paisatge "de demà"⁵³.

En el cas de la poesia, no existeix un gènere especialitzat en l'evocació de paisatges, així com hi és en el cas dels pintors. Val a dir que quasi tots fan *retrats* i llencen bones metàfores per dir llocs, especialment per cantar la terra natal, la de

52 Hi ha un exemple de Long al Pirineo aragonés; vegeu Volum 4, "La paradoxa de Richard Long al Portillón". Vegeu també "el més gran dels world trampers" al Volum 6.

53 Però si observem la *blogosfera*, podem pensar que el paisatge de demà serà un caos on tot s'hi val.

l'exili, o la de l'amor. Concebre, a través del paisatge, uns territoris que no deuen menys a la reflexió interior que a la vivència concreta, ha estat per a ells un alliberament, en poder comptar amb l'entorn per dir els sentiments. Cosa que ha portat a contradiccions des d'antic: Eugeni d'Ors (1907, p. 48) defensava arbitrar la muntanya en arquitectura, (per exemple per prevenir erosió, o allaus) contra aquells qui, supersticiosos o viciats per la literatura, no hi tocarien res, consagrades per a ser cantades... "No fos per a altra cosa, i caldria arranjar-les, per a veure si, un cop a punt artístic, sabien inspirar millors versos que deixades al natural". Altrament cal ser ben burgès per veure una Catalunya rural "natural", sigui a la muntanya o al bosc.

Puresa, autenticitat i salvatgia han estat les virtuts més cantades representant paisatges quan es fa des de fora, quan una societat amplia els seus horitzons sobre un entorn menys poblat. Avui en dia, la vista del mercat literari referit a llibres-guia de paisatge, fa pensar que tanmateix existeixen molts escriptors-artesans dedicats a cantar o més aviat contar les metàfores i epítets que ens faciliten gaudir del paisatge fent turisme: els autors de cants assagístics o emocionals al territori, molt recolzats en el viatge fotogràfic, o bé pràctics manuals de viatge turístic periòdicament actualitzats. Salvatge, oblidat, mític, perdut, *d'autrefois*, desconegut, autèntic, etc., són epítets molt habituals en els títols, els autors dels quals indubtablement s'han forjat la mirada pels peus, però també en la literatura. El concepte "paisatge" com a pont entre l'objecte i el subjecte per posar "el territori" a l'escala perceptiva humana, també s'ha estès a un camp ben particular: vegeu les cites extretes d'una crítica de vins manxegos: "En la nariz, un paisaje frutal complejo, con la excelente madera perfilando las notas de sotobosque"; "...fundida con especias y tostados en un paisaje umbrío y cálido"⁵⁴. Especialistes de la metàfora, els catadors de vins són tan un nas com una ploma.

Aquells assajos, al començament potser poc poètics, dels excursionistes científics, que dissimulaven la part de la seva mirada que havien après de literatura i pintura romàntica, per a vestir-se de ciència en el sentit positivista que aleshores triomfava en el món acadèmic; el procés pel qual els esportistes de la muntanya van recuperar el romanticisme i traure el cientisme dels centres excursionistes està

54 Extra fin de semana - La Vanguardia 20 / III / 2004.

retratat per Jordi Martí Henneberg (1992) per als casos de Suïssa i Catalunya, fins al moment en què els alpinistes assoleixen els cànecs de direcció en els centres, cap a 1930. La tradició excursionista d'assajos descriptius i divulgatius de les regions del país derivà en dues corrents literàries: l'una la científica, ara des del món universitari però amb fortes connexions amb el moviment excursionista, en les monografies geogràfiques regionals de la primera meitat del segle XX, que al sud del Pirineu no foren moltes, on el paisatge va prenent cada cop més protagonisme en facilitar l'entrada dels sentiments subjectius a l'exposició d'una recerca geogràfica. L'altra corrent que es deriva de la literatura i activitat de l'excursionisme científic ha quedat registrada en les publicacions dels centres excursionistes pels alpinistes, amb la seva visió paisatgística de conqueridors de la inutilitat, al llarg de tot el segle XX: la literatura d'excursions i de muntanya, un sector editorial on el triomf fotogràfic i poètic (representacions i metàfores) sempre s'han valorat tant com el triomf esportiu.

Si avui dia podem parlar d'una artesanía literària (o fins i tot, una indústria?) del cant escrit del paisatge, és degut a la gran disponibilitat de guies impreses, i més encara de virtuals, per a tots els llocs visitables des qualsevol punt de vista i destinats a totes les butxaques turístiques. A ningú s'escapa que l'abundància d'aquest tipus d'obres té una relació directa amb la indústria del turisme. Però també, atès que inclouen col·leccions força grans (molt interessants, en tot cas) de reedicions de viatgers clàssics, queda clar que l'esperit del *Grand Tour* en les seves versions britànica i francesa hi és també un motiu clau. Per aquesta via, les modernes i pràctiques guies de turisme aconseguen esdevenir un "producte amb mercat", adoptant el distanciament artialitzat que aquell hedonista turisme de fa dos segles instaurà respecte de l'entorn físic, la societat receptora i el seu medi.

Es pot trobar, és clar, una línia on no és just parlar d'escriptors-artesans (anàlegs a la brigada de pintors de marines que esmentàvem com a exemple), sinó que aconseguen, sempre dins d'una relació paisatgística, crear literatura d'alta transcendència. Personalment —dins dels meus horitzons culturals— l'exemplificaria en Camilo José Cela amb el *Viaje al Pirineo de Lérida* (1966), i Josep Maria Espinàs, *A peu per la Terra Alta*, per exemple⁵⁵; i com a màxim

55 Espinàs ha escrit la col·lecció completa dels "A peu per..." totes les comarques catalanes i moltes

exponent de poeta bolcat a la difusió popular dels paisatges, José Antonio Labordeta, des dels primers discos com a cantautor fins a la sèrie documental de gran èxit televisiu “*España en la mochila*”. En aquesta generació més pionera, el primer gran exponent havia estat mossèn Cinto Verdaguer amb el magnífic intent de poema èpic “*Canigó*” (1886). Verdaguer utilitzà un gènere poètic que estava ja desapareixent dels gustos dels seu temps; no obstant, la seua influència és innegable. Alguna relació hi ha també, a nivell literari, entre ell i els que avui cultiven l’assaig sobre el país enlloc del *guidemaking*, els moderns cantors que tracen bons retrats essent alhora profundament objectius i sentidament subjectius, fins i tot quan escriuen novel·les fictícies de descripció de lloc: penso en els pirinencs Pep Coll i Joan Obiols⁵⁶, Julio Llamazares, Severino Pallaruelo, etc.

No és sinó comparativament, que entenc que un procés de vulgarització i adaptació per al mercat similar a aquest s’ha donat en les societats europees, en les representacions literàries derivant en guies i llibres fotogràfics, com en les pictòriques derivant cap a la cultura de la postal i el Land Art més prosaic (instal·lar baranes, faroles i una escultura en un mirador del poble). Tanmateix, també cal suposar que la creació d’avantguarda en paisatge ha continuat en literatura com en les arts plàstiques. Cal llegir Julio Villar, qui ha sabut com pocs despullar el viatge a peu per les muntanyes (i a vela per la mar) de tot lluïment erudit històric o literari, aconseguint a canvi transmetre bona part de la qualitat de la seua interacció existencial amb el medi que travessa i els seus habitants. Cultiva una prosa molt lírica que captiva, en el món de la literatura de viatges actual, dominat per la narració novel·lada. Villar, qui m’ha inspirat en la Presentació de la recerca, ens condueix, amb ple dret, a la geopoètica.

províncies d’Espanya. El “A peu per” l’Alta Ribagorça, el Pallars i la Val d’Aran no ha estat retitulat amb la comarcalització catalana actual ja que fou el que inicià l’autor en el gènere, i originalment es titulava *Viatge al Pirineu de Lleida* en homenatge a Cela, i seguint amb ell la seva ruta. Val a dir que el 1968 es publicava a Andorra la versió catalana del *Viaje...* de Cela a demanda expressa de l’autor, per agrair als habitants del país l’hospitalitat; que és la versió que jo he llegit (Cela i Espinàs, prefacis a diverses edicions). I vegeu sobretot Garcia Quera, 2012.

56 Per exemple, *El segle de la llum* i *Esvorancs*, respectivament: vegeu-ne la bibliografia completa al final d’aquest volum..

5.3. Geopoètica

Un poema de paisatge de Sergio Gaspar dóna pistes de la saviesa dels que el contenen des de la subjectivitat respecte dels que hi cerquen l'objectivitat, i se'm relacionà clarament amb el punt de vista de la mediança que veurem més endavant:

“¿Para qué sirve un paisaje? ¿Para enterrar los muertos que levantaron sobre él los seres que supieran sepultarlos? Qué derroche de cuerpos, en busca de otros cuerpos que les asegurasen sepultura. Todo hijo es un buscado enterrador. ¿Para esto sirve el fango? ¿Para cambiar de fango, caminándolo? ¿Y el aire? ¿Para cansar más aire, respirándolo? ¿Para qué sirven los paisajes? Quizá no sirvan. Existan solamente. Como nosotros, sus ocupantes, que servimos solamente para existir. Y pronunciar los nombres. El agua tiene nombre. La piedra tiene nombre. Los montes tienen nombre... Yo llego y lo pronuncio: Albarracín, éste es su nombre”. (Aben Razin, 1991).

Hem vist que és en aquest sentit que Berque aporta un punt de vista nou al paisatge, formulant des de la raó i no des de la poesia. Cercant mostrar més geopoètica, reproduïxo de Careri (2002: 19) una “llista d'accions que només recentment han entrat a formar part de la història de l'art, i que podrien esdevenir un útil instrument estètic amb què explorar i transformar els espais nòmades de la ciutat contemporània”. Cal entendre que l'espai del nomadisme ciutadà arriba a tot arreu on pot contemplar-se un paisatge. El que llegireu són les metàfores inspiradores que es proposen des de l'art als ciutadans i a l'arquitectura de tota escala per a corregir els contrasentits actuals (o sigui, amb la mateixa intenció que les intervencions que aquesta tesi defensa). Fixeu-vos que la llista, que és prou llarga, vol ser inspiradora i no determinant, ni de les accions als substantius, ni dels conceptes als verbs que hi relacionen. I fixeu-vos que, tot i que la llista és llarga, no hi ha definida cap acció respecte del nom paisatge o el possible verb paisatjar⁵⁷:

57 Ni en la traducció castellana ni en l'anglesa; la catalana és meva.

“travessar	un territori	caminar
obrir	un sender	
reconèixer	un lloc	
descobrir	vocacions	
atribuir	valors estètics	
comprendre	valors simbòlics	
inventar	una geografia	orientar-se
assignar	topònims	
baixar	un barranc	
pujar	una muntanya	
traçar	una forma	
dibuixar	un punt	
petjar	una línia	perdre's
habitar	un cercle	
visitar	una pedra	
explicar	una ciutat	
recórrer	un mapa	
percebre	sons	
guiar-se	pels olors	errabundejar
observar	els espinaus	
escoltar	les cavitats	
celebrar	els perills	
navegar	pel desert	
ensumar	el bosc	
abordar	un continent	submergir-se
trobar	un arxipèlag	
albergar	una aventura	
mesurar	un abocador	
copsar	altres llocs	
poblar	sensacions	
construir	relacions	vagar
recullir	dites	
no recullir	cossos	
espiar	la gent	
perseguir	els animals	
entrar	en un forat	endinsar-se
interaccionar	una xarxa	
saltar	un mur	
investigar	un recinte	
seguir	un instint	
deixar	una andana	
no deixar	traçes	anar endavant”

(Careri, 2002: 18)

Geopoètica és un terme que no he conegut fins al final de la recerca, quan ja estava elaborant la presa medial per al geograma de les Falles. La lírica, la poesia, i més en general, la metàfora literària com a recurs amb poder explicatiu de la realitat,

ja formaven part en el meu *modus operandi* des del bell començament (Farré 2002). La teoria que em serveix de matriu *a posteriori* per aquest prové del *Centre Suisse de la Géopoétique* a Ginebra. Si bé Kenneth White està utilitzant el mot des de 1978, és a partir del llibre *Marche el Paysage. Les chemins de la géopoétique* (2007) de Lévy i Gillet, que jo l'he conegut.

La geopoètica d'aquests autors vol ser molt més que una poesia vagament geogràfica, o una geografia vagament poètica. La geopoètica planteja una qüestió fonamental de cultura, surt a la recerca d'un llenguatge, i vol preparar a un nova espacialitat. Si és una qüestió de fonament cultural, és perquè necessitem un nou llenguatge, i concretament la densificació del llenguatge que és la poètica, perquè no hi ha cultura que valgui i que duri sense poesia. I si la poesia ha girat entorn dels déus, dels mites i dels herois, dels ideals i de la metafísica, el que ens cal avui és una poesia radiant i poderosa de l'espai, la terra, el món.

Canvieu, en l'anterior paràgraf, espai per medi, espacialitat per mediança i noteu que la nova espacialitat humana ha d'implicar o referir a una nova ontologia de l'ésser, i us semblarà, com a mi, estar llegint Berque un altre cop. I afirma White que no és propi parlar de “geopoetes”, que ell no ha emprat mai el terme encara que el troba ací i allà: en francès, els experts en lògica no són lògics, sinó *logiciens*, no matemàtics sinó *mathématicien*, i llavors, *géopoéticiens*, *et pas géopoètes*. No obstant, des de la cultura catalana des de la qual opero, els polítics i els matemàtics existeixen, així que això que jo he fet privadament fins ara, per provar d'entendre el món, per intentar dir-lo sense desencantar-lo, deu ser cosa d'un geopoeta. Per això no puc pas traure dels annexos d'aquest període de recerca l'obra en vers, però crec que arreu dels diaris de viatge, igual com arreu en mi durant els viatges i la recerca en general, hi ha intenció lírica i èpica, hi ha exploració dels límits del llenguatge, i tot plegat doncs ha estat geopoesia, per molt que jo intentava pensar sempre en geopolítica.

Recapitulem:

Les escoles de pintura paisatgística europea van iniciar inconscientment la formalització d'una mirada estètica sobre l'entorn natural. Al començament la percepció de la “nova” realitat fou limitada a una elit cultural educada artísticament, però avui en dia la mirada paisatgística s'ha difós molt àmpliament. És prou evident, a més, que es practica una formalització conscient de l'entorn, modificant-lo físicament, per a que composi “bonics paisatges”, d'acord als cànons preconcebuts que comporta l'ús d'aquesta mirada, fortament “artialitzada” per la cultura (Roger 1997).

Tot ha estat o pot ésser vist en tant que paisatge, i la raó d'aquest fet potser prové d'una manera de fer urbana: a la ciutat, des del punt de vista dels arquitectes (Bohigas 2003), és més fàcil projectar paisatge, i més urgent la recerca d'un acord entre les parts. Al “territori”, en canvi, format per prats, camins, pomeres i boscos que al més sovint tenen amo, el paisatge sorgeix no obstant com un bé comunitari i un esbarjo gratuït, cosa realment escassa a ciutat, i així el conflicte està servit.

El paisatge, llegat a la nostra cultura dels artistes, fou transmès als arquitectes com a concepte aplicable a formes concretes en el medi; i als geògrafs, com a concepte aplicable a la formulació concreta de la relació dels pobles als seus entorns. Aquest és l'esquema, en aquesta primera part de la Metodologia, per esbrinar la via culta de la difusió de la manera paisatgística de veure el món. El procés és d'una complexitat notable, però és necessari, per veure l'esdevenidor del paisatge, arribar a entendre la posició de Berque al respecte, autor bàsic en l'estat de la qüestió.

El motiu més imposat en paisatge a l'escala del món occidental és el *american way of life* en la versió *California dream*, promoguda en acció trenada per Hollywood i la indústria del consumisme tecnològic⁵⁸. El món que s'hi mostra s'entén com una arrel britànica —anglo-saxona, doncs— aplicada a un medi nou, considerat verge i sense límits. Considerar que el món no té límits, a l'estil del *Far*

58 Conclusions personals de la conferència de Denis Cosgrove al cicle Territoris i Paisatges (Joan Nogué —org—, 17 de Març de 2004, Caixaforum): “La idea del paisatge i el món modern”. També podeu veure Schama 1996, o encendre la televisió un dia qualsevol.

West, ha conduït la humanitat a desitjar per sobre de tot eixo *american way of life*: el xalet unifamiliar en barri residencial blindat (sigui per una tanca electrificada, als països pobres, sigui per una política migratòria inhumana, als països rics) amb dos vehicles de bona cilindrada, apartament a la muntanya i, en fi, una petjada ecològica per família equivalent a la d'un poble subsaharià de 4000 habitants. És clar que no desitgem aquesta petjada ecològica, però sí tot allò que hi porta. Aquesta volguda ignorància de les repercussions territorials i socials dels nostre mode de vida és el que Berque anomena Topos Ontològic Modern (Berque 2005), concepte en que no hem entrat però que resumeix aquest *ésser vers la mort* que ens caracteritza, i que hem de canviar per un *ésser vers la vida*, si no volem fer-nos a nosaltres mateixos impossible la vida sobre el planeta.

Dits els presupòsits o exemples-paradigma, el mètode i les fonts, aquesta tesi provarà de donar un poc de llum, a la qüestió del conflicte d'apropiació i a la seua solució. Els horitzons hi han estat amplis, i la inquietud per la disbauxa en els paisatges moderns m'ha dut als orígens premedievals de "la vida d'abans" que hi ha estat mitificada; i en fi, a necessitar entendre la prehistòria dels Pirineus, que és per on es comença aquest recompte de tot el que en sé. Igualment, l'àmbit de l'estudi, que creia poder limitar als "Alts Pirineus" (entre la Cerdanya i el Roncal, ignorant els Prepirineus), ha acabat estenent-se a tots els llocs d'on són les persones (turistes, treballadors temporals, gent del país, hippies, caçadors, pastors, escaladors, viatgers, polítics, *et alt.*) amb qui he parlat aquestos anys, assumint que tots els qui s'identifiquen amb el Pirineu en són part indestriable.

En la segona part, el que voldria veure és si va existir un Pirineu d'una sola societat indígena, i fins quan, sobretot per trobar algun motiu supervivent aprofitable per construir les meues obres literàries constitutives de preses medials sobre geogrames que rellegits puguin esdevenir millorants de la mediança del futur. És més senzill del que sembla dit així.

Segona part:

Comprendre el Pirineu del passat

En aquesta segona part de la tesi, veurem com va entrar la serralada pirinenca en l'horitzó dels primers humans que la van considerar un espai per a viure-hi: les raons que van impulsar-los a instal·lar-s'hi, fa més de deu mil anys. Després, fa cinc mil anys, es va consolidar un poble que perpetuava la cultura de la deessa mare paleolítica amb un estil de vida neolític, quan la societat megalítica es fon amb la mesolítica pirinenca. Posteriorment, interpreto com fou el procés d'adaptació i replegament d'aquella societat als desplegaments ecumenals d'altres civilitzacions, que van veure en el Pirineu possibilitats diferents i hi van imposar els seus punts de vista, fossin invasions militars o assentaments colonials. El desplegament de l'imperi de Roma potser no va canviar gaire en l'essència pirinenca, i en tot cas no trenca amb la unitat del mode de vida, tot i que l'arrel cultural llatina restarà. Les invasions germàniques posteriors, i la seva evolució en protoestats feudals cristians, van fer-hi molt més, en la fragmentació de la unitat socio-geogràfica. Acabada l'Edat Mitjana, l'absolutisme monàrquic de França i Espanya exigeix la partició del Pirineu, i iniciaran aviat la imposició l'aprofitament dels recursos i les gents, la imposició de llengües oficials i en fi, el desplegament de la seva mediança. Els pirinencs ingressen a una societat moderna que els comença a desvincular de la terra d'origen per incloure'ls en entitats (identitats) col·lectives molt més extenses.

Aquest viatge pel Pirineu històric, de l'Antiguitat a l'Antic Règim i fins avui, està estructurat en cinc capítols. Un és per explicar el desplegament de la mediança cosmo-fànica, en què el Pirineu i les regions properes foren habitades per una societat única, que s'adaptà al neolític, i les seves vicissituds fins plegar-se sota l'administració romana; o sigui, història antiga. El segon explica la colonització que succeí al Pirineu durant la baixa edat mitjana, el pas dels bàrbars i l'establiment del feudalisme a partir de la cristianització d'aquests "senyors de la guerra"; és a dir, història medieval. El tercer dóna compte de l'enduriment, expansiu i unitari, d'ambdues institucions, església catòlica i monarquia autoritària, que acaben

imposant als Pirineus una partició fronterera definitiva el 1659, amb el Tractat anomenat “dels Pirineus”; o sigui, història moderna. El quart capítol ens conduirà fins al present, moment en què, contrastant amb el punt de partida, podem observar molts Pirineus diferents existint per a societats de divers origen i composició (els Pirineus del segle XX els podeu trobar també descrits i analitzats a l'Annex Principal de la tesi). El cinquè capítol, molt més basat en treball de camp i documentació original, explica aquelles poques tradicions de l'antigor que s'han conservat fins avui, i que són els darrers motius que ens donen peu per parlar, sustentats en un referent tangible, d'una mediança que fou unitària per a tota la serralada durant un nombre indeterminable de segles. L'explicació segueix l'ordre cronològic; excepte pel que fa al darrer capítol, que esdevé transtemporal, ja que els motius d'aquella mediança més antiga que s'han conservat arriben a temps contemporanis; i és des del punt de vista d'avui, que ens interessen.

El propòsit de tornar a escriure la història dels pobles que han habitat la serralada no és millorar les anàlisis parcials que se n'han fet, que són justament les fonts que he utilitzat. El propòsit és, en canvi, fer-ne una síntesi de geografia històrica. Això pot semblar una “representació de les representacions”, en tant que els manuscrits s'estan citant de quarta mà, tot i que sí que se cita de primera mà la part tangible, els camins i pobles de la pròpia muntanya a què els manuscrits fan referència. La síntesi de geografia històrica ens serà necessària per saber de quin poble, a quines condicions de vida ens estarem referint quan provem d'identificar un geograma provinent d'aquell temps i fer-lo manifestar en el present.

A l'inici, amb la retirada general de les glaceres, el Pirineu potser fou “un sol medi” habitat per uns quants grups o bandes d'una sola societat. En aquesta part acabarem amb la constatació que han arribat a existir diversos medis pirinencs per a diverses societats, a partir de la consideració de la serralada en tant que “formidable frontera natural” entre estats moderns, els quals culminen un procés d'espoliació de les muntanyes als indígenes que durà més de mil anys.

6. El Pyrene original i els primers intents d'aculturació

En aquest primer capítol de la segona part, intentaré traçar els motius del que es pot entendre com la mediança d'una societat cosmofànica identificada amb la serralada: per què es van establir al Pirineu, de quina manera hi vivien, i si en van ser fets fora, o bé lentament canviats. No sóc jo l'expert en història antiga que hauria de ser per parlar-ne amb propietat; no obstant, el punt de vista de la mediança permet actualitzar la manera d'entendre els desplegaments dels mons, realitat única des de cada punt de vista. Així que la intenció és tot just esbossar un context per al Pirineu d'altres temps, i potser suggerir als experts algunes preguntes, Valgui aquesta observació per a tota la síntesi històrica d'aquesta segona part.

En el segon apartat, els desplegaments metàl·lics fan referència a les successives onades de cultura i/o població que recorregueren Europa durant les edats del Bronze i el Ferro, transformant els modes de vida, els aprofitaments de recursos, etc.; el tercer apartat finalitza la revisió de la situació de l'antiguitat plantejant la presència i influència reals de Roma al Pirineu.

6.1. Desplegament d'una cosmofania original

Va haver-hi un temps en què els Pirineus, llevats en muralla coberta de gel, no eren més que un horitzó visible. En el màxim de la darrera glaciació (paleolític mitjà-alt, fa entre 50.000 i 20.000 anys) l'espècie *Homo sapiens* ja vivia a la península ibèrica i als massissos calcaris del vessant nord-pirinenc. Les glaceres no eren una barrera contínua, i el pas era possible per ambdós extrems, tot i que no sabem en quin sentit es va produir aquesta expansió: si l'humà sortí d'Àfrica només per l'Orient proper, o també per Gibraltar, quan el Mediterrani era un mar interior. Els caçadors recol·lectors, però, devien preferir les planes boscanes, ja que la vida

els hi era més fàcil, mentre hi foren abundants les seves preses: cavalls, cérvols, urs, bisons, foques (a la costa cantàbrica), truites i salmons.

Les dades paleontològiques i etnogràfiques ens permeten pensar que, quan es van anar fonent les glaceres i el clima va canviar, un poble (és a dir, dotzenes de petites bandes exploradores amb més d'un origen cultural) va penetrar les valls per fer-ne el seu hàbitat principal, al llarg de mil·lennis. Viure a la muntanya no va suposar per a ells un trasllat a un entorn més “feréstec”, sinó a un entorn que conservava les característiques del que estaven acostumats. Alhora, el medi muntanyós els permeté refugiar-se com a cultura, i no ser completament absorbits (i aculturats) per les successives grans migracions: la que portà les llengües indoeuropees, la que portà l'agricultura i la ramaderia, la dels pobles celtas, i les dels temps històrics: les colonitzacions fenícies i gregues, i l'imperialisme de Roma.

Els pobles paleolítics havien contemplat durant generacions la línia de cims nevats, i segur que li havien posat un nom. En algun moment, començaren a tenir excuses per a trobar un medi en aquell entorn, per a posar noms concrets en funció dels interessos que els va despertar. L'humà del paleolític llunyà, no obstant, era com nosaltres: capaç de comunicar-se i emocionar-se amb profunditat. Podem imaginar mil raons per les que va sentir-se impulsat a penetrar les altes valls recentment desbloquejades de gel: la pressió d'altres pobles que haguessin adquirit el sentit dels límits territorials, la curiositat pura, la recerca d'herbes de remei, de jaciments de sílex, o com esmentava, la recerca dels animals que ja no es troben a les planes.

Cal imaginar que no hi ha cap pont sobre els rius incontrolats, que l'erosió de vessants està en el màxim apogeu, les morrenes vives; però cal suposar que l'humà tindria molt poca por al gual dels rius, a la grimpada de roques o als camps de neu. Traieu-ne, de la muntanya, tota la tecnologia i tots els símbols, desfeu tots els moviments de terres, penseu en les variacions dels cursos dels rius, que mantenen les seues terrasses netes de bosc. Imagineu els boscos madurs que s'acaben als 1.300m, de coníferes, i per sobre, ginebres i incipients prats alpins. Penseu que cap collada té fites, però que els senders dels quadrúpedes recorren totes les valls cap als guals i colls transitables.

També un ós es representa el medi a dins, introjectant-se'l, i el marca a fora, o es projecta en el medi, amb orins, recordant olors, i no sabem si recordant també formes visuals, però sí, segur, marcant arbres. L'humà basaria la representació del medi en la memòria visual, i faria extensiu el marcatge dels arbres a fites de pedra tangibles que fan realitat les fites simbòliques del medi. Si l'has construït tu mateix, no cal més presa medial que la fita per a recordar en tant que has valorat aquell entorn. Si el que vol l'humà és habitar aquell entorn, i desplegar-hi un medi col·lectiu, com que el desplegament de preses haurà de ser explicat, allò més senzill és integrar la representació de l'entorn i les valoracions/formalitzacions en una cosmofofia, on entren en relació directa les esferes ecològica, tecnològica i semiològica. És la manera més senzilla de dir-se el medi entre humans, a l'hora d'explicar per on es va a les pastures o zones de cacera, definir en quin lloc està fent llenya un familiar, etc., quan ets dins de la llar i no tens l'entorn per senyalar-lo amb el dit. Només l'humà pot desplegar el medi al seu descendent o semblant sense que aquest hi hagi estat, i mitjançant les fites i les metàfores, adequadament teixides, el fill podrà reconèixer perfectament el medi.

Podem imaginar-nos com desplegaria el medi aquest humà original: posem-li com a missió trobar aigües termals o bé mines d'alguna cosa i transmetre aquest coneixement. Així, hauria de visitar totes les valls, i estaria obligat a recordar tots els passos fàcils, les fonts d'aliment i les dificultats; recorreria gairebé tots els racons. Si suposem que en tornar ho hauria d'explicar tot i fer-ho pràctic, de manera que no li calgués tornar a fer de guia, l'extrapolació que em sembla més probable, com un humà del Temps del Somni (Chatwin, 1987), és que guardés les dades —construís la representació— mitjançant una cançó. Un poema mnemotècnicament pensat: per això, es teixeixen els topònims amb les divinitats i els fets heroics, que inclou la formalització bàsica de fites o menhirs in situ, que confirmaran en el seu moment la cova pròxima, o el pas possible per la collada (en la cançó, “altar d'agraïment al geni que habita el coll”). De tota manera, el poema del món, la construcció oral de la cosmofofia social, s'inicia en unes quantes generacions d'habitants, o en moltes visites, però mai és obra d'un sol individu.

Els pobles del paleolític superior van aconseguir perpetuar les seues manifestacions culturals en nombroses coves. Mundialment famoses són les de la

Garona i la Dordonya, i dins la serralada, Gargas i Tibirian, llocs clau de l'art rupestre de fa 25.000 anys, i al vessant sud la cova de la Fuente del Trucho (Huesca). En el més avançat del paleolític, fa de 12.000 a 10.000 anys, els llocs pirinencs abunden: lo Mas d'Azil, Niaux, les Trois-Frères, Tuc d'Audoubert, Bédeilhac, le Portel, Massat, Fontanet (Ariège), Marsoulas i Montespan (Haute Garonne), Labastide (Hautes Pyrénées), Etxeberri, Erberua, Isturitz i Oxocelhaya (Pyrénées Atlantiques), Ekain, Santimamiñe, Alkerdi/Ukerdi, Altxerri (Euskalherria). Les localitzacions d'aquesta època també s'estenen per la cornisa cantàbrica: però no podem saber si la muntanya era un lloc central per a aquestes cultures, o simplement era el lloc on les coves han permès la conservació de les traces. En el cas del gravats a l'aire lliure, com les cabres representades a Fornols-Haut (Campôme, Pirineus orientals), hom parla d'una manifestació que, numèricament, s'ha pogut afirmar com a pròpia de la península ibèrica (Sanchidrián 2001: 309).¹

La d'aquestos pobladors fou la primera mediança centrada en la muntanya pirinenca. D'entrada, la raó per a habitar les muntanyes fou no haver de canviar de vida. Si bé la fauna canvià (senglars i cèrvids van substituir urs, rens i bisons), el canvi no va ser tan acusat com a les planes ibèriques del sud. La muntanya pirinenca, incloent la cornisa cantàbrica, en tant que refugi, fou la base d'aquesta mediança. En ella es van traçar les primeres interpretacions d'una estructura del poblament, ells devien cercar els passos a través de la divisòria d'aigües, i van utilitzar aquest coneixement durant segles per a restar units a pesar del que avui en dia considerem dificultats (innivació, escabrositat). Bahn (1983) no dubtà a relacionar les localitzacions d'art rupestre paleolític amb les principals rutes que al segle XIX utilitzava la transhumància dels ramats. No obstant, els *euskalduns* haurien pogut sobreviure molts segles sense esdevenir pastors: si una societat té experiència en la valoració de les possibilitats del seu medi i no en sobrepassa la capacitat de càrrega demogràfica, d'acord a la seva tecnologia, no necessita

1 Però aquest tipus de gravats en superfície s'han conservat a l'Atlas del Marroc, també; si bé són més recents, denoten un estil similar. I també provenen, com les de l'interior del desert de Sàhara, de pobles que hi visqueren abans del canvi climàtic fonamental de fa 10.000 anys, cosa que es fa evident en la fauna representada. La connexió a ambdós costats de l'estret de Gibraltar és més notable, encara, en les figures macroesquemàtiques o abstractes. Ara bé, es troba a Bedolina (Val Camonica, Alps italians) un conjunt de 130 000 gravats en pedra entre els 400 i els 1000m d'altitud, amb una antiguitat xifrada en deu mil anys endarrere. El de Bedolina representa un mapa de recorreguts i relacions en un poblat paleolític, o qui sap si representa les tribulacions d'un individu o un clan. Passa per ser el mapa més antic conegut, i en el seu context trenca amb la hipòtesi ibèrica dels gravats rupestres a l'aire lliure (Careri 2002: 43).

incrementar la productivitat del medi, encara que conegui les possibilitats d'una valoració pròpia del neolític.

Un substrat ja *euskaldun* en tot cas, per contacte cultural o per establiment, va quallar, per barreja o per identificació, amb la cultura anomenada dels megalítics, en el temps dels quals comencen els rastres de l'agricultura i la ramaderia. El fet que coincideixin les localitzacions d'art megalític, en un mapa general, amb les d'art rupestre i amb les posteriors de la ramaderia, no és per casualitat: els accessos a les pastures són la reinterpretació neolítica dels senders per transitar els homes, en què ja s'estaven reinterpretant els senders dels quadrúpedes. Justament podria posar-se de manifest que els llocs del turisme hi tornen a coincidir, per tal com idèntics colls han estat els primers a tenir carreteres transpirinenques, i per tota una sèrie de motius i raons addicionals.

El fenomen del megalitisme manté la dificultat d'estudi de molts altres desplegaments del neolític. Alguns investigadors relacionen amb facilitat la difusió d'un tipus de decoració de la terrissa, o d'un tipus d'espasa, amb tota una substitució massiva de població en territoris molt amples. Però segons quines difusions han pogut produir-se a partir de la migració de pocs individus, i no tenim perquè suposar que tot desplegament és fet a sang i foc. En el cas del megalitisme, pràcticament l'únic rastre arqueològic són les construccions que els defineixen: les grans pedres amb que s'erigiren els coneguts dòlmens. A partir de la distribució d'aquestes construccions, intentarem identificar la societat que els va difondre per tot el Pirineu, en un procés d'assimilació cultural que és considerat la clau de la formació d'un substrat antropològic autènticament pirinenc (Maluquer de Motes 1974: 83-85).

Els menhirs han estat una invenció anterior, relacionada amb els principis de la consciència social humana (Careri 2002). Els dòlmens són estructures no molt grans, amb dues o tres lloses clavades verticalment que defineixen un espai interior, cobertes amb una altra llosa. En la seva evolució s'hi afegeix un passadís d'accés fet igual però amb blocs més petits. Cal remarcar que avui els seu aspecte i localització ens els fa semblar estructures acabades (i la interpretació directa suggereix des d'una cabana de refugi, fins a fites o altars, per com són en indrets amb vistes, colls, etc.), però en realitat tots estaven recoberts d'un túmul de pedra petita i/o terra. Els que

tenien passadís, pot ser que quedessin més o menys destapats; els més simples es devien obrir cada cop que s'hi feia un enterrament.

Aquesta és la funció que s'ha atribuït als dòlmens, habitualment: el d'estructures funeràries. Ara bé, el fet que s'hi hagin trobat restes d'inhumacions no significa que la seva funció principal sigui aquesta: en les catedrals gòtiques hi sol haver enterraments i no són monuments funeraris. De tota manera, els experts uneixen la manufactura dels megàlits al desplegament d'una cosmovisió diferent: la qual implica, segons els autors, un culte a la deessa mare, ja que el dolmen representa un úter on retornar en morir, com el menhir pot ser un fal·lus que representa el poder territorial temporal. També sembla implicar una nova organització territorial, diferent de la de les bandes mesolítiques, forçosament molt mòbils, les quals solien practicar rituals funeraris en què els cadàvers són deixats a cel obert: el fet d'utilitzar un mateix dolmen per a inhumacions durant segles suggereix un assentament més o menys estable de la població. S'ha suggerit també la idea que només una classe social tenia dret o accés, o interès, a ser-hi enterrat, i que aquesta classe dominant, que serien justament els nouvinguts, hauria aconseguit la col·laboració dels locals en la construcció (per tot el paràgraf, Sanchidrián 2001).

A principis del segle XX, quan s'estava comprovant la gran quantitat de dòlmens estesos per tot el Pirineu, especialment en la vessant nord, hom no havia definit una cultura megalítica de llarga història i àmplia difusió, sinó que ben senzillament els nomenà "la societat pirinenca", la primera que pot demostrar-se avui que va ocupar-lo tot, a través d'aquest megalitisme que n'era una definició cultural suficient. Ara bé, el megalitisme és conceptualment complex, sobretot perquè l'arqueologia al respecte és desoladora, i les àrees on s'ha donat són extenses però de mil·lennis diferents. Desoladora, perquè els celtes van utilitzar més endavant els mateixos dòlmens, i les legions romanes ja en van saquejar una gran majoria, de forma que descoberts del túmul i sense més restes materials per desenterrar, ni tan sols pot especular-se en l'apassionant tema de si la càmera era decorada amb pintures per l'interior (Sanchidrián 2001: 485).

Els monuments megalítics més antics han estat datats a les illes britàniques i a la península ibèrica. Els més recents mostren el caràcter no únicament funerari dels

mateixos: els observatoris astronòmics de Stonehenge al Sudest d'Anglaterra, els Talaiots menorquins, els Nuraghe de Sardenya que prenen forma de fita gegant o torre de guaita amb càmera interna d'ús desconegut. Les dades temporals que han estat proposades oscil·len entre el 5000 i el 3500 a.C. (Cavalli-Sforza 1993), i entre 2500 i 1500 a.C. (Maluquer de Motes 1974), més acurada al meu entendre. La distribució pirinenca dels megàlits dóna una homogeneïtat remarcable: de més de mil cinc-cents dòlmens censats, tres quartes parts se situen entre 600 i 1000m d'altitud. Ara bé, per zones, la distribució no és tan regular: la majoria es troben a la zona basco-aquitana, on són els monuments més grans, que acolliren les restes de centenars d'individus, corresponents a les poblacions més estables. Al Pirineu oriental la densitat hi és comparable, però al Pirineu central meridional n'hi ha molts menys, i encara situats a cotes molt altes (Acherito: 1870m), cosa que fa pensar en una difusió des del nord, i per raons pastorals: són força més petits; però també s'ha dit que potser l'abundància de cavitats naturals feia menys imprescindible la seva construcció.

Hi ha dades que confirmen els canvis en la fisonomia del Pirineu, i en la cultura dels seus habitants, coincidents amb el megalitisme. Al neolític se li suposa una difusió a partir de Mesopotàmia des de nou o vuit mil anys aC, però el megalitisme prové del Nord o de l'Oest del Pirineu fa almenys cinc mil anys. Les dades palinològiques (anàlisi de restes de pòl·lens en torberes) han donat, no obstant, una data diferent: vers set mil anys enrere comença la gran desforestació pel foc al Pirineu (Taillefer 1974: 46). Pot ser degut a l'incendi com a tècnica de cacera; en aquesta data apareix pol·len de cereals (al baix Ariège; *ibidem*), però ha de provenir de la costa, ja que que no és fins fa tres mil anys que els agricultors sedentaris ocupen les valls pirinenques baixes i mitjanes. Però el foc de fa set mil anys podria ser per guanyar pastures, i doncs suggereix un poble de pastors, mesolític.

Maluquer de Motes (op. cit.) afirma que hi ha una diferenciació en el procés d'adveniment del neolític entre els dos extrems de la serralada, segons la qual els habitants de l'Oest van assumir-lo per contacte amb els pobles megalítics vinguts (segons ell, en petits grups familiars de pastors nòmades que s'establirien de forma esparsa i tindrien prou contacte amb els locals, cosa que no es contradiu, de fet, amb

què els pirinencs ja coneguessin la ramaderia). A l'extrem oriental del Pirineu, en canvi, el megalitisme no es troba conjuntat amb permanències culturals anteriors, sinó que apareix més tardà i ja relacionat amb la indústria de l'argent i el bronze. En aquesta zona, i cap al Sud, el simbolisme relacionat amb la deessa mare és substituït progressivament per representacions impersonals del poder, i poc més tard, per representacions del poder temporal, masculinitzat en el cap de tribu guerrer. En canvi, cap a la cornisa cantàbrica el simbolisme sembla seguir durant molt més temps associat a la "deessa mare megalítica" (Sanchidrián 2001: 489-495) representada en dos ulls o sines, un collar i una destral, elements que coincideixen o s'intercanvien per una serp. L'animal caracteritzaria l'element *intra* o terrestre de la dualitat serp-sol (terra-foc, femení-masculí). Als dòlmens i menhirs-estela gallecs sembla especialment clar: les imatges serpentiformes sovintegen a l'interior dels monuments i les solars a l'exterior i als menhirs. També s'hi associa la figura antropomorfa de braços en arc, la qual, si els braços són dirigits al cel, ens remet a l'antiquíssim símbol egipci del *Ka*, l'humà errant sota el sol (Careri 2002).

De manera que, seguint Maluquer de Motes, entendrem que en l'horitzó de la fi del megalític, atès que la densitat i la població total de l'Oest europeu sembla anar a la baixa almenys fins el segle V a.C., existia una societat pastoral pirinenca, de llengua eusquera i cultura megalítica, des de la costa cantàbrica fins al Pirineu oriental, assentada durant milers d'anys en una economia del bosc i els ramats transhumants, amb forts lligams transversals de punta a punta, tot i assumint que en aquestes muntanyes orientals hi havia hagut més contacte amb pobles de la Mediterrània, o potser, fins i tot, renovació completa de la població. En qualsevol cas, els intercanvis culturals durant l'anomenada edat dels metalls foren constants, i no només per raó de la transhumància; i no obstant, quan els romans van descriure els pobles de la península, els ibers del Llevant no semblaven tenir relació amb els muntanyesos, tot i que potser compartien un mateix origen (cromanyó-megalític), i els pirinencs foren copsats com a part dels celtas de les planes de la Gàl·lia.

6.2. Els desplegaments metàl·lics

Segons s'explica (Chatwin, 1987; Berque, 2000), en moltes llengües, les paraules que designen la guerra, la violència, la ferida, tenen arrels que les relacionen amb el descobriment dels metalls. No podem saber fins a quin punt els pobles paleolítics i mesolítics eren violents entre ells, si defensaven els territoris de cacera amb la sang o fins i tot si es feia cacera humana. Hom entén que en el descobriment del metall hi ha la traça de l'alliberament d'individus que possibilita l'agricultura organitzada en comunitats, la qual sí que sol ser territorial i coercitiva. Els primers artesans del metall coneixien uns secrets que tindrien categoria de màgia i els guardarien gelosament; potser viatjaven amb el seu saber sense donar-lo mai. Tampoc ho sabem del cert; però sí que sembla que el metall va donar una nova dimensió a la violència i a la guerra, i per això van haver-se de crear nous mots per a nous conceptes.

Aquesta reflexió del trànsit a la violència extensa coincident amb l'edat dels metalls, és el que s'acut en la recerca de la història del Pirineu en aquell temps. No sembla una relació necessària, per descomptat no és ineludible, però repetidament ha passat: coincideix un màxim demogràfic i/o un dèficit de recursos (per desequilibri forçat, o natural), i hom jutja convenient usar la tecnologia del metall per fer-ne armes de saqueig i ocupació. En l'edat dels metalls, doncs, el Pirineu, com a muntanya plena de racons, va permetre el refugi i la continuïtat de la vida pastoral, quan el desplegament de les cultures fou a base de ràtzies a cavall per substituir la població o simplement consumir-ne els recursos.

Però no tot desplegament motivat pels metalls té implícita aquesta violència; sovint l'arribada de societats més organitzades només cerca fonts de mineral (o altres recursos) i procura amistançar-se amb els locals per a usar-los de mà d'obra, com en el cas dels colonitzadors de l'Egeu, més endavant en la història. Es diu que els primers miners que arribaren al Pirineu vingueren dels Alps i cercaven coure, per la vessant Sud (Maluquer de Motes no especifica la referència original, 1974: 92). Les migracions dels pobles que a la fi de l'edat del bronze van fixar el panorama

ètnic de l'occident europeu, l'anomenat "element proto-celta" van travessar el Pirineu repetides vegades i hi van contribuir en certs aspectes culturals. Els pobles dels "camps d'urnes" vinguts del Rin, i els pobles de les "grans espases de bronze" (són denominacions clàssiques, que donen fe de la ignorància general) no es van establir al Pirineu, segons sembla. Un jaciment de bronze al terme de Farrera (Pallars Sobirà) lluny de tot nucli actual, amb una trentena de "destrals d'orelles" i sivelles, etc., dóna què pensar: pot ser l'amagatall de la mercaderia d'un marxant, de l'arsenal de reserva d'uns saquejadors que van perdre la lluita, qui sap. En els Pirineus orientals, l'arrelament de la gent dels camps d'urnes és manifesta a partir del segle IX a.C.: transformaren l'utilatge de bronze, introduïren la tecnologia del ferro, i sobretot canvien l'economia, fent-la més agrícola, i els ritus d'enterrament, generalitzant-se la incineració, que perdurarà fins la cristianització. En aquest moment, els pobles deixen d'habitar les coves naturals, i s'estableixen en cabanes d'habitació temporal i fixa, i en tendes. Successives onades transformen així tot el que ara és Catalunya, inclosa l'entrada per la Garona.

Ja dins l'edat del ferro, altres pobles arriben a l'Ebre superior travessant el Pirineu, i l'incineració es practica en tota la serralada; amb aquesta es relacionen els cercles de pedra o *baratz*, que abunden de la Garona al Cantàbric, però són absents a la resta del Pirineu, on es troben els camps d'urnes. De cercles per a incineració se n'ha trobat també al Montsec i Sierra de Roda, i s'atribueixen a grups residuals de pastors pirinencs desplaçats per la gent dels camps d'urnes (Maluquer de Motes 1974: 94). Els *baratz* són considerats la resposta pirinenca al pas d'aquestos pobles.

Coincidint amb les invasions del Ferro, arriba per la Mediterrània el colonialisme grec a les costes. Des del segle VIII a.C. se'n constata la presència, i l'extensió en els dos segles següents: Rodes, Empúries, i altres. La seva activitat és comercial i abasta tots els metalls: coure, estany, plata, ferro i or. Una estratègia bàsica fou adquirir el bronze vell manufacturat canviant-lo per eines noves de ferro. El treball del ferro a la forja s'estén per tot el Pirineu oriental, i en constituirà una font d'exportacions constant fins a la revolució dels transports del segle XIX. Aquest coneixement, i el de tècniques i productes agraris nous, és l'aportació de les cultures de l'Egeu; però s'intueix que es mantingueren atrinxerades als seus ports, de manera que no van significar cap protecció a les onades de conquesta que seguien arribant

del nord. D'altra banda, els grecs tingueren coneixement que pobles no ibers ni celtes habitaven aquelles muntanyes, i els esmentaren per primer cop en la Història escrita, per referències de la riquesa de les seves colònies, identificant-los amb els rius de metalls preciosos que baixaven de les muntanyes. A la fi del segle VI a.C. Hecateu anomena *misgetes* els pobles de la meitat Est del Pirineu, és a dir barrejats, identificant-hi motius celtes i ibers sobre un substrat megalític-pirinenc. Al segle V aC, Avienus conta que els grecs ja coneixen tots els pobles pirinencs, havent recorregut la ruta (camí de bast?) de set jornades des de la costa atlàntica —*Oiasu* (Oiarzun?)— fins la mediterrània —*Pyrene* (Port-Vendres?)— (Maluquer de Motes 1974: 97). Al segle III aC quan Anníbal travessa els Pirineus camí del setge de Roma, no ho pot fer prop de la costa oriental, on hi ha els grecs afins a Roma, però tampoc pot fer-ho per Occident perquè d'aquells pobles, al Mediterrani en guerra comercial, només se'n sap que son fers pastors, ben particulars.

Els pobles celtes, per l'altra banda del Pirineu, van dur a terme la seva expansió principal cap a totes les planes del Nord del Pirineu i la meitat septentrional de la península ibèrica durant el VI i el V aC, i és la darrera de les travesses pirinenques de pobles del ferro d'Europa central. La celta és, i de llarg, la que ha deixat més restes, i ha estat per algun motiu mitificada, de manera que s'entén que només era una petita elit la que es desplaçava, amb els avançats coneixements que s'atribueixen als *druïdes*, els seus xamans, experts en el bosc i en els astres, que sembla ser que van reutilitzar els dòlmens, potser reconeixent-hi els llocs de “poder energètic” que acostumaven a cercar ells en altres llocs. Sembla ser que la travessa del Pirineu es produí de Aguastuertas cap a l'Oest, i doncs per la costa, on haurien establert un trànsit celta continu del *Finisterre* peninsular fins al *Fistèrre* de la Bretanya i el de Gal·les, el viatge iniciàtic al llarg de totes les terres d'una cultura, que després els cristians sabrien convertir en peregrinació catòlica, trobant poc abans del final la tomba d'un Apòstol. L'origen celta del *Camino* és reconegut per la majoria de la literatura contemporània, basada en proves arqueològiques, però on també es reconeix la voluntat expressa de trobar precursors cada cop més antics, una visió en la què els celtes han estat despullats d'actituds violentes quan, en realitat, sabem molt bé que practicaven sacrificis rituals d'humans.

Sembla que es pot afirmar, però, que els Pirineus ja no eren en aquell moment una unitat de mar a mar. Ara bé, segurament no hi va haver una línia de frontera nord-sud a l'interior del Pirineu. La transició d'una a una altra cultura devia estendre's al llarg de tota la zona on queden topònims en eusquera. Les valls entre Andorra i el Port de Palo (1942m, Aguastuertas-Lescun) devien començar a jugar amb una situació de bilingüisme, en què es parlaven llengües noves, cèltiques, en els assentaments fundats en la primera edat del ferro (imaginem-los esparsos), però eusquera a les pastures i els camps menors o coves, i tanmateix alguns devien saber grec com a llengua de comerç i probablement, també com a llengua de les fargues. La situació es devia repetir des del Port de Palo fins la costa, on els celtes s'havien assentat però no sabem fins a quin punt havien substituït la població local, la seva llengua o cap de les dues coses.

6.3. Roma al Pirineu

En el segle final del que s'anomena l'edat del ferro, un poble aconsegueix iniciar un procés d'absorció militar de les altres ciutats de la ribera mediterrània que li feien competència comercial. El "Poble Rei", anomenaven a Roma els historiadors no fa gaire, els mateixos que qualificaven els moros de "Jou Musulmà". La història de l'Imperi Romà no cal pas explicar-la aquí, però les repercussions de la unificació del continent en una sola llei i administració acabaran per afectar les valls pirinenques, més que altres desplegaments de pobles guerrers. Els romans portaven la disciplina militar, i l'enginyeria civil. També feien esclaus, transformaren les llengües i proposaven un nou panteó diví (amplíssim, no obstant, i per tant, de fàcil sincretisme). En això es diferencien de les estratègies colonials anteriors (i de les del s.XIX), que havien mantingut la influència en l'àmbit comercial; l'arribada de Roma significava la instauració d'un nou ordre entre l'urbs i els camps, els nous deus i tothom. Essent molt més intransigent que les anteriors en aquest sentit, quan el monoteisme cristià arribà als emperadors, es va difondre com si hagués estat una ordre a acomplir en la jerarquia acceptada.

L'imperi romà ha quedat molt fortament gravat en el medi del Sud d'Europa, en l'estructura del poblament, la llengua i el dret; va suposar una renovació completa per la submissió a una entitat molt més àmplia. Sota la forma d'imperi, modifica les anteriors invasions guerreres, perquè s'hi manté el lligam al centre emissor, aplicant doncs l'estratègia colonial marina a la dominació continental, mitjançant la col·laboració d'un gran exèrcit, per descomptat.

La Gàl·lia i la Ibèria esdevenen províncies de l'imperi, però el control complet, el que es podria dir la pacificació de les valls, no es produeix fins al canvi d'era (56 aC; Maluquer de Motes 1974: 99) i encara només serà una manera de dir: als romans no els interessaven les muntanyes del nord (les millors mines eren al sud d'Ibèria), els basta amb controlar les planes i el sistema de comunicacions (Guilera 1964: 8). Significa l'establiment d'uns quants passos transpirinencs segurs per al comerç i comunicacions regulars, els quals exigeixen petites guarnicions de protecció en les altes valls (de vegades marcades pel topònim *quadro* o els *quadros*; Terrado, 1999), i de passada permetran explotacions de recursos directament: mineria, potser fargues pròpies, i l'arranjament d'algunes aigües termals. Les vies romanes pròpiament dites passaven d'Est a Oest (Cispirinencs per Tolosa, i Subpirinencs pel Pertús i Tarraco), i la Central Pirinencs per Llivia. No deixarien de ser millores dels camins de cavalleries que ja existien abans, triant-ne els millors (dels que arribessin a conèixer) per a les llargues distàncies i la protecció. El *Summus Portus*, avui Somport (1650m) va ser una segona via, essent l'esmentat Port de Palo (1950m) el primer port occidental on s'establí un camí². Hi va haver camins romans a Pimorent, Mayans, per Ribes de Freser, pel Coll de Jou al Cadí, pel Port de Vielha, Somport, Roncesvalles (Guilera 1964: 8-9), i potser d'altres. És probable que alguns d'aquests només restessin oberts als llatins durant els anys que durés l'explotació de la mina, o les *Caldes* el temps que restés la guarnició acampada, potser menys d'una generació. D'altra banda, tots els ports i colls pirinencs devien restar lliures per als locals, que jo encara imagino nòmades, en sentit de transhumants de dos o més estatges en la mateixa vall, perquè l'imperi es va preocupar poc del que succeís a la muntanya.

2 Segons informació del *Centro de Interpretación Patrimonial de Aguastuertas*, una "pedra mil·liaris" trobada recentment ha canviat una antiga suposició, i diu que el de Palo (o de Pau) era el primer port (*Summus Portus*) del Pirineu, títol que només més endavant va recaure en el que ara és el Somport (Camp 2004).

Així, tot i conservant l'eusquera en la zona que s'ha esmentat, la pau i el comerç revelen el poder d'atracció d'aquestes vies, especialment si hi hagué mercats on el pirinenc podia passar per gal-romà o iber-romà. Des d'Estrabó, diverses fonts parlen de la fama dels pernils de la Cerdanya als mateixos mercats de Roma, però en aquesta vall, i des d'allà al Mediterrani, sí que hi hagué una romanització més marcada. En general, es pensa que els pirinencs comercialitzarien el ferro de les seves fargues, una tecnologia que ja controlaven. “La no ingerència romana en la interioritat de les valls (...) facilitaren que els habitants s'anessin organitzant a llur faisó, amb plena llibertat (... i amb) idèntica concepció de principis i d'idees de solidaritat a les clotades, de punta a punta i de banda a banda del laberint muntanyenc” (Guilera 1964: 9). En la baixa de l'imperi, aquesta conformació primera de les valls com a entitat social reforçarà el mode de vida pastoral (i contrastarà amb la misèria creixent de les planes), adaptant-lo a la nova xarxa urbana, encara que quasi tota fos creació de cultures exteriors a la muntanya, i mantenint algunes de les seves tècniques, com per exemple, l'adequació de les riberes i cons de dejecció de barrancs a horts de regadiu afemats; i havent-se estès espècies de bestiar diferents, per a tragar i llaurar: rucs i vaques.

Entre Estrabó i Plini deixaren clar que els pobles pirinencs eren substancialment diferents dels celtes o gals del Nord i del ibers del Sud, tot i que sens dubte alguns dels noms d'aquelles cultures de les valls pirinenques es referien a pobles celtes arribats molt recentment que havien ocupat un petit territori (a més, els noms per a un poble els solen inventar els estrangers). Parlen dels *Sordones* del Rosselló i els *Elesyces* de Narbona, els *Indiketes* de l'Empordà, els *Bebrices*³, més a l'interior; els *Bargusii* de l'Alt Berguedà, els *Ceretani*, els *Andosini*; els *Arenosi* de l'Alt Pallars, i potser els *Ilergetes* (si el lloc iber *Vescelia* correspon a Benasc, com especula Ballarín (1968: 127)); i més a l'Oest els *Iacetani* (d'on ve Jaca) i al Nord els *Aquitani* (quasi homònims), i els *Vascones* (la v sona u en llatí clàssic), i encara els *Suessetani*, que semblen ser un petit grup celtitzat. Els Aquitans devien ser tant diversos com la resta, de vall a vall, però s'havien identificat comunament per algun motiu (probablement defensiu, vista la història). Posteriorment hom diferencia de dotze a vint pobles pirinencs diferents, dels quals els *Garumni* i *Onessi*, *Oscidates*

3 O bé *Bebrices*; i justament de *Bèbrix* ens parla una llegenda de Pyrene, vegeu més endavant. Personalment, *bebrices* em sona d'una banda a *-briga*, postfix (celta) per a poble (especialment el fortificat, o ciutadella) però també una mica a *ribagorça*.

(Montani et campestres), o bé els *Tarbelli, Bigerriones, Ptiani, Vocates, Tarusates, Elusates, Gates, Sibuzates, Cocosates, Oscidates, Vasates, Ausci, Convenes* i *Lactorates* (Maluquer de Motes 1974: 99-100). Alguns van coincidir amb les diòcesis cristianes establertes més endavant, i són localitzables; altres potser només són un nom, però és bonic, i doncs necessari, mantenir-ne el record.

7. El llarg camí de la imposició del feudalisme

Quan Roma ja havia perdut el control dels seus territoris, les vil·les que en depenien van conèixer la decadència. En la pobresa de les elevades densitats demogràfiques de les urbs ibèriques, el cristianisme feu triomfar la seva mediança, després d'haver conquistat la classe dels dirigents de l'imperi. Cap al segle III dC., ja no hi ha unitat en l'imperi, i el llatí vulgar comença a diversificar-se amb força. Incapaços de fer valer la seva frontera, comencen a cedir parts als pobles germànics, que l'envaeixen empesos per un moviment d'invasions —tipus dominó— de guerrers a cavall vinguts des de l'Àsia oriental, semblant al dels pobles celtas abans de l'imperi. Alguns d'aquests invasors foren simples saquejadors, però altres buscaven un assentament: els que ja havien viscut a prop, o amb l'imperi, n'admiraven l'organització, n'aprenen la llengua, i en copiaran les lleis. Així és com es compleix la paradoxa de la romanització del Pirineu (incloses les serralades cantàbriques): que no s'inicia de veritat fins després de caigut l'imperi.

Moltes coses canviarien a la fi de l'imperi romà, però si alguns rastres d'aquests mons anteriors perduraren, és perquè les tribus pirinenques havien aconseguit no plegar del tot la seva cultura, ni els seus territoris. El que ja no quedaria igual seria la part que en la vida material tenia la caça i recol·lecció en el bosc. Si alguns grups petits, limitats al vell estil (el del període megalític: ramats de cabres, sense conreu, amb la “vida regalada” del mesolític; Sahlins 1983), però empesos per la cultura dominant, van anar retirant-se al fons de les valls més amagades, la duresa de l'hivern en aquestes i l'escassetat de recursos els devia fer degenerar molt en la seva cultura material, en l'alimentació i potser també en la genètica, per la consanguinitat excessiva deguda a l'aïllament. Cosa que recull el llegendari popular, com veurem més endavant, amb els mites dels albins, golluts, *basahaun* i altres homes del bosc. Aquest motiu sens dubte el podríem identificar en altres muntanyes, en altres mitologies; contemporàniament, el procés és anàleg al de la desforestació de l'Amazonas, on els grups que no han deixat la seva edat de pedra

ocupen ara els territoris més escassos en recursos, i la supervivència medial esdevé inviabile per un cúmul de raons, la majoria de les quals els són alienes i fins inconcebibles.

De la mateixa manera, aquesta desaparició del mode de vida quasi mesolític, que potser no es resolgué fins l'any mil, ja havia estat condemnada en una mediança continental, per l'increment de densitat de població a les planes agràries d'Europa i a les revirades costes del Mediterrani. I d'altra banda, a partir de l'arribada dels pobles bàrbars, lo lògic és que disminueixi progressivament la relació entre els *euskalduns* atrinxerats al malpaís (aquells que no havien après cap altra llengua, ni, per extensió, altres medis de vida), i aquells que s'havien adaptat plenament als nous temps, però que a la llarga sacrificarien la llengua materna per la permanència en el lloc. Excepte a l'extrem occidental, en què els *Vascones* quedaren atrinxerats en la seva llengua, la qual fou una protecció més segura a la seva identitat que no pas amagar-se dels nouvinguts. En endavant, doncs, quan direm *pirinencs*, serà en referència a pastors, i transhumants, però sedentaritzats, adscrits a un sol lloc de poblament, on els visigots introdueixen un concepte sens dubte romà: els impostos a pagar a amos no presents que avui dia ens ha arribat a semblar tan natural.

7.1. L'època de les invasions

Els pobles germànics que primer van arribar a travessar el Pirineu ho van fer a la desesperada. L'incontenible avanç dels Huns a partir del 375 empeny els germans des de les planes d'Ucraïna cap als Balcans; quan entren dins les fronteres de l'imperi, alans, vàndals i altres bàrbars, progressen molt de pressa. La fugida d'un atac els converteix en atacants. Les seves incursions no tenen una meta més que la supervivència de l'hivern immediat, però afortunadament no devien afectar tot el territori pirinenc: segur que seguien els rastres romans i els seus camins. Si bé aquesta guerra unilateral de saqueig és coneguda pels historiadors amb una certa precisió, en realitat és un període curt, i no es pot comparar amb el mil·lenni d'invasions metàl·liques pre-imperials.

L'any 410 els Visigots saquegen Roma i obliguen l'emperador a concedir-los l'Aquitània, però la Bascònia és forta i no la prenen. El 418 estableixen a Toulouse la capital del primer estat got. Aviat controlen, a més, la Septimània (el Llenguadoc) i tota la Tarraconense. Empesos al seu torn pels Francs, perdran l'Aquitània i traslladen la capital a Barcelona i després a Toledo. Tots els territoris que avui parlen català mostren una empremta visigoda notable que les diferencia de la meitat Nord-Oest de la serralada (Bonnassie 1974: 106). Els invasors serien ben pocs, amb seguretat, però sembla que foren ben acollits: potser els locals entengueren que tornava una renaixença de la pau romana. Es va deixar manar als gots, en tant que senyors de la guerra que ofereixen protecció. La població local, majoritària, no surt en la documentació; els governants —un recurs adaptatiu típic— tenien noms gots, encara que s'ha apuntat que els primers comtes catalans van ser els nou cabdills locals que havien dirigit l'establiment de la primera marca hispànica al Nord de l'Ebre (Vallés 1949: 41).

A l'altre extrem, els *Vascones* i els *Gascones*, que funcionen com un sol poble, reaccionen com poden a la guerra constant que els batran pel Sud, on perdran l'alt Ebre i la baixa Navarra, i pel Nord, on també hauran de recular. Conservant una independència no neutral, que els permet aliar-se contra uns i altres, embosquen la retirada de Carlemany per Roncesvalles (778) en una batalla per al mite, que no fou l'única. El territori que consoliden llavors, ja no el perdran. I han començat, pel mar, l'explotació d'un recurs nou que esgotaran ells mateixos en un mil·lenni: les balenes del Cantàbric (Mar de Biscaia), com testimonia un rebut de l'any 670, en què bascos de Labourde venen al Nord de França cinc-cents barrils d'oli de balena (Kurlansky 1999: 48). Els *vascones* trien el mar per a expandir-se des d'una petita nació, i així fer-la créixer sense saturar-la d'habitants al camp.

Els *gascones*, en canvi, resistiran en la muntanya, en el medi pastoral, des d'Ossau fins l'Ariège, i de fet (si ignorem les fronteres dels gots) també per les altes valls del vessant Sud, segons pot desprendre's de l'extensió dialectal del romanç que parlaven, el gascó, no perdut del tot. L'occità es conformarà a l'Est d'aquest, però en fi, tots ells comparteixen els tipus de dominació nous.

Al mateix temps, des de les seus episcopals cristianes de Toulouse, Lleida,

Saragossa, i més endavant la de Jaca i la Seu d'Urgell, es comencen a estendre les comunitats d'eremites, que van a instal·lar-se cada cop més endins del Pirineu, on practiquen una vida independent de la de la vall, tot escampant les històries dels màrtirs a través dels miracles que expliquen la localització de les ermites. Quan s'arribava a fundar la parròquia, en la majoria de casos (abans dels segle VIII i fins el X: Vall d'Àneu, Cotefablo, Barrabés...) es tractava d'una església construïda a les afores del poble: això és senyal que si bé devien ser creients, encara no havien estès el sentit cristià a una dominació terrenal. Els eremites no cobraven delme, sinó que viurien de caritat. Així, el desplegament inicial és molt difús i feble: torres, ermites, monestirs amb comunitats molt petites. Sobretot pel que fa als primers cristians, no porten actituds violentes, encara que la seua acció en el medi pirinenc serà molt més duradora que la dels gots. Es fa patent, observant la localització de les construccions religioses, que van aconseguir suplantar el sentit de la majoria dels llocs que la cosmovisió prehistòrica havia sacralitzat: coves, llocs d'aquellarre, ares, fonts, estanys, etc.

Cal recordar que els senyors de la guerra gots sí que serien tots creients, o sigui que en els assentaments que fundaren l'església tindrà un lloc tanmateix més privilegiat. Però l'entesa del domini la fan els senyors amb els pobles locals, i aquestos, en una mena d'assemblea de caps de casa (i essent també, per aprenentatge, ben batalladors), sabran defensar els límits territorials i la llibertat legal i econòmica de la vall (els furs). En aquest enfortiment hi ha la llavor de les *universitats* o *generalitats*, que n'és la constitució legal enfront dels nous poders. Altrament, fins l'època de Carlemany la dominació de les valls altes canvia sovint de mans, però prou pot ser que la major part del temps no s'acabés de fer efectiva, com en el cas de la romanització, de baixa intensitat fins i tot en l'apogeu.

7.2. Cristianisme + *warlords* = feudalisme

Aquest estat de coses es perllongà per tres segles. El Pirineu es troba partit entre la dominació dels Francs pel Nord i la dels Visigots pel Sud, però cap

d'ambdues és una dominació ni una conquesta completa. Encara més tard, al segle IX, els Normands (els víkings) arribaran a fer incursions terrestres des de la Garona i des de la costa basca (i per l'Adour), però la seva influència fou gairebé nul·la. L'única influència que se n'ha trobat és que els mariners bascos van identificar el bacallà, que els víkings portaven, fumat i sec, com a provisió d'alta mar. Els bascos van pensar en salar-lo, com ja feien amb la carn de balena, i així van trobar un recurs que, a més de fer possible exploracions marítimes molt més llunyanes, a través de zones sense pesca en superfície, va introduir una menja rica en iode i duradora a les terres interiors (Kurlansky 1999: 52) que durant molts segles seria la carn de la quaresma cristiana a tota França i Ibèria. Influències d'aquesta mena mostren que la interpenetració cultural sovint permet "extrapolacions" dels motius d'una mediança a una altra, encara que no hi hagi estabilització dels nous ingressants en un aparell de poder.

Hi ha diverses opinions al respecte de la penetració real de les persones relacionades amb el poder franc i visigot. D'una banda, és clar que els senyors de la guerra van instal·lar-se en centres de dominació perifèrics a la serralada, el mateix que succeí amb el desplegament inicial del cristianisme. Però per Vallés (1949) i Guliera (1964), foren habitants de les valls els que assumiren el poder, i fou en aliança amb aquells, i no en relació de vassallatge. És seguint aquest raonament que s'entén que tots els senyors de la serralada adoptessin antropònims de la cultura dominant, per imitació. La interpretació dels fets és molt raonable, en aquest sentit: els pobles pirinencs, vist que un nou sistema és arribat, nomenen un senyor propi per a què dirigeixi les forces defensives armades. Els locals mai formarien part dels cossos armats com a mercenaris, sinó com a sometent. Per al cristianisme, crec més oportú plantejar els seus inicis com el de les missions que acompanyaren el colonialisme en l'era moderna: missioners estrangers que fan valer el repartiment de coneixement i de menjar per a predicar la seva mediança als incauts. Així, els batejaren amb un nom nou, els convenceran de construir una capella o de treballar pel monestir, els canvien l'indumentària i la dieta, etc.

Si al darrer quart d'aquell mil·lenni ambdues mediances (la cristiana i la dels senyors de la guerra, siguin locals o pervinguts) aconseguixen forjar una estructura conjunta que sotmeti els pirinencs, és degut a fets completament externs a la

serralada. No és una suplantació per esgotament o desequilibri de la mediança pirinenca, sinó que aquesta serà ignorada per una valoració feta quan els musulmans (arabo-berebers) envaeixen la península ibèrica. En la valoració, des d'un punt de vista geopolític, els Pirineus són la muralla, i els seu vessant Sud fins a l'Ebre n'és el *glacis* que queda desert d'habitants i vegetació fins a que s'estabilitzi la situació.

Segons el llegendari històric que era moda durant el franquisme, els “nobles cristians visigots” que havien pacificat la península hagueren de fugir del “flagell musulmà” (*el yugo moro*), i es refugiaren a les muntanyes, on conjuntament amb els “valents i pietosos” *montañeses* no tardaren en iniciar la *Reconquista* dels territoris perduts. Hom s'imaginava caravanes de fugitius de guerra, i les serralades cantàbrica i pirinenca vessant de gent. Cal entendre, en canvi, que dels habitants de la península, molts no eren “visigots” sinó que per imposició, des de feia unes poques generacions, i que de la mateixa manera que havien acceptat un poder germànic n'acceptarien un d'àrab (abans que fugir o morir). Els únics que van refugiar-se a les muntanyes, acompanyats dels seus tresors en or o espècie, foren els poderosos (nobles o religiosos). Allà devien ser rebuts pels seus coreligionaris ermitans, els quals, amb la presència d'homes armats fugitius i de capital per a pagar la formació d'un exèrcit, esdevindrien poderosos dins les valls, gràcies a l'amenaça (ben real per a tots, a les dues bandes de la Marca Hispànica establerta) de les ràtzies o la invasió. En aquesta construcció segur que no hi mancaren tot tipus d'exageracions sobre la demoníaca crueltat dels àrabs.

El Pirineu és forçat a fer dos papers diferents: l'un és el Pirineu-castell, refugi per a l'elit de la cristiandat visigoda; l'altre és l'esmentat, el Pirineu-muralla establerta entre francs i moros, en què els visigots només seran considerats “guarda de vigilància”. Des de les fortificacions musulmanes properes al Pirineu, les incursions són constants, i la població local ha de replegar-se al cor de la muntanya, densificant-ne la població. Es fa el buit demogràfic al *glacis*, que abans havia estat el lloc preferit d'habitatge d'ibers o de visigots: la plana de l'Ebre esdevé un camp de batalla on gairebé no queda ningú; l'economia pirinenca del bestiar transhumant es veu sotmesa a tractes molt difícils o haurà de reordenar-se cap al peudemont septentrional. Ara bé, els exercits “de defensa” que s'han instal·lat a la muntanya es mantindran amb recursos importats del Nord, perquè la “reconquesta” esdevé una

motivació fonamental per a la reunificació de la cristiandat en imperi. Sense aquest aprovisionament transpirinenc de menjar no s'expliquen ni l'obra civil i religiosa realitzada, ni les densitats demogràfiques que s'hi van assolir al segle XI, fins quatre vegades superiors a les de les terres planes, i similars a les de la superpoblació del segle XIX abans de l'èxode rural. Després, les densitats elevades sí que es podran explicar amb recursos interns: quan, al cap de dos o tres generacions, l'economia està ja reorientada a l'agricultura cerealista.

La reunificació es personalitza en Carlemany, rei dels francs, que inicia l'expansió territorial per a frenar l'avanç musulmà abans que arribi a les seves terres, i amb l'ambició de desplaçar-los fora de la península per fer-la seva. Des dels fets de Roncesvalles, els bascos eviten el vassallatge carolingi, podent mantenir doncs una vida independent de la resta de la serralada. De totes maneres, aviat hauran de buscar un senyor feudal que respongui de la seva autonomia en cas d'invasió.

La reunificació carolíngia no es farà realment efectiva, i de fet, de la diferència de les reaccions a l'Est i a l'Oest, la contingència de la Història en va fer fronteres futures. La dels comtats visigots orientals fou simplement jugar la carta dels francs contra els musulmans (Girona jurà vassallatge el 781), i així feu la resta de comtats, que lluitaren conjuntament per la conquesta de Barcelona. Els nous comtats carolingis prengueren els límits de les valls, com els visigots. Aquestos límits es repetiren especialment en totes les valls altes del vessant sud que tenen congostos o engorjats al Prepirineu (Bolós i Hurtado 2012).

En aquest procés, a més d'una línia divisòria (que els pirinencs no haguessin creat per sí mateixos), s'ha determinat el feudalisme, com a sistema piramidal de lleialtats degudes per vassallatge. Això té prou implicacions directes. Una és que les terres que s'assignen a un senyor tenen reglamentats els aprofitaments, de manera que el bosc deixa de ser lliure per als vilatans, i resta prohibit per als independents (els bosquerols lliures). Les altres regulacions que al meu entendre són canvis fonamentals, són la prohibició d'utilitzar molins manuals per al cereal i petits forns de pa privats, perquè els senyors i clergues es reserven aquestos mitjans de producció. Més i més terres van passant a mans de monestirs i senyorijs, i els *aleus* dels pagesos lliures van desapareixent, i amb ells el poblament dispers que

implicaren (un procés que no finalitza fins la pesta negra), i en això s'explica que allà on es coneixen els nuclis de població del segle IX, coincideixin al 90% amb els del començament del XX. El règim feudal queda instaurat de cap a cap de la muntanya. La divisió estamental de la societat durarà molts segles⁴, ja que senyors i clergues limiten progressivament la llibertat dels treballadors, fent-los serfs, lligats a la terra. La fam i la mort prematura foren amb tota seguretat habituals en aquesta classe, que segons Guy Bois cal anomenar esclaus (Bois 1989). Els pirinencs, per la seua aliança sense vassallatge, no foren feudalitzats fins a l'esclavitud, encara que adquiriren nombroses servituds noves.

L'elevada densitat de població als Pirineus en aquesta època es resoldrà també amb la "reconquesta", que no hagués estat completa sense repoblament. Els exèrcits per a la guerra santa s'omplen de muntanyesos, i els comtes oferiran avantatges fiscals a qui els ajudi. Alguns tornarien amb el producte del saqueig. Però d'altres van quedar-se amb els moriscos, acceptant terres de botí, i els donaren llengües de les muntanyes: els dialectes catalans parlats al Pallars i Ribagorça arribaren fins Guardamar (Alacant), com els empordanesos a les Balears, i de manera semblant els aragonesos, i els que s'unificaren en castellà partint des de la serralada cantàbrica. No obstant, aquest que es difonia des del Pirineu no era un desplegament ecumenal amb mediança pròpiament pirinenca, com suposo que ha quedat clar.

7.3. La gran transformació: la por de l'Any Mil

L'església va utilitzar la por als àrabs per complementar la construcció d'un pànic generalitzat al canvi del primer mil·lenni. No és fàcil dir quant hi havia de premeditació estratègica, en aquesta actitud institucional, i quant hi hagué de fervent por popular. La posició de l'església a l'inici del segon mil·lenni resultà immillorable, sense cap dubte, i el que no havia aconseguit el feudalisme ho

4 L'estructura social aplicada a la Reconquesta serà trasplantada a la conquesta d'Amèrica, que conté la mateixa mediança unificada dels guerrers catòlics. Una *hacienda* colonial no és més que un feu senyorial, on els *campesinos* no tenien cap més llibertat que els serfs medievals europeus; i això encara és vàlid avui dia en moltes regions d'Amèrica llatina.

aconseguí la imposició de la fe. Els nobles, els senyors feudals, donen tot el suport a la preparació del penediment necessari. No es tracta de penediment espiritual, sinó que ha de ser trajectat al món material, per a demostrar-lo tangiblement. Les donacions de bens a l'església permetran finançar extensament la construcció de temples nous; i el treball dels pobres en elles cal suposar-lo fonamental, i motivat a la vegada per la fe en salvar l'ànima, i per la garantia d'aliment a canvi del treball.

“Y sin embargo el terror pasó. El año mil llegó y se fue, y echó raíces la nueva sociedad “abierta” de la edad media. Como escribió el obispo Gabler, en el más bello de los textos: “Tres años después del año 1000, la Tierra estaba cubierta por un blanco manto de iglesias.” (Henri Focillon, *L'An Mil*, citat per Chatwin, 1987: 246). Berque també es refereix a aquesta maniobra, i ens en dona un càlcul espectacular: en un període molt curt, en dues generacions, el moviment de mà d'obra, on no hi havia un estat despòtic-hidràulic⁵ com l'egipci o l'incari, supera les seves obres més espectaculars: el volum de pedra mobilitzat per a les esglésies fetes en un sol segle supera —en un parell d'ordres de magnitud!— el de les quatre grans piràmides (càlcul citat per Berque, Nogué 2005). O seria suficient, per a parlar de despotisme hidràulic (com el defineix Wittfogel, 1966), l'artifatge, desempedregament i regadiu de les terrasses fluvials i cons de dejecció dels barrancs, estès fins a límits similars als actuals (els que ja no inclouen les feixes construïdes durant la transició demogràfica dels segles XVII-XIX)? Certament l'obra civil productiva realitzada alhora que la religiosa (i igualment: entrenar la població en el conreu de cereals) és molta més feina, igual que la domesticació de les inundacions del Nil és molt més costosa que les piràmides dels faraons.

Pocs segles abans, els cristians s'havien instal·lat allà on els deixaven. A les afores de les poblacions, en ermitatges aïllats, o en coves. Quan van arribar els rics nobles del sud de les muntanyes, que portaven aquella mateixa religió, els papers van canviar. El cristianisme, ajudat per la por al pànic generalitzat, va impulsar la construcció de tantes esglésies com fos possible. La maniobra següent fou protegir

5 Karl Wittfogel, a *Despotismo oriental...* analitza la capacitat d'obra civil, religiosa i militar dels règims despòtics, molt centralitzats, que es fonamenten en la necessitat de complexes operacions d'enginyeria en regadius per permetre la subsistència d'elevades poblacions en medis semiàrids. El cap de l'estat sovint és identificat amb el déu. L'església de l'any Mil no ha pas centralitzat el poder com aquelles societats, però en la contingència dels fets aconsegueix imposar-se tant o millor, i el poder del Vaticà acaba sent la referència obligada de totes les monarquies medievals.

les trenta passes perimetrals als temples, i establir una “treva de Déu” que fes possible el comerç normalitzat. La treva⁶ aviat s’estengué del diumenge als dos dies anteriors i posteriors per a què tothom pogués arribar al mercat amb seguretat. I a canvi, van exigir un impost nou sobre totes les produccions: el delme. Racionero (1981) raonà sobre el sentit d’impulsió del comerç que tenia aquesta mesura, atenent a què el benestar en el comerç evita les guerres internes. Altres opinen amb més concreció sobre el sentit de la construcció dels nous temples i de la seva localització concreta a cada poble: hi hauria hagut una voluntat expressa de substitució dels antics geogrames per part de l’església, de la mateixa manera que van trajectar-se els déus i genis pagans en diferents sants cristians i en Maria (Peguera, comunicació personal).

Així, la localització de moltes ermites correspondria als llocs on s’havien fet rituals col·lectius, el que avui identificaríem com a *akelarre* (traient-ne totes les exageracions paranoïdes que l’església hi va afegir per condemnar-les). Concretament, si el poble acudia a un punt concret per celebrar el què fos, la capella o l’altar es faria una mica abans del lloc tradicional, per a què la suplantació fos més fàcil. Altres esglésies o ermites sense poble tenen propers topònims relacionats amb la roca, o la seva localització pot atribuir-se sense por a una cova propera: llavors, la hipòtesi en què tot lliga millor, és en la substitució directa del menhir per la creu o l’altar, el dolmen pel temple-ermita, la cova sagrada per la capella troglodita (aquestes molt sovint dedicades a Maria, advocació que permet traslladar fàcilment la Mari —la deessa mare premegalítica, evidentment rebatejada— dels euskalduns). Per aquesta raó, al Pirineu no hi ha gairebé menhirs: poc a poc, els han anat esventrant tots, i amb tota probabilitat cada un d’ells ha servit per fer l’altar d’una ermita. El menhir del Port del Cantó tan sols fa 30 anys que va desaparèixer (Coll 1994: 254) però probablement fou robat des de la carretera per servir de llinda en alguna casa privada: això ha degut passar amb tots els que l’església no va arribar a canviar.

El procés va ser repetit a l’Amèrica llatina en la conquesta espanyola: els

6 La treva de Déu, segons la majoria d’historiadors, és una estratègia de pacificació pel comerç que fou traçada per l’abat Oliba i altres intel·lectuals de Catalunya i Rosselló; Esp. Guilera 1964: 24-30; ell no fa la relació directa amb la construcció i reedificació a l’engrós de temples cristians, però em sembla una relació ben evident. Veure també Racionero 1981.

capellans col·locaven les escultures dels déus a qui es volia canviar de sentit, a l'entrada dels temples nous: s'hi troben caps de puma i de serp, reutilitzats dels temples destruïts (camp 1999: Ninacaca, Vicco, Pari, Junín: Perú), i així s'animava als indígenes a acudir al nou temple. També es va fer amb les coves: un Sant Joan va aparèixer “espontàniament” pintat en una cova, ben sagrada per la Pachamama des de temps immemorials; els indis hi fan igualment les ofrenes en el sentit original, però a la tercera generació ja són a Sant Joan, i en sentit cristià (camp 1999: Ninacaca, Perú). Les màgiques aparicions de imatges en les concrecions calcàries de les coves són anàlogues a les petjades dels sants i herois, i a les imatges més antigues, les que les baixaven al poble i tornaven a aparèixer al lloc on “el sant volia que li fessin casa seva”. No costa molt imaginar-se, al Pirineu, un capellà enterrant l'escultura sota un arbre, embolicada de sal, per a què realment sigui un brau o un boc qui la desenterrí, i així un pastor indígena serà el primer a defensar el miracle implícit, en què el cristià aconsegueix el primer suport social entre els pagans (vegeu Vol. 4, *Viatge(s)*, “Riquerna”, 2006).

El procés de substitució de religions s'estengué fins al segle XI, almenys, però en algunes valls seria molt veloç: en les que tenien ports transpirinencs importants, i especialment —per difusió “en taca d'oli”— des dels centres urbans de poder visigòtic i eclesiàstic. La fundació de monestirs pot entendre's com una estratègia panpirinenca dins del procés de difusió, perfeccionada a partir dels ermitatges esporàdics d'un o molt pocs membres. A banda del servei de plaça de mercat protegit que oferien els temples, també n'hi hauria d'altres, tècnics, i per descomptat els espirituals. Amb el pas del temps, el desplegament de l'església, que en principi és empremta en el territori d'una cultura forana, passa a ser la matriu del desplegament medial de tots els pirinencs.

Lògicament, això també afecta a les llegendes que interpreten els ecosímbols, siguin substitucions d'antics o erigits de nova planta. F. Roma ofereix moltes versions de les malediccions miraculoses de Sant Martí, penant la manca de caritat (Roma 2000a). Així, els gels de la Maladeta, que cobreixen les pastures de pastors poc caritatius, fets pedra ells i els seus ramats: és raonable pensar que els indígenes ja n'haurien traçat una, d'explicació mítica, acord amb la seva cosmovisió. A les tribulacions de Sant Martí remetent també tot un seguit de llegendes per tot el Pirineu

que parlen de la desaparició de pobles sencers, per l'efecte d'aiguats o de llacs apareguts en un dia. I no obstant la substitució del llegendari, sembla ser que entre les comunitats de pastors a l'alta muntanya es continuaven fent ofrenes de llet, pa i vi a les fonts, com a ofrenes paganes a les *encantaires* o dones d'aigua (o el geni de la font), fins al segle XIX, i en molts pobles, la nit de cap d'any (una de les nits de bruixes) la caritat estava prohibida: es negava el foc als passants, i es llançava pa i vi al foc, cosa que des del punt de vista cristià, el de la caritat, fou considerat heretgia (Soulet 1987). Per tant, pot afirmar-se que el procés de substitució de religions s'allarga fins el segle XVIII.

La nova mediança que llavors s'imposava, la del cristianisme, avui està en clar retrocés, a punt de caure sencera en la folklorització completa, que ha començat pel diable i els miracles, que ja són llegendes en què no és necessari creure "realment". I si avui s'expliquen més que mai, les llegendes, no és per trajectar la caritat sustentada en un pastor fet pedra que fa tangible el càstig: en canvi, desproveïdes de cosmofania, serveixen només per a demostrar tangiblement al visitant que en les pedres s'han dipositat interessants coses a contar: és a dir, les llegendes només són un complement a la bellesa paisatgística de les muntanyes, una bellesa substancialment diferent, en què el cristianisme no és fonamental sinó més aviat absorbit, desprovist d'espiritualitat, utilitzat com a patrimoni històric-artístic únicament.

8. El lent adveniment dels estats moderns

En veure's les valls pirinenques convertides en comptats, comencen a associar-se, passivament, a unitats identitàries de poder cada cop més vastes. La història de cada vall pot començar a escriure's "en majúscules", és a dir, separatament; no obstant, en aquest treball intentaré seguir el punt de vista que permet veure-les totes juntes, com fins aquí, cercant el que hi hagué de comú en les seves contingències històriques. I allò comú, en la baixa edat mitjana, és un desplaçament dels centres de poder i decisió, cada cop més lluny de la serralada, per un o altre costat. Acabarem aquest capítol amb "la Pau dels Pirineus", el tractat que posaria una línia fronterera pel cap de les muntanyes, la qual tindrà les seves pròpies fites i guardes carrabiners. L'acord i l'acte de divisió dels Pirineus, fet realitat abans de 1700, marca la realitat pirinenca dels dos punts de vista extrems: el dels locals que viuen la frontera com poden, i el dels estats que des de la capital veuen alternativament la muralla defensiva i la font de recursos estratègics. Però abans que la frontera sigui un motiu principal en la vida de més i més pobles, haurà de passar molt de temps, en què els pirinencs tindran sovint l'ocasió de continuar expressant la seva mediança, comú a ambdós vessants, i mantenir les relacions a tots els nivells.

En el trànsit de l'Edat Mitjana a la Modernitat, el Pirineu és deixat de banda abans de ser reconquerit d'una altra manera. Hi naixen els monarques feudals, i hi tornen absolutistes. En el despoblament de la baixa Edat Mitjana haurem de considerar que la població retorna a l'equilibri de recursos per a l'"autoabastiment". Tot i que hauran de mantenir un nombre elevat de clergues i homes d'armes, el total de població i la part que els inactius representen s'estabilitzarà passada la pesta negra. Aquesta ve seguida d'una concentració del poblament, així que el bosc podrà recuperar terreny, i els humans aprofitar-se'n. Part del saber del bosc s'haurà perdut; però a canvi, el recurs que mantindrà la viabilitat econòmica del sistema de les valls de capçaleres pirinenques serà el comerç de bens mobles, legal o il·legal (contraban), i el comerç de mà d'obra, segons les conjuntures a un estat i a l'altre.

D'altra banda, el poder catòlic que acompanyarà la vinguda dels estats, també serà absolut i dirigit des d'un centre llunyà. Els clergues locals no havien percebut cap risc per a la salut espiritual dels seus "ramats" pirinencs, en el manteniment d'una colla de rituals i usos, tot i que els sabien pagans, amb tota seguretat. En canvi, la Inquisició, aquesta versió absolutista i armada del cristianisme, aplicarà sobre els costums de l'antigor una cacera de bruixes exemplar. Una gran distància els separa dels caritatius monjos eremites del segle VI. Igualment pel que fa a la monarquia: abans del segle IX, a més de mantenir el Pirineu a recer de les lluites més sagnants, agraeixen als seus mercenaris muntanyesos la col·laboració en la reconquesta; i quan tornen, al XVI, els reis aplicaran lleves militars als pirinencs, contradient els furs d'aquelles regions que els els havien fet jurar, i, sobretot, faran del Pirineu un camp de batalla sovintejat, cosa que ni tan sols s'aturarà amb la Pau dels Pirineus, ni molt menys.

8.1. Unificació i desunificació dels Pirineus

Les aliances comtals dels segles XII i XIII van acabar dibuixant un panorama de divisió del Pirineu, malgrat els esforços i el poder de les assemblees de vall a la meitat occidental, i malgrat algun esforç senyorial per unificar-los. Ramon Berenguer IV, comte de Barcelona i rei d'Aragó per matrimoni, signà el pacte amb el Bearn al vessant Nord, i més tard acumulà Navarra; i amb Pere II, s'estengué a la Bigorra i el Marsan. Tenien vassallatge de tots els comtats catalans, inclòs el país de Foix; però en el desplegament dels francs en regne, també s'hi barrejà la guerra santa. Fou oberta la croada contra els heretges càtars, practicants d'un cristianisme apartat del poder senyorial i els seus luxes. Com que estava arrelant fort en l'Orient de la serralada, la guerra declarada tenia la intenció d'unir tot el Nord del Pirineu sota Lluís IX, i fou en realitat política (com totes les guerres).

No obstant, Bearn quedà amb el regne d'Aragó, i més endavant Gastó IV, comte de Foix, vescomte del Bearn i príncep de Navarra "es proposà fundar un imperi pirinenc ajuntant el Bearn-Navarra amb la corona d'Aragó, Andorra,

Castellbó i Foix amb Catalunya. Castella va veure la transcendència que podia tenir el Pirineu com a imperi i maniobrà (...) igual feu Lluís XII” (Guilera 1964: 70) i els francesos aconseguiren a la fi ajuntar el Bearn al seu domini: ara bé, això només va ser possible quan un Vescomte del Bearn fou nomenat rei de França, cosa que, segons es diu, dóna fe de la ferotgia de les valls pirinenques en la conservació de la llibertat.

Fos com fos, la llista dels canvis de vassallatge durant l’Edat Mitjana és una història que ha estat escrita prou vegades. La història concreta de com una vall, la d’Andorra, aconseguí fer forts els seus drets antics, i jugà bé la sort d’un vassallatge doble per mantenir-se independent, també la conta Guilera (1964: 75-104), i també les de Barèges, Broto i Àneu; igualment mestra és la narració de Bonassie (1974: 130-164) i posant més en clar fins a quin punt havien estat els pirinencs manats o no per foranis en cada cas. Segons com s’expliquin els fets de la noblesa, hom pot reconèixer una mena d’edat d’or dels Pirineus en els segles VIII a XIII. Però des d’un altre punt de vista, els tres primers d’aquestos segles foren els de la fam per superpoblació, i els tres darrers foren els de l’abandó dels que governen: i llavors, justament seria a partir del segle XIII, i malgrat la pesta negra, que els pirinencs podrien reorganitzar-se “a llur faisó” (que diria Guilera) ignorant les guerres entre les monarquies, com es veurà més endavant.

La pesta negra, que s’havia cregut que no havia entrat als Pirineus, va comportar en canvi unes davallades de població del 20 al 70% en el regne de Navarra (Bonassie 1974: 162), fins i tot en els pobles més alts, cosa que cal extrapolar a la resta de la serralada. A més, la pesta venia refermant les fams d’ample abast durant les dècades anteriors. La població que restà va quedar, d’una banda, oblidada dels monarques progressivament, amb una inflexió notable amb la descoberta del colonialisme ultramarí, fins a la susdita Pau dels Pirineus. D’altra banda, va quedar no del tot mal proveïda, ja que, tant els edificis i els camins, com els camps i bancals per al conreu, eren més que suficients per a una muntanya menys poblada. Malgrat la menor disposició de mà d’obra per al manteniment de l’obra civil, ja la totalitat de la població estaria establerta en els petits nuclis urbans i les vil·les franques, de pont i desencastellament.

El bosc tindria molta menys pressió per la fi dels masos aïllats (dits avui *rònecs*), que cal imaginar d'una sola planta en dues habitacions, l'una pel bestiar, i pocs conreus (Bolós 1996); en la muntanya mitjana aquest poblament sovint quedà esborrat per sempre, inclosos alguns llogarets de dos o tres cases; i prop d'ambdues costes es conservà molt més el poblament dispers. Però en l'alt Pirineu, els masos i llogarets que llavors s'abandonaren foren reconquerits pels fills sense terra que reconstruïren les bordes, les habitaren permanentment fent-les poble, entorn del segle XVIII, i la majoria va arribar a l'era fotogràfica amb població. El nivell de pressió sobre els recursos, i el nivell de vida de la població en el XVIII i XIX, en tot cas, no pot extrapolar-se al període del XIV al XVI, sinó per corregir-lo en augment. Així, el bosc, i més essent en molts diversos estats de maduresa, incrementaria els recursos disponibles relatius: caça (amb permís o sense), recol·lecció, llenya, grans ramats de porcs, material de construcció suficient; i encara en restà de disponible per a fer carbó que alimentés les fargues, car aquestes continuaven en marxa, administrades sota concessió de les autoritats de vall.

Així mateix passa amb les pastures, que donaran rendiments econòmics, quan a l'alta Edat Mitjana només donaven aliment i matèria primera per l'artesania. En el primer contacte amb el mercat obert, es dedicaran principalment a les ovelles, la llana de les quals servirà aquells nuclis urbans que la política ha fet relativament més propers, o bé, més probablement, sortiran cap on més preu tingui, a través dels ports. Rucs, cavalls i vaques sí que haurien romàs en les proporcions establertes a l'Edat Mitjana, pel seu interès pel treball, però es mantindrien molt per sota d'ovelles i cabres. Les valls recomponen lliurement el seu món pastoral, que és on s'originen els tractats de *lieux et patzeries*, pactes que sembla que s'inspiren, i molt, en la dimensió de la ramaderia transhumant original⁷. Només dir ara que eren pactes fets de persona a persona (basats en la confiança mútua d'homes lliures i en la pertinença al sistema casa-poble-vall que avalava l'individu), de paraula, que es renovaven anualment en les fites de terme entre veïns, i permetien, a més de fer la pau, establir importants llibertats comercials transfrontereres.

En la regulació de les pastures i de la ramaderia en general, les Generalitats, Universitats o Estats de la Vall tenien autoritat efectiva, i com que s'escaparen de

⁷ Veure al capítol següent l'apartat 9.4.

control reial, hi ha poques dades que permetin valorar el volum d'aquella ramaderia fins al s. XVII⁸. Aquestes institucions, no és que restessin lliures d'impostos, ans al contrari, perquè tampoc es lliuraven de les atribucions senyorials de possessió de mitjans de producció i recursos, però fou feta excepció de les pastures. Les mines i fargues, els boscos en cadascun dels sentits, també eren posats en explotació a partir de la vall. Esdevingueren autoritats poderoses en les valls centrals i occidentals; en les orientals no van créixer, més enllà del s. XV, tret dels casos paradigmàtics del Comú d'Andorra i el Conselh Generau d'Aran, que han arribat fins el present.

En general, crec que el medi proporcionava una qualitat de vida envejable. Però cal dir "en general", perquè aquestes autoritats de vall, si bé la seva funció principal era la gestió conjunta de les propietats comunals, és exagerat qualificar-les de democràcies o de repúbliques, tot i que en tinguin l'aspecte, per tres raons. D'una banda, no eren *universals* en el sentit contemporani del terme democràcia, ja que l'elecció dels representants es feia en votació dels caps de casa, només. I en el context pirinenc (on era norma la transmissió del patrimoni immobiliari indivís al primer/a nascut/da, amb *legítima* per a la resta de germans; Gratacós, 1998) no era fàcil fundar una nova casa ("casar-se de cap a cap") que tingués vot i accés als comunals; una assemblea de cases en nombre limitat, era, si de cas. D'altra banda, la igualtat del membres votants a l'autoritat de vall només era efectiva en les relacions exteriors de la vall. En l'interior, les "cases fortes" tenien garantit l'accés als comunals en preferència davant les "cases xiques", perquè en realitat el terme comunal era propietat indivisa, però no equitativa. En general, l'accés a pastures d'estiu quedava regulat pel nombre de caps de bestiar de cada casa, i aquestos depenien dels que la casa podia mantenir a l'hivern, en el cas de porcs, bovins i èquids, el nombre dels quals estaria determinat per l'extensió de conreus farratgers de fons de vall (vora el poble o les bordes) que van començar a ser, almenys des del segle XVI, de propietat privada (encara que pels cereals es practicés rotació de tres fulles col·lectiva, en molts pobles, però, cada bancal tenia el seu amo). El nombre d'ovelles que anirien a pastures d'estiu, en canvi, vindria marcat per la capacitat econòmica (o d'endeutament) de cada casa, ja que les pastures d'hivern calia buscar-les en les terres ultrapirinenques.

8 Veure l'apèndix d'Ignasi Ros a Violant i Simorra 2001, sobre les compres de corders per al Capítol cardenalici de Lleida als mercats del Triadó i de Sant Quiri.

La tercera raó per no anomenar-les repúbliques confederades, a l'estil dels cantons suïssos, és que les autoritats de vall no són capaces d'evitar l'autoritat preeminent de l'església (la terrenal) i del sistema feudal-monàrquic, excepte en alguns casos, en què aconseguiren reservar-se el poder judicial (Tribunal d'Inquisició fet apart). Igualment, tampoc van poder revertir la propietat de totes les terres que havien passat a mans de l'església i dels senyors en els segles precedents, malgrat la despoblació, i malgrat qualsevol enfortiment d'antics costums d'organització autònoma dels territoris pirinencs. El poder dels senyors feudals sobre aquesta organització és més gran a l'Est de la serralada, en progressió irregular decreixent cap a l'Oest.

8.2. El desplegament de les monarquies absolutes modernes

Si els pirinencs semblaven obrir poc a poc una mena de confederació de pau i cooperació, els dos estats, en canvi, es dedicaven a la guerra sistemàticament. Quan van signar el Tractat dels Pirineus (1659), en la famosa “Illa dels Faisans” del Bidasoa, van fer ús del seu poder absolut per a la centralització de les decisions de la forma més rellevant pel Pirineu; però el procés havia estat iniciat amb el Compromís de Casp (1412), la unió dels Reis Catòlics, l'adveniment dels Àustries a la corona d'Espanya, i passant pel susdit Tractat i l'adveniment dels Borbons; i es va rematar en un sentit absolutista pel vessant Sud, el 1714 amb els Decrets de Nova Planta, i pel vessant Nord, en sentit republicà (però mantenint igualment el centralisme i l'absoluta aniquilació de furs del passat) amb la Revolució Francesa, el 1789. Aquesta pot servir per datar l'inici de la modernitat, que per a Espanya caldria traslladar a la Constitució de Cadis i les Desamortitzacions de Mendizàbal, a partir de 1830.

En dotzenes de casos locals van tenir prou força aquells “tractats de llocs i paus” per a fer prevaler la seva valoració del medi sobre la valoració dels monarques: en la definició a gran escala de la divisòria fronterera pirinenca consten i s'accepten altres tantes correccions de la línia per les cartes de greuges presentades.

A petita escala, al contrari, les identitats dels pobles pirinencs amb els seus territoris i veïns no va respectar-se en absolut, i així quedaren dividits en dos estats Catalunya, amb el cas paradigmàtic de la Cerdanya (a escala mitjana), i Euskadi. La vall d'Aran fou feta espanyola i catalana contra la seva identitat occitana (cosa que, paradoxalment, salvarà l'occità del futur centralisme lingüístic de França). Però en la gran escala, en la determinació del pas de la frontera per les carenes i collades, la línia s'aparta molt sovint de la divisòria principal d'aigües o de les divisòries secundàries per on s'havia pactat de fer-la passar. En això cal veure-hi la valoració dels pastors, a través de l'experiència històrica que avalava la millor organització dels espais d'alta muntanya, que sovint eren a compartir (*amprius*) o s'atribuïen a pobles de diferent conca hidrogràfica en raó del millor accés (en aquesta definició dels límits pastorals hi degué haver violència en el passat llunyà, ja que havien instaurat les *patzeries* per posar-hi pau). Quan els estats arriben a un pacte per a erigir el Pirineu en frontera, i volen aplicar-lo in situ, es veuran llargament sotmesos a rectificacions locals. Sovint són correccions d'uns centenars de metres endintre de la vall de l'altre vessant, per incloure un pic, la font de sota la collada, etc.; de vegades també l'aprofitament d'alguna mina podia ser atribuït a la vall oposada, i fins i tot hi hauria motius per al desviament de la divisòria que avui ens són desconeguts i potser ens semblarien ridículs, irrellevants o incomprendibles (Plandé 1938; Sermet 1983).

El Tractat de Pau definitiva, dit dels Pirineus, no va ser ni una cosa ni l'altra per als propis indígenes pirinencs. Les guerres carlines, la d'Independència, la de Successió, van tenir per camp de batalla habitual els Pirineus, en els quals els exèrcits van protagonitzar una col·lecció d'esdeveniments que només podrien ser "memorables" com a escarni dels ideals que els impulsaven. Els mitjans implicaren destrucció, mort, violació, saqueig, lleves i avituallament forçosos per als soldats, com en totes les guerres, de manera que pot dir-se sense exagerar que, des que hi ha els estats com a sistema d'organització (i de fet fins l'actualitat!), mai passen més de tres generacions sense conèixer la guerra i les doloroses "restitucions de la pau" dels vencedors (no només als Pirineus, és clar). Però per la contingència històrica d'haver estat considerats una muntanya-frontera, els Pirineus han esdevingut molt sovint una muntanya-front bèl·lic.

Guilera atribueix al pare del primer Borbó espanyol una orgullosa i petulant frase: *il n'y a plus de Pyrénées*, “ja no hi ha més Pirineus”, i segueix “Als tres-cents anys d'aquella sentència, els Pirineus segueixen exactament allà on eren mentre que els Borbons han perdut les corones de França i d'Espanya. Les muntanyes han donat una callada resposta a la suficiència reial. Ara els grans cims de la carena podrien exclamar al seu torn i seguint la mateixa fal·làcia: *il n'y a plus de Bourbons*” (Guilera 1964: 162)⁹. Segons aquest historiador, ambdues corts van viure d'esquena al Pirineu en l'interregne de tres-cents anys després del Tractat. No obstant, no va ser així des del meu punt de vista, ja que l'adscripció del territori pirinenc a unitats notablement més vastes, intercontinentals, determinava que a la llarga l'estat també exigís el poder local. Un estat es considera propietari de tots els recursos, i directa o indirectament, en dirigeix l'aprofitament, dóna llicència o estableix monopoli, es reserva ús o en provoca el tancament, segons li convé.

8.3. El desplegament del catolicisme absolutista

El catolicisme sí que havia consolidat el seu poder de regulació de vides entretant. El tribunal del Sant Ofici de la Inquisició, des del 1492, prengué sota denúncia secreta i d'ofici tot tipus de persones a judici, i avui és acceptat que la declaració voluntària de bruixeria (o satanisme, etc.) i la foguera eren el “mal menor” que acceptaven els acusats, llargament torturats. Se sap així mateix, que la identitat dels denunciants o delators quedava sempre en secret, i per això molts dels processos no tenien per motiu delatar activitats anticristianes, sinó arruïnar el veí per enveja, per quedar-se'n les terres, etc. No en sabem tot el cert d'aquesta història, potser mai més¹⁰, encara que algunes fonts van sortint a la llum¹¹.

L'acusació de bruixeria atacava l'estament social més dèbil i més incapaç de fugir, les dones. Les reunions apartades devien existir sens dubte; els aquellarres en

9 A l'hora d'escriure el text Guilera, poc sospitava ningú que els Borbons tornarien a regnar després de la mort de Franco. L'antic règim no estava del tot superat.

10 Pot ser que els soterranis del Vaticà guardin relació dels judicis inquisitoris del Pirineu, així com hi deu haver moltes coses interessants de la conquesta d'Amèrica, de la mateixa època.

11 Una de molt bona, de la Vall Fosca, l'analitza recentment Pau Castell, 2011.

que s'adorava el diable en forma de boc, probablement fossin producte de la imaginació conjunta dels inquisidors i les torturades. Si les reunions eren actes xamànics col·lectius, si eren reservats a les dones en alguns casos o en tots, de què es tractaven realment, i, fins i tot: si molts d'aquestos aquelarres o activitats d'encanteri invocant el maligne van existir realment, no ho sabrem mai. La narració ha estat massa tergiversada per intuir-ne alguna certesa raonable. Pot ser que en els pobles pirinencs, les dones s'associessin en lliga secreta per fer mal a un enemic comú. Aquest enemic era la societat que les rebutjava i maltractava com a dones; les velles i les joves serventes unides per la penosa existència de treball i maltractes que degué ser ben comú (Soulet, 1987, ho dona per demostrat: *altament* penosa i maltractada). Potser nasqué una “secta d'inversió del món espiritual”, en què el boc a besar era un animal real, en l'aquelarre. Si fou així, tal inversió provocativa havia de relacionar-se amb la creixent labor catequista dels catòlics en la seva contrareforma antiluterana, de “pietat cristiana”, una pietat que la societat pirinenca va assumir en doctrina, però no en pràctica. Si fos certa la inversió en satanisme de les prèdiques catòliques, inclòs el canibalisme infantil, havia de ser molt rigorosa l'acció per a desencadenar tan monstruosa reacció.

Però més probablement, la reunió de les dones en nits secretes fos per compartir coneixements importants relacionats amb la fertilitat, inclosos productes i mètodes naturals abortius i/o anticonceptius, un saber que es transmetria en els llocs designats ancestralment, o improvisats; en tot cas, d'amagat de la religió oficial perquè aquesta no ho hagués permès (com podrien dolorosament confirmar desenes de milers de xamans i guaridors, indígenes de casa seua cadascun). No manca la imaginació prodigiosa dels nens i alguns vells que semblen dements, en relats que excitaven el tribunal. El llegendari popular pirinenc conta històries de bruixes de cap a cap de la muntanya, però es pensa que la bruixeria no existiria realment com a activitat sectària i anticristiana sinó en la meitat occidental (Bennassar 1974: 213-239; Mur 2000); i és segur que la bruixeria no va causar tantes morts com la repressió de la mateixa. Entre la contrareforma antiluterana i la cacera de bruixes, els pirinencs quedaren retratats a la fi com els pietosos i “temerosos cristians” modèlics, front a la perversió i el vici de la societat urbana dels segles posteriors, segons el punt de vista eclesiàstic en els segles XVIII i XIX.

8.4. L'adaptació pirinenca a la concreció de la frontera

En el temps del desplegament d'una frontera als Pirineus, la formalització in situ del poder dels estats, a més de la construcció de les fites o *mugues* de límits, va passar per la implantació de cossos de carrabiners, duaners i guardes forestals. Aquests darrers havien de vetllar pels recursos que l'estat es reservava, com els primers intentaríen que tot el comerç transfronterer respectés les regulacions i restriccions establertes. Els pirinencs, en la frontera vigilada, hi van llegir l'increment de benefici que comporta el comerç quan és declarat il·legal. El fenomen és ben conegut i estudiat amb el nom de contraban, encara que els segles abans del XVIII se'n sap poca cosa ja que els tractats locals de pau entre valls en protegien algunes formes, mantenint relacions comercials i situant-les fora de la influència de l'estat.

Les transaccions de bestiar de tots usos, essent un bé auto-transportable, escapaven fàcilment a la vigilància dels guardes de frontera perquè els pirinencs els superaven àmpliament en coneixement del medi, dels camins i colls possibles. Però amb la separació del Pirineu en estats, altres productes entraren en l'especulació contrabandista: els bens elaborats i de luxe, i les matèries primeres, degut al *décalage* dels preus a banda i banda, segons les conjuntures i especialment en cas de guerra i/o racionament d'aliments a un o altre costat. I també en els casos de guerres i persecucions, el contraban de persones esdevingué força rentable per als pirinencs, encara que fos perillós. L'acompanyament de fugitius era un guiatge de muntanya que empraven els locals, normalment per diners però sense discriminar entre els clients.

Totes les valls del Pirineu han anat participant d'aquest procés, però l'especialització en "l'estratègia econòmica adaptativa" del contraban fou màxima en les muntanyes baixes i boscades dels Pirineus costaners, vora els dos passos fronterers principals, i a més en l'àrea d'influència d'Andorra. Als Pirineus centrals el contraban també suscità possibilitats d'enriquiment. Cal no oblidar que en moltes ocasions no calia cercar els ports més agrestes ni la protecció de la nit, ja que els

carrabiners podien acceptar suborns (o demanar-lo activament: Soulet 1974), tant pel comerç il·legal com per les taxes del legal. El contraban de persones sí que va ser més vigilat, em permeto suposar, i al mateix temps deixava marge per als abusos, de manera que alguns es farien bandolers del contraban humà, oblidant l'humanitari de la seva activitat. D'això, hi ha llegendes negres en alguns pobles, al voltant de famílies enriquides per aquesta via tan innoble.

Ja des del segle XVII els informes que expliquen a l'estat els recursos i la vida dels súbdits (després, els ciutadans) fan esment que és el comerç l'únic que pot explicar la certa qualitat de vida que observen, atesa la misèria de les condicions d'explotació dels recursos agraris. Quan l'estat comença a preocupar-se pels camins de bast que permetran el lligam comercial oficial, fa un desplegament a la romana, amb postes o forts armats que controlin els passos fronterers. Només en mantindrà oberts i vigilats alguns, i encara els considerarà tancats a l'hivern. Els locals els consideren oberts al contraban pedestre, i encara n'utilitzaran d'altres de més difícils, com el Col d'Oô (o Portet d'Ol, 2990m, Benasque-Luchon) (Escudier 1957). Certament, l'estat no podia pas pensar que aquelles muntanyes tan escarpades (*affreuses*, espantoses, era l'adjectiu utilitzat pels oficials des de les planes) mostressin camins transitables als seus habitants.

La fama històrica dels habitants també arrenca en aquesta època: quan els primers historiadors de la documentació medieval reconstrueixen la història del passat de les seves nacionalitats, els habitants d'aquells comtats pirinencs seran qualificats de guerrers fidels, forts i valents; de pietosos cristians, íntegres de moral, etc. Una imatge que n'és la primera representació externa, "sense coneixement de causa", en què els Pirineus o els pirinencs són percebuts mitjançant un mirall que ja conté els motius a cercar (un passat gloriós per als imperis sacres de l'època). És evident que aquesta percepció va ser construïda des de fora, ja que els agents de l'estat *in situ* (inquisidors, guardes, militars) el consideraven més aviat com un niu de bruixes i contrabandistes, un territori ingovernable.

9. Els Pirineus hodierns

Des que les monarquies absolutes es van repartir els Pirineus, van iniciar el desplegament als nous dominis. Al començament fou un procés lent, perquè el mercat tampoc forçava l'entrada a territoris tan complexos d'explotar. Potser la paradoxa més gran que s'ha vist al Pirineu ha estat que els dos estats imperialistes que els van rebre a l'edat moderna no es van preocupar de colonitzar-lo i explotar-lo seriosament fins que van començar a perdre les colònies d'ultramar. La incorporació dels fragments de Pirineu a cada estat o regió no es confirma fins a l'arribada de la carretera, i encara no és complerta sinó amb telèfon i televisor, així que podem molt bé dir que només avançat el segle XX el capitalisme ha trobat al Pirineu les condicions per a transformar el territori i les mentalitats i adaptar-les a la mercadotènia global.

Fins al moment de la incorporació, tot i que l'estat comença a deixar sentir el seu control, allò que anomenem el mode de vida pirinenc s'ha mantingut. En una crisi contínua, això sí: ja abans d'arribar les carreteres, les contradiccions amb la forma de vida de les planes i ciutats eren palpables, el mercat exercia la seua pressió i els canvis en la forma de govern de les valls canviava la fesomia del país. El procés serà descrit en aquest quart capítol de la tesi, intentant, com fins aquí, pensar en els motius i raons que han estat comuns a tot el Pirineu, i mantenint el punt de vista en unes valls colonitzades, i no en un estat que reclama l'exercici d'un poder que es legitima a si mateix.

Aquest procés, que vist a escala micro sembla revolucionari, trsbalsador de la vida dels pobles, si l'observem a l'escala del Pirineu ens sembla un procés de difusió continuat. Cada estratègia adaptativa (no equivalent però assimilable a *endògena*) o extractiva (ídem, *exògena*) es repeteix poble a poble, vall a vall, amb infinitat de matisos però molts motius comuns. En aquest capítol, doncs, combinaré tres punts de vista: el primer, el polític-econòmic dels estats, França i Espanya; el segon, el de la societat habitant del Pirineu; el tercer serà el punt de vista de la burgesia urbana

ultrapirinenca, que incorpora al seu cosmos la part de Pirineu inclosa a la seua regió, fent-ne les seues arrels culturals, nacionals i, en fi, els seus models mentals de paradís. Aquesta apropiació simbòlica té un rerefons estructural materialista, si es vol veure així, i llavors s'entén que els paisatges tenen una funció molt senzilla: legitimar aprofitaments de tota classe, fent de “la bellesa (natural) necessària” una raó d'actuar amb totes les armes de la burgesia: primordialment la inversió en capital, però també l'extracció de valors materials i sentimentals, la formulació cultural de l'apropriació, etc.

Conclourem que la situació del final del segle XX com un conflicte que ja no és d'apropriació, ja que aquesta està pràcticament completada, sinó que és sobre la propietat del Pirineu. Qui és que té la darrera paraula en la gestió del territori? Cal recordar que, en l'aspecte final del medi, pot tenir tant pes una llei llunyana com el misto del pastor que practica un costum mil·lenari que ara és regulat estrictament. En la tipificació d'uns delictes que per al pirinenc atenten contra el sentit comú, l'estat revela la seua condició d'estranger. En aquestos fets es veu que els habitants del Pirineu, per molt que durant els tres segles de què parlem hagin manifestat una fe catòlica a prova d'inquisicions (inclosa la del franquisme), són indígenes a mig colonitzar. Per molt que el procés estigui allargant-se dos-mil anys, encara se'n pot copsar alguna traça, com veurem clarament en el capítol 10. La divisió del Pirineu ha estat probablement un requisit per a l'ingrés al món capitalista, no és una casualitat històrica; la frontera al capdamunt d'una serralada sol indicar un estat de taules entre les cultures que se l'han disputat (Sermet 1965, 1983).

9.1. El desplegament de l'estat modern i el capitalisme

El naixement dels estats moderns, “l'estat dels ciutadans”, es data usualment amb la Revolució Francesa, i a Espanya amb les Corts de Cadis. És clar que l'estat contemporani resultarà més àvidament extractor d'impostos i recursos que l'estat modern del XVIII, i això que aquest realment marcarà una inflexió respecte dels estats absolutistes de l'Antic Règim. Però el Pirineu, acostumat fins al segle XVI a

tenir una estructura política molt propera i força lleugera —allò que demostren les patzeries— veu arribar l'estat al segle XVII; i malgrat la força que en aquell moment poguessin tenir les *vesiaus*, universitats o consells de vall, el cas és que el governadors reials i els seus representants locals fan sentir el seu poder en una progressió imparable.

El context europeu és de guerra a intervals irregulars, i de febre mercantil i colonial. Una revolució de les tècniques agrícoles s'estén arreu on arriba la veu del mercat, precedint la Revolució Industrial. Havíem vist, no obstant, que els pirinencs ja havien respost altres vegades a les ofertes de mercat, amb les mil·lenàries fargues per exemple. Però era la vall la que nomenava un mestre de forja o un cap de picadors, i negociava el producte. De fet la interdependència amb la plana era com a mínim mult centenària en vi i oli per llana i fusta. Allò que és nou amb les monarquies absolutes és que el control i administració dels recursos de les valls, el dret de vendre concessions, o d'emprendre-les, és expropiat al·legant un "interès públic" que és evidentment ultrapirinenc. Més encara, els estats emprenen una exploració completa dels seus dominis per trobar riqueses potencials. En aquest mateix temps, les guerres travessen el Pirineu una i altra vegada, els exèrcits recluten joves si els troben, es mengen tot el que poden, incendien, etc. L'actitud de resistència dels pirinencs, que durà tres segles i potser no està desconnectada de la resistència actual a la urbanització turística, prova suficientment que es tracta d'una invasió.

9.2. L'apropiació legal dels bens i recursos comuns

La legislació dels estats moderns és el primer que afecta la muntanya. És sobretot en aquest desplegament on hi ha una inflexió al començament del XIX, amb el naixement de l'estat dels ciutadans i els assaigs de democràcia i liberalisme. És clar que Europa canvia una pell (i una estructura), i segurament que no és només al Pirineu que el poble i la vall deixen de ser els àmbits públics de relació principals. Ara hi ha l'estat, la província, el departament, el municipi o la comuna, amb

representants escollits o assignats depenent del moment polític nacional. Només el municipi, amb l'assentament de la democràcia al final del segle XX tornarà a ser un àmbit públic-polític local amb participació real. La vall, com el poble, bé s'han extingit per despoblament, bé s'han repoblat i adaptat a les noves formes.

És clar que els delmes i impostos a la producció i als serveis eren coneguts i comuns a tot el Pirineu durant l'edat mitjana, però les reserves d'administració de recursos que havien defensat durant el feudalisme són maltractades pels monarques, i l'estat dels ciutadans les liquida com si fossin drets senyorials o títols nobiliaris, i fa el centralisme absolut. La propietat col·lectiva, o social perquè era inalienable, no és permesa en el nou règim. La propietat pot ser o privada o pública, així que els comunals entraran entre les terres que l'estat s'adscriurà per administrar o subhastar. La propietat comunal, que de fet s'està desmantellant a tota l'Europa moderna, és "desamortitzada" conjuntament amb els bens de l'església i alguns drets i bens nobiliaris. No hi ha mai un esperit de "reforma agrària" en aquestes que, no obstant, van ser reformes profundes. Al contrari, van impulsar la diferenciació social en els pobles i les valls pirinenques, els van abocar a un creixement demogràfic inadequat al medi i van motivar, i prescriure després, l'orientació del mode de vida al mercat.

L'exploració dels recursos amb vistes a l'explotació havia estat iniciada per les monarquies, però l'espanyola tenia massa sorpreses constants a Amèrica com per preocupar-se dels boscos, les pastures o les mines del Pirineu. La cort francesa no tenia colònies i geomorfològicament tenia un accés molt més fàcil a les seues valls, així que inicià algunes explotacions mineres a gran altitud, completament artesanals però amb gran volum de mà d'obra, la qual era contractada a les valls i potser a fora. Arribà a dir, Sier Hautin de Villars, al s. XVII (Jorré 1936), que els Pirineus eren, en or i en plata, i en coure, estany i ferro, tan rics com el Potosí, sinó perquè els espanyols havien exagerat la productivitat d'aquella mina andina per dissimular els espolis als temples indígenes. Però en realitat, la riquesa minera del Pirineu és d'una altra classe: es troba de tot, però normalment en poques quantitats i sovint inexplotable. Però en una època fou rentable explotar les mines, algunes de les quals arribaren a ocupar cinc-cents obrers (Banuret, a Ferrières; Jorre 1936). La de Rancié, a Vicdessos (Ariège) és exemple d'una mina que havia estat explotada comunament per tota la vall. En molts casos, les allaus o el microfilonament del mineral les feren

difícils de mantenir. La Guerra del 14 fou un bon impuls per aquestes mines, però al 1935 estaven totes tancades. La mina d'Arrens, una de les més riques, fou la darrera en tancar, i llavors "Els Pirineus de les Gaves no tenen avui dia una sola mina en explotació (...) Una societat així de rica (la d'Arrens) (...) no ha reeixit millor que els humils artesans de Lluís XV; només ha deixat molts més residus (*créanciers*) que aquells"(Jorre 1936).

Però la reforma més notable a la França monàrquica pel seu desenvolupament al Pirineu fou la de les forests, coneguda com reforma de Froidour. Aquest enginyer va establir tot un catàleg dels boscos que segons l'administració estaven mal gestionats, sobreexplotats pels habitants, i els va reclamar la corona. Amb la República van passar directament a l'autoritat central i des de llavors, les *forests domaniales* tenen una casa forestal amb guardes, prohibida la pastura de porcs ni cap animal, i la recollida de llenya o extracció de fusta. Avui dia són boscos madurats amb les idees de la natura que han anat passant pel cap dels governants durant tres segles, així que normalment hom els reconeix com a esplèndids. No en va hauran entrat biòlegs forestals en el cos tècnic administratiu. Però l'estat els va explotar i encara ho fa, i en tot cas, aquesta intervenció fou de gran importància per a tot habitant del Pirineu, perquè a partir del primer quart del segle XIX es fa necessari sol·licitar permís a l'administració per a tot, i en concret les cases amb menys propietat es queden sense la seua estratègia bàsica de complement alimentari i els aprofitaments de llenya morta. Algunes municipalitats eren conscients del molt que perdien i el poc que guanyaven prohibint la pastura al bosc (Soulet 1987).

És cert que pel vessant sud la desamortització de comunals fou una subhasta, però bàsicament, els boscos, com les pastures, no foren adquirides pels habitants dels llocs sinó pels ajuntaments, tret de comptades excepcions. L'ajuntament serà doncs qui decidirà com explotar boscos i canteres, i l'estat es reservarà la propietat de les mines i l'aigua. Així és com les valls es queden sense el bosc, el recurs amb què finançaven les obres públiques, i amb què físicament reconstruïen els pobles després de les guerres o accidents. Les pastures tindran un estatut ben estrany: en principi tota explotació comunal ha de sortir a subhasta, però l'ajuntament sovint respecta el dret dels veïns de cada poble a usar el que abans era el seu comunal (bosc i pastura), i alguns dels usos comunals hi seran permesos sense problemes; demanant

i pagant el permís, això sí.

Les desamortitzacions dels béns comunals en un i altre estat va incloure els drets senyorials i els de les vesiaús. El dret de construir i explotar molins, mines, forges i canteres, que va ser expropiat als nobles i a les valls, així com un nombre important de masos o explotacions aïllades, van ser adquirides per burgesos que els consideraren inversions i mantenien agents locals per al cobrament i control de masovers i capataços. Per exemple, el molí de Malpàs (Ribagorça), que havia pertanyut probablement al Monestir de Lavaix, era explotat per un inversor de Barcelona (camp 2000). La possibilitat de fer fargues “a la catalana”, difoses per tot el Pirineu, també fou un dret expropiat, i en resultà un increment de la productivitat a costa d’una desforestació sense precedents, com veurem més avall.

Afortunadament, no tot allò que havia estat subhastat era de l’interès de la burgesia en recerca d’inversions. Les pastures d’alta muntanya, tot i que traspassades a mans municipals, van continuar ocupant la funció tradicional, però com que els aprofitaments surten a lloguer anualment (fins avui dia), començà a ser possible que un estranger a la vall, o una societat, arrendés tota una muntanya i deixés sense herba els ramats locals. Això explica que, en alguns llocs, els poquets comunals que escaparen d’una o altra manera a la llei fossin sobreexplotats: en reduïdes valls laterals trobem concentracions de cabanes-lleteria (per exemple, Vol. 4, *Viatge(s)* 2006, “orris de Tinhalbú”) on cada casa pujava un ramat petit per maximitzar els guanys fabricant formatge, i la vall veïna pot estar buida d’aquest aprofitament perquè l’acostumà a arrendar un d’aquests propietaris o societats, sovint mixtes (d’hisendats pirinencs amb burgesos aspirants a terratinents que havien comprat les pastures d’hivern tradicionals a la plana), amb grans ramats de bestiar oví (però no de llet) o bé d’equí, notablement de mules, com veurem breument més endavant. Val a dir que entre els burgesos inversors hi havia alguns antics senyors feudals que recuperaren drets que havien perdut en favor de les valls.

El dret d’aprofitament de les aigües també fou expropiat i completament centralitzat, encara que els molins (com els forns de pa) eren un monopoli del poder des d’almenys el segle X. Les aigües termals foren privatitzades en el segle XVIII i XIX. Però l’aigua de reg havia estat una gestió local, de vegades comunal i de

vegades privada; per mitjà de petites obres d'enginyeria artesanal es regaven grans superfícies de les pastures d'estiu, tots els prats de dall, els horts, i les vinyes quan n'hi hagué. Així que l'estat va admetre —gravant-lo amb impostos— el manteniment de sèquies i azuds; segons les documentacions relatives al treball dels raiers, els azuds (represes de poca elevació que travessen el riu per captar-ne cabal) eren molt nombrosos a tot el Pirineu (Balcells 1983), la meitat devien correspondre a molins, i l'altra a les captacions de reg de les grans terrasses fluvials. És clar que només els azuds del riu afectaven els raiers, i tots els regs derivats de barrancs passaren desapercebuts. A la fi, durant el segle XX l'estat ha intervingut durament amb la legislació central, i, especialment mitjançant els plans d'aprofitament hidroelèctric integral d'algunes valls, ha passat per sobre de tota la història. L'únic que té valor és satisfer la demanda del món urbà.

9.3. Estructura i comunicacions del sistema

En el nou ordre de la modernitat, cada habitant del Pirineu és primer un súbdit, després un subjecte fiscal, posteriorment un elector o votant, i —si té sort— és un propietari de la seua terra. Aquest ordre arriba més tard que a Europa, però arriba: les valls del Pirineu deixaran d'existir com a representants de societats, perquè no podran decidir ni l'ordenament, ni l'orientació de la seua vida o la seua producció, ni la densitat demogràfica, ni la de l'aprofitament ramader. El poder reial, des del 1600, intentava afeblir les assemblees provincials, les municipalitats i altres autoritats de vall. La democràcia que es va perfilant (quan hi ha hagut ocasió) és una democràcia de notables, on el que hi havia de diferències socials es va accentuar: grans guanys d'una minoria d'especuladors (comercials, mestres de forja, moliners abusius i tramposos, usurers). Aquestos són justament els que retindran part de poder en el nou règim, mentre una majoria d'habitants sofreix un empobriment i un endeutament mai vist en el règim feudal. Els drets consuetudinaris, els costums no escrits de l'antigor, són negats en el nou estat en què els ciutadans són tots iguals, i les particularitats fiscals i legals de la muntanya només sobreviuran al XIX en tres

casos de mostra: els furs navarresos i bascos i l'estatut de copríncipat d'Andorra.

L'estat desplega els agents de control, funcionaris d'administració i ordre públic. De Portbou a Hendaia, l'estat francès va posar de mil a mil cinc-cents duaners (Soulet 1987: 277), normalment anomenats carrabiners, i altres tants l'estat espanyol per la vessant sud. La majoria eren sortits de l'exèrcit, però una part eren gent del país, alguns contrabandistes ells mateixos, i tots considerats traïdors. La professió era molt mal vista pels habitants, només justificable per absoluta necessitat; matar els carrabiners no estava mal vist i succeï cants de vegades (Soulet id.). Només tenia una pitjor consideració l'administració forestal. Per al 1875, Soulet precisa la dada: un total de 4.936 funcionaris de l'ordre públic, entre gendarmes, duaners, guardes forestals, rurals i particulars, el que dona una xifra d'un cada 225 habitants (similar a la mitjana francesa, d'altra banda).

Vigilar el compliment de les lleis fou una feina ben complicada. Les administracions d'Espanya i França al segle XVIII i XIX van iniciar una inversió progressivament accelerada al foment de les comunicacions, coordinada amb l'enviament de prospectors de recursos (militars i enginyers civils). La primera xarxa que queda establerta és la postal. El desenvolupament dels transports de persones i mercaderies per ferrocarril i carretera fou molt lenta, comparada amb l'evolució en les planes adjacents al Pirineu. Les xarxes de tots els transports moderns han estat dissenyades, decidides i implementades per agent externs, de l'administració. La seua difusió en els darrers dos segles ha estat en relació permanent amb la disponibilitat de finançament exterior o de la presència interna de recursos que exigissin i paguessin l'apertura de comunicacions. La única excepció, en què els locals han estat els agents majoritaris, és la xarxa de pistes forestals i de muntanya, la qual actualment és el nivell bàsic de la xarxa de transports (en tant que l'absència de transport rodat pràcticament anula l'accés al mercat, tot i que hi ha excepcions). El sender d'anar a peu, que havia estat aquesta xarxa bàsica fins a mitjans del segle XX, avui dia és una xarxa complementària per a transport especial, on conviuen alguns usuaris tradicionals, els ramaders, amb usuaris de motivació paisatgística. Conviuen sense gaire conflicte, però en aquest transvès de funcions no està clar qui serà el responsable del manteniment, que per a les vies pecuàries la llei

encara atorga a l'estat, el qual a dia d'avui ignora aquesta obligació¹².

El ferrocarril fou iniciat a la vessant nord per empreses privades, que el va construir al Pirineu per aprofitar el baix preu de l'energia hidroelèctrica, un aprofitament que es va desenvolupar simultàniament i coordinada, en un moment en què el transport de l'electricitat no era fàcil (Brenac 1932, Brunet 1960, Faucher 1940). Els ferrocarrils del peudemont septentrional han tingut alts i baixos en el segle XX, però en el XIX van fer possible l'èxit turístic de diverses ciutats i valls (Pau, Lourdes, Ax-les Termes, Banyeres de Luxón, Gavarnie) que van aprofitar l'oportunitat d'una via fèrria propera en la plana. Gavarnie fins i tot es va oposar violentament a la construcció de l'accés rodat al poble ja que totes les cases s'havien especialitzat en el transport amb rucs dels turistes des de l'estació del tren fins al circ de les cascades (Camp, 2000).

Al sud la iniciativa és pública, gairebé sempre estatal, tardana, i amb poca determinació. Amb ferrocarril s'iniciaren algunes explotacions capitalistes de minerals al Pirineu oriental, de forma privada com a excepció. L'alt Pirineu, que pels congostos del sud està molt més lluny de la xarxa urbana, només fou assolit en tres casos (exceptuant Irun i Portbou a les costes), i només el Somport i la Cerdanya aconseguiren connectar-se a la xarxa francesa, tot i que el govern francès va intentar impulsar un nombre molt més gran de ferrocarrils transpirinencs.

Les anomenades carreteres de penetració segueixen un esquema bàsic aliniat nord-sud. Només els extrems foren transitables en carro, des del segle XVIII (ho havien estat en l'administració romana, això sí). En la resta de la serralada, les motivacions per a construir foren aprofitaments estatals, públics o privats, però externs en tot cas, i el finançament de l'obra fou normalment públic. En funció de jaciments minerals, de fusta, d'hidroelectricitat, i avui del turisme, el "desenclavament" de les valls s'ha difós prioritzat per l'economia i en algun cas per la política. No és estrany veure com en el darrer quart del segle XX la millora radical d'una carretera sol precedir o coincidir amb l'obertura o ampliació d'una estació d'esquí: Belagua (Roncal), Espot (Pallars Sobirà), Vall de Boí, Castanesa

¹² El cas del túnel de Vielha entre la Ribagorça i l'Aran, utilitzat com a via pecuària des del mateix any de l'apertura, és paradigmàtic: l'estat nega l'adquisició del dret de pas, encara que el Port de Vielha no ha tingut manteniment oficial des de llavors. Consulteu hemeroteques: el conflicte és obert.

(Ribagorça); el cas de Cerler (vall de Benàs) és l'excepció en què l'empresa promotora de les pistes va fer la carretera (exigint la venda de tota la terra del poble). La història repeteix el que va ocórrer un segle abans, amb les estacions balnearies del vessant nord (Briffaud 1994); la difusió de la xarxa rodada es va iniciar, doncs, als extrems i al nord, abans del l'era del motor d'explosió.

Les carreteres transpirinenques no costaneres foren obertes entre 1850 (Coll de la Perxa, Cerdanya-Ariège) i 1976 (túnel internacional Aragnouet-Bielsa). Els interessos motivadors foren diversos: comunicació d'enclavaments nacionals situats en vessant oposat (cas de la Cerdanya francesa i l'Aran espanyol), per a control polític; i a mesura que ens apropem al present, per interès econòmic internacional. La història d'aquestes transpirinenques està plena de successos i correccions, d'altra banda; però a les valls que físicament suporten les infraestructures, aquestes vies han portat profunds canvis. Només en un cas, el de Sabiñánigo, es desprèn creixement econòmic i demogràfic intrapirinenc de l'obertura d'una via nord-sud. Remarcablement, el túnel de Bielsa-Aragnouet fou fortament finançat per aquestos dos municipis: Bielsa aportà el 30% del cost total, amb fusta de les seues 18.000ha de bosc ordenat; Aragnouet pagà la seua part amb el cànon que li pagava l'EDF (*Electricité de France*, companyia pública). En la publicació commemorativa de la inauguració, per contrast, no es fa referència al finançament local, sinó que s'exalta la possibilitat creixent d'agermanament de les pàtries estatals i es fan al·lusions al esplendorós futur, al creixement i la riquesa que haurà de portar el desenvolupament (AA.DD. 1976, *Inauguración del túnel...*).

Estant el ferrocarril, pels diferents amples de via, tècnicament castrat a la frontera per al transport de mercaderies, aquestes van estar limitades legalment als passos d'Irun i la Jonquera per carretera, i a la fi del segle XX, conjuntament amb el creixement de les economies europees, el volum de camions diaris en aquestos passos no ha parat d'augmentar. De 1987 a 1999 es passa de 5000 a 15000 *poids lourds* o *trailers*, i aquestos incrementen la proporció sobre el total de vehicles, del 24 al 37%. L'obertura de fronteres internes en la Unió Europea de 1992 ha fet que un nombre creixent de camions triïn els ports de l'alt Pirineu per a trajectes que no són sempre inter-regionals sinó de llarga distància, encara que hi sobresurt per volum el transport de cereals del Midi cap al sistema de ramaderia industrial de la

conca de l'Ebre. En les carreteres transpirinenques, els camions han significat localment la vida, en alguns punts; en altres han congestionat els ports de muntanya, han sofert i provocat infinitat d'accidents, embussos en les travessies urbanes, contaminació acústica i fenòmens locals de pluja àcida. Els ferms viaris no estaven pensats per als tonatges suportats i s'han malmès ràpidament, donant força als arguments que reclamen més autovies transpirinenques. Actualment sí, des de la Comissió de Treball dels Pirineus (2001) es parla de la permeabilització (als transports de llarga distància), essent la primera vegada en que els estats pensen i actuen sobre la serralada considerant-la una unitat. En qualsevol cas, la intensitat d'aquest tràfic de pas ha esborrat les esperances d'una industrialització local, llargament predicada: ara que ja no és difícil arribar, els camions passen i no paren: poc s'aprofita aquesta oportunitat.

Tant d'èmfasi en el caràcter extern de tot el procés d'implementació de les xarxes de transport té una raó: els pirinencs n'han tret una mobilitat molt deficient, obligats a utilitzar unes direccions determinades perquè ningú els tingué en compte en la planificació, que mai fou unitària per al Pirineu. Tot el funcionament socioeconòmic de la regió s'ha vist condicionat per aquest fet durant el segle XX, tot l'èxode rural pirinenc, fins i tot, és empès per la mobilitat dels habitants de la muntanya dividida i obligada per la burocràcia i pel comerç: comparada amb la mobilitat de les planes i l'urbs capital que va tocar a cada tros del Pirineu, efectivament els pirinencs estaven aïllats i incomunicats la meitat de l'any.

9.4. El futur del Pirineu, vist en francès, segon quart del segle XX

Esplendorós futur, creixement i riquesa, es deia en el pamflet de la inauguració del Túnel de Bielsa. En aquest apartat i els següents aprofundirem en aquesta qüestió, la producció escrita de discursos i debats en el pla econòmic. La relació econòmica amb el medi també pot formalitzar-se en paraules estètiques i en paisatge, i en la implantació del desenvolupament hi sol haver engany: dels indígenes, sempre; dels promotors, alguna vegada. Això és irrefutable perquè tots els

pobles indígenes del món han patit l'estratègia de les boletes-de-vidre-i-alcohol. Per a veure-ho al Pirineu utilitzarem, en primer lloc, els textos de la tradició geogràfica francesa vidaliana, principalment articles monogràfics de valls del Pirineu francès escrites als anys 30 i publicades a la *Revue Geographique des Pyrénées et du Sud-Ouest*, de Toulouse. L'opinió, i doncs també el paisatge, solen estar concretats en la síntesi amb què tanquen els articles, amb intenció científica-literària i abundants cants a l'economia, com veurem. Contrastarem aquesta visió en el següent apartat amb la d'un llibre publicat el 1976 amb el significatiu títol de *Presente y futuro del espacio pirenaico*, transcripció de les actes d'una assemblea transnacional de debat, poc institucional, a la que concorregué, també acord amb els temps, el marxisme renovat del 68, així que el plantejament de problemes iguals serà molt diferent.

De la mateixa manera que calgué inventar noves maneres de mirar les aspres muntanyes per qualificar-les de belles, i per convertir l'horror en sublim, cal inventar el filtre adequat per mirar l'explotació econòmica dels recursos quan aquesta modifica el paisatge percebut. Durant les primeres quatre dècades del segle XX, l'escola regional francesa, armada amb el paradigma de Paul Vidal de la Blache, va elaborar un conjunt monumental de monografies de país de tota França. Els Pirineus reberen molta atenció, es redactaren tesis doctorals sobre moltes de les valls-país, que es deixaven tractar excel·lentment pel model de regió possibilista que impulsava els autors, i la síntesi que en resultava solia identificar perfectament la unitat estudiada amb un paisatge. O amb alguna cosa anàloga. Però hi entrava l'anàlisi completa de la vida econòmica, emetien judicis molt mesurats, amb les paraules triades, sobre el futur d'aquell país, tenint en compte el màxim de variables.

En aquell moment de la història, un geògraf podia consultar absolutament tota la bibliografia referent als Pirineus per elaborar els capítols, geomorfologia, sòls, clima, poblament, població. Cada investigador es fornía de totes les formalitzacions *in visu* intentades—publicades— a l'àrea d'estudi. Foren els darrers geògrafs que ho saberen tot, que podien abastar tot el coneixement existent. Sovint menystinguts o reivindicats segons les successives escoles geogràfiques, jo penso simplement que el valor no és seu, sinó de la època. Construïen un paisatge geogràfic, una representació científica del medi, que era i no era la realitat, considerant tots els punts de vista, per molt que s'hagi qualificat la seva feina com “de calaixos tancats”.

Això, des d'aleshores, no ha estat possible de trobar reunit en un sol autor, ni tan sols en calaixos independents, i penso que els seus estudis són de caràcter marcadament més paisatgístic que molts dels moderns perquè eren representacions completes, amb un sentit unitari, integrador de la natura i la cultura, el passat, el present i el futur, una lectura objectiva del medi on pot trobar-se fàcilment la part subjectiva que hi deixa entrar l'autor.

Publicades, i per tant probables viàtics o preses medials en si mateixes per a que qui sap quanta gent pogués representar-se les valls pirinenques franceses. Inventor, el col·lectiu de la geografia regional francesa, d'un paisatge d'àmplia repercussió, tant, que encara avui dia s'hi recorre sovint per trobar les metàfores que més afavoreixin la promoció turística, quan no es té documentada la presència d'un Victor Hugo, un Picasso o un Arthur Young. Posem-hi exemples:

Lourdes, un petit burg sense alta muntanya ni gaires recursos va veure's trasbalsat el 1866 per l'oficialització del miracle d'aparició de la Verge a una pastoreta. Hi ha documentades altres aparicions de la verge a d'altres pastores de Lourdes i altres comarques en els anys anteriors al 1858, i, com és lògic, una eclosió de suposades visions a partir de llavors (Lasserre 1930). Les anteriors van acabar amb escarni públic o amenaça de considerar embuixada la nena (i practicar-li exorcisme) si no es retractava de la visió. Bernardette va tenir més sort, no només van creure les seves al·lucinacions sinó que des d'aquell moment la vila mateixa és el miracle, tant fortament formalitzat està in visu i in situ el paisatge religiós. Dossents mil pelegrins el 1883, tres-cents deu-mil el 1908. El 1925, amb els 800.000 passatgers anuals de l'estació de Lourdes, superava en nombre de fidels a Jerusalem, a Santiago de Compostela, a Roma, a la Meca i tot, i la raó és geoestratègica: és un lloc molt més central entre els països emissors de turistes. En aquell moment, la vall d'Argelès superava la de Chamonix en nombre de visitants, prop de mig milió anual; i el turisme era directament proporcional al pelegrinatge. "El pelegrí no pot ja fer un pas sense que les seves mirades siguin retingudes per fletxes indicatives oferint satisfaccions turístiques cap a totes les direccions, excepte a Lourdes mateix". El desenvolupament turístic de les valls dels Pirineus Centrals septentrionals va deure més als pelegrins de Lourdes que a les excursions del "climatistes" de Pau o els Balnearis de llarga tradició. La qual cosa em fa pensar que els creients catòlics han

estat molt obedients als filtres proporcionats, potser perquè la formalització és especialment treballada per uns agents, els sacerdots, que hi estan especialitzats, tant quan confessen i fan sermons com quan plantifiquen totes les creus en els termes i en els camins, les ermites en els turons més visibles i les aparicions, com en aquest cas, en les coves. Alguna cosa han de tenir les muntanyes quant a facilitat per formalitzar-les o formalitzar-hi valors, si el catolicisme, que s'ha sabut implantar amb tant èxit arreu del món, hi ha referit tants símbols i fets.

Al Massís Central francès, el poble de Roquefort va veure un fet extraordinari de desenvolupament econòmic, tant que es va produir un fenomen de concentració capitalista que va acabar en monopoli de totes les caves de florir formatge, per part de la Societé. Espinasse (1931) opinava que aquesta havia aconseguit “despullar els pagesos, deixant-los a rostar els vells ossos i la vella terra” (p.393). Aviat les ovelles de la zona de Larzac no donaren abast i s'importava llet, en una espiral productivista que va permetre de nou la construcció de caves particulars i una repartició dels beneficis. És complicat per als locals de les muntanyes, quan el capital té origen urbà i forà, fer-se un lloc preminent en l'explotació del recurs, per molt que relativament els afavoreixi: el benefici és drenat lluny, i molt aviat els ramats de la zona havien de competir amb els de Oloron, St. Jean-Pied de Port, i Còrsega, per citar només alguns dels llocs on la Societé de Roquefort tenien instal·lacions de primera transformació. ”Hi ha, a França, un fet econòmic rural d'un origen tan humil, amb una dimensió tant vasta? (p.430)

Quant a l'equilibri de l'explotació tradicional dels recursos, sovint ha estat qualificat de molt socialment just, per la redistribució i control de recursos per part de les autoritats comunals. Cavaillés (1932) les assenyalava expressament com a no democràtiques. “Solament, en efecte, aquells que podien mantenir els animals durant l'hivern amb l'herba procedent dels prats de tall, és a dir de llurs propietats, podien enviar bestiar al territori comú. Els rics gaudien ben sovint de tractament de favor. Així, la Vésiau fou una associació de propietaris, que foren una classe privilegiada que tingué, de fet, el gaudi dels bens comuns” (p.96-97)¹³. Cavaillés també destacava en aquell estudi el productivisme aplicat a l'agricultura, però sense utilitzar-ne el

13 Oblida l'autor, potser per no atacar la *République*, que, essent l'antic règim pirenaic una societat limitada de cases, no hi havia pirinencs que no fossin propietaris, passant per la casa, és clar.

terme. I opina que la fallida de les petites indústries locals no l'ha poguda compensar l'aparició de les fàbriques degudes al desenvolupament hidroelèctric (*aménagement*, és com ho diuen).

Entre les monografies de la revista, hi ha fets que vaig trobar referits a l'Ariège, però foren comuns als dos vessants dels Pirineus. A la vall de Massat, una vall no terminal amb força pastures d'alçada, el *colportage* o tragí humà de mercaderies diverses entre d'altres possibilitats d'emigració temporal, ocupava la meitat de la població, així que durant bona part de l'any el territori comunal no havia de mantenir tots els habitants que hi eren censats, amb la qual cosa s'explica que poguessin viure tantes famílies amb rendiments agrícoles medievals. Els que emigraven veien l'avantatge relatiu del botiguer a la ciutat sobre el treball multidisciplinari del pagès a Massat, i foren justament la meitat que emigrí definitivament en la segona meitat del segle XIX i principis del XX (Goron, 1933; Maureille, 1932). El *colportage*, el transport de tot tipus de béns i artesanies o fruita i de tot¹⁴, va ser el recurs que va permetre superar les crisis del XIX a les famílies, que no podien prescindir en determinats mesos dels seus fills per a la feina del camp, i permetia fer fora boques de casa fins vuit o nou mesos a l'any. El maquinisme agrícola, el cotxe i el tren van acabar amb aquesta opció de vida, encara que subsistiren alguns oficis com el d'alambiquer a domicili, i el treball temporal fora de la vall fos igualment possible.

Sobre l'altiplà de pastures anomenat *le plateau de Lhers*, a 1000m d'altitud, Dejean (1932) explica que havia estat un lloc d'habitació temporal, a l'estil de les migracions estacionals de les famílies senceres als Alps, però que amb la pressió demogràfica màxima, abans de 1850 era ja hàbitat permanent, conservant la dispersió de les cases per tot el plató. 118 habitants vivien allà el 1931, en 25 cases, en un terme que es regava en la seua totalitat. Cal recordar que parlem de de l'Ossau, posteriorment desolat d'habitants, quan Dejean afirma que “carretera i electrificació podrien rendir a Lhers la seva vitalitat d'abans (*jadis*), fundada en una economia nova, on l'explotació del turisme s'afegirà potser als beneficis (*profits*) de la indústria pastoral”.

14 Rosaris de fusta a Lourdes, quan va ser l'hora; des de sempre, pintes de banya, herbes de remei, un ramat de cabres per munyir a demanda, etc. Les trementinaires de Tuixén en són l'exemple sudpirinenc més conegut.

Jorré (1934) feu l'estat de la qüestió sobre l'ordenació (*aménagement*) dels llacs pirinencs, en un moment en què el transport de l'electricitat no era fàcil. Els enginyers havien vist molt clar quin era el valor dels Pirineus quant a potencial hidràulic, però els elevats estiatges dels rius feien mirar els llacs d'alçada com a reguladors de cabal. La clau era l'ordenació de vall, la solució pirinenca, en deien, que esperonará (*aguillonera*) l'activitat industrial del país. I repassava Jorré, “alguns imputaran a crim la malenconiosa vista que ofereixen les cubetes lacustres a $\frac{3}{4}$ buides. Cal admetre que almenys, vulgaritzant, per dir-ho així, admirables llocs ignorats, el condicionament dels llacs ajuda a la muntanya a valoritzar el seu “capital-bellesa”” (p.28). Gran sentència que ens exemplifica el conflicte d'apropiació. En tot cas, l'aprofitament més integral de vall que es va fer al sud del Pirineu, el de la Noguera Ribagorçana, no va “aguillonar” cap indústria *del país*, sinó la de Barcelona.

Daniel Faucher, que fou director de la revista que referim tota l'estona, i degà de la Facultat de Geografia de Toulouse, prengué per retratar-la la vall d'Aure, i en feu algunes observacions destacades a nivell econòmic; sobre la vida agrícola diu que n'és un tret permanent de la vida muntanyenca, el fet que va sempre a darrera de les innovacions de les planes veïnes, així que està condemnada a repetir-la en medi advers, i el futur econòmic de l'Aure no pot estar orientat d'aquest costat (Faucher, 1934). La vida industrial s'ha divorciat de la vida rural en els medis muntanyencs (p.445). La vall d'Aure hauria de ser una de les grans valls turístiques dels Pirineus, com ha estat en altres temps una de les principals vies transpirinenques; i afirma també que el turisme ocupa el mateix lloc funcional que l'emigració temporal d'abans. Jo entenc, doncs, que l'explotació del turisme ha de servir per mantenir una densitat de població més alta que la que el pur autoabastiment agrosilvopastoral feia possible en aquest “abans” —que és només teòric. La població local sempre ha usat un o altre recurs per a elevar la capacitat demogràfica del medi ambient, i quan això no ha estat possible, hem comprovat que els llimdars de densitat no han fet possible un adequat nivell de serveis. Ara bé, em sembla prou evident que la població permanent té també un llimdar mínim en relació a la temporal, perquè aquesta per sí sola no ateny tampoc fer possibles els serveis mínims que es considerin en cada moment suficients per a una qualitat de vida satisfactòria.

Quant al divorci entre la indústria local i la vida rural, hi ha exemples molt clars. El de la indústria tèxtil de Mazamet, que es va especialitzar en el *délainage*, és a dir comprar pells senceres d'ovella i transformar-ne tant la llana com el cuir. El 1932 aquest poble del peu del Pirineu era líder mundial en nombre de pells processades, que almenys feia trenta anys que procedien de Sud-Amèrica i Austràlia en una part abrusadora. En la mateixa època s'havien divorciat del recurs autòcton tradicional les fàbriques de paper de fumar i paper bíblia de l'Ariège, que importaven tota la cel·lulosa de Rússia, quan abans feien paper de draps reciclats, i el mateix feren els tallers de fabricació de pintes de banya, que treballaven banya xilena i argentina. La competència de les pintes de cautxú liquidà el negoci, que ocupava el primer terç del s. XX 500 obrers en cinc establiments i 500 més en petits tallers. L'Ariège, que va tenir la primera ordenació hidroelèctrica integral d'una vall pirinenca, comptava amb la basa de tenir indústria electroquímica per consumir l'electricitat in situ; l'hulla blanca consumida i produïda al lloc havia de ser el primer pilar del futur de la comarca (Jorré 1938), amb la indústria turística i una vida pastoral renovada i modernitzada.

La Geografia regional de la època veia futurs daurats arreu. Respecte de l'esquí, per exemple, Fourcassié (1939) veia un creixement futur il·limitat, sense que l'esnobisme que semblava lligat hi tingués res a fer en contra, ja que amb el pirineisme d'estiu hi havia hagut la mateixa por, un segle abans. Faucher (1943), puntualitzava: “encara que els Pirineus restin així, de vida individualista, això no significa que siguin impermeables als corrents exteriors. El termalisme i el turisme, en una certa mesura, han regirat l'ordre antic de les coses: la ciutat ve a la muntanya i l'èxode d'aquesta vers aquella avui està frenat”.

La paraula que aquests autors no s'atreuen a utilitzar per als seus casos d'estudi l'usa Defos du Rau (1944) per al cas de la vall d'Ouzom, amb una economia precisament no *puissante* en cap especialització, però amb prou possibilitats: “L'enriquiment podrà continuar. Per la irrigació, per la desaparició quasi total dels ramats ovins i la substitució per bovins, per la hidroelectricitat, el nivell de vida de la població podrà elevar-se encara. Però, dit això, tot indica que la vall d'Ouzom, estreta, de terra pobra, de circulació difícil, de recursos mediocres, i no menant enlloc, restarà la vall rural, vivint la vida pausada i monòtona que ha

viscut sempre, i no coneixerà mai *l'essor* de les grans valls pirinenques.”(p.55, el subratllat és meu). *Essor*, un mot gairebé intraduïble en aquest context, que s’ha trobat en obres successives referides a tots els Pirineus, i que és a la base de les teories ideologitzades de Bernard Kayser sobre el renaixement rural. Defos és el primer que veu heterogeneïtat entre les valls del Massís. El *grand essor* que es prometia havia estat refredat en els discursos per la segona guerra mundial, però continuava sent una promesa, i amb el temps ha estat l’argument per defensar tota intervenció forana, inclòs el turisme de masses. Però es va obviar que per al “desenvolupament” calien unes condicions, i s’ha consensuat finalment que les àrees de muntanya, les àrees rurals en general, han d’aprofitar integralment els recursos que tinguin, per a poder viure aquest “*essor*”. En el cas de Defos du Rau no s’apreciava desesperació per la manca de canvi a l’Ouzom, però actualment, com hem vist, el *Sustained Development* és més que un desig urbà per a les valls, és una ordre, com ho va ser abans el Desenvolupament Rural Integrat.

Una altra qüestió que destaca per defecte: enmig del seguiment exhaustiu que la *Revue Géographique des Pyrénées et du Sud-Ouest* feia de “l’acondicionament” hidroelèctric de les valls, felicitant-se pels progressos fets al costat espanyol, etc., només en una ocasió sorgeix un crit (que la historiografia recent sobre l’expansió hidroelèctrica ha oblidat¹⁵): “Violentes protestes s’han elevat un poc pertot; els agents de l’EDF són acusats de manllevar l’aigua sense tenir cap compte de les necessitats locals i de constituir així un nou factor de ruïna per a la regió” (Chevalier 1949, p. 20). Que van ser factor de ruïna, és innegable en el cas de la pagesia: alguns pobles no han pogut regar fins al segle XXI. A les valls espanyoles, com que els agents estatals estaven coberts per un règim dictatorial, per molt que la població fos expropiada, acomiadada o expatriada, allò de “violentes” em sembla impossible. P. Barrère, en apartat de cròniques, ressenyava la posada en valor hidroelèctric integral de la conca de la Noguera Ribagorçana: “harmoniosa i completa utilització dels recursos hidràulics d’una conca fins ara ben abandonada (...) si s’hi afegeix la construcció de rutes que desbloquen Pont de Suert vers el Sud i les reforestacions empreses en tota la regió, hom veu que la indústria hidroelèctrica no s’instal·larà pas en estranger dins aquesta vall, sinó que al contrari, pot esdevenir-hi un factor

15 Sánchez Vilanova (1984, 1991) és exemple d’aquest oblit.

important de desenvolupament econòmic” (Barrère, 1954, p.84)¹⁶. Pocs anys més endavant Ingrand (1961) analitzà la vall d’Aure, que tingué el condicionament hidroelèctric més complet del Pirineu; per a ell, havia estat un èxit tècnic, però no econòmic, ni en la millora de les condicions de vida generals de la població. I afirmava que les centrals eren quelcom de completament estranger a la vall, apòsits en el medi, on havien desaparegut sense substitució les activitats tradicionals. Considerava, d’altra banda, que el turisme no podia ésser suposat com a portat per l’hulla blanca, però val a dir que reconeixia que les carreteres que porten a l’alta muntanya resulten indrets turístics, malgrat els enormes murs de recreixement de llacs, perquè allà on hi ha fàcil accés, el turisme amb les seves maquinàries de creació de paisatge i el propi turista ja es preocupen de trobar-hi un bell panorama.

No costa res comprovar, en el seguiment de la *Revue Géographique des Pyrénées et du Sud-Ouest*, una evolució, en la que el discurs dels científics entorn dels canvis econòmics als Pirineus havia passat de confirmar les promeses del discurs oficial de l’explotació analitzada, a fer una clara crítica dels seus efectes. En les seves recerques de camp, quan aplicaven els esquemes de lectura del territori, els primers havien vist el progrés, l’essor, en les mateixes implantacions d’infraestructures on després podia llegir-se espoliació, danys ecològics, riscos socials. En aquests trenta o quaranta anys, els geògrafs francesos s’havien anat retirant uns, iniciant els altres, i aires de neomarxisme havien entrat a les acadèmies. Igual que en un altre temps l’escola regional vidaliana es va difondre cap a Catalunya i Espanya, la visió crítica de l’explotació dels recursos, entenent-la com una espoliació, també va estendre’s al sud dels Pirineus. La fi de la dictadura feu possible una certa generalització del nou paradigma.

¹⁶ Avui dia la hidroelectricitat ribagorçana està privatitzada sense tenir en compte que l’expropiació del dret de l’aigua als indígenes la va fer una dictadura, sense preguntar als locals, i a més està automatitzada, de manera que els llocs de treball directes a la conca sencera són 17 (obs. pers.).

9.5. El futur del Pirineu, vist en castellà i francès, 1976

Mario Gaviria, llavors jove sociòleg neomarxista, amb un equip de col·laboradors va convocar el 1976 un simposi internacional a Huesca, *Presente y futuro del espacio pirenaico*. Els intel·lectuals que hi van participar procedien de dos àmbits principals, l'universitari i l'administratiu; i de la resta, la majoria eren llicenciats. De cent quaranta participants, tres es definien com agricultors i un, francès, com “militante pirenaico”; ningú definia la seva opció política, però hi havia de tot. Aproximadament la meitat eren habitants del massís pirinenc. El llibre va ser editat (Gaviria 1976) amb el mateix títol, i és un document especialment interessant perquè pot observar-s'hi el procés de discussió i consens: és la transcripció inalterada de tot allò que es va dir en les assemblees del simposi. Així és com es revelen les posicions extremes de certs col·lectius quant al desenvolupament econòmic —allò mateix que abans es deia progrés—, especialment els dirigents locals, que hi estan sempre exageradament a favor, i els ecologistes declarats, que hi estan sempre en contra, i també desafortadament.

La posició antagònica, violenta fins i tot més enllà de la paraula, entre aquestos dos col·lectius es manté exactament igual avui en dia —per a botó de mostra, les ampliacions de les infraestructures i les zones d'esquí en múltiples indrets—. Són pessimistes per igual, perquè ambdues són apocalíptiques, es justifiquen en una pretesa interpretació objectiva de la realitat que els porta a conclusions fatals a menys que es compleixin les propostes que també es realitzen. Normalment, el capital es menja les sanes intencions de fer diners que assaboreixen els locals, i aquestos acaben venent-se el patrimoni per un plat de lleties, i estan disposats a seguir fent-ho. L'administració satisfà la demanda de conservació en figures legals de protecció de l'espai que, sempre que respectin els interessos de les altres formes també protegides estatalment d'explotació de recursos, posaran la funció turística (“constituir-se en factor de desenvolupament”) davant de la de conservació de la natura. Gaviria cita un ecologista: “los Pirineos seran minas de oro dentro de veinte años, si los preservamos de estaciones de esquí, que estan asfixiando a los Alpes.” (Gaviria 1976, p.198). L'ecologista és aliè als Pirineus i no

està pas fora del sistema que diu criticar: si als setanta s'haguessin preservat com ells haguessin dictat, els Pirineus serien ara un absolut desert demogràfic, per bé que un santuari europeu de la biodiversitat, més que no ho són; i l'ecologista intenta convèncer el sistema de la conveniència de conservar, —atenció!— prometent millors beneficis futurs. Val a dir que la meua opinió actualment respecte del problema és similar, que no cal pressa per emular el desenvolupament hagut a casa del veí que així veurem per quin forat perdia el blat. Ara bé, el temps d'aprenentatge també juga a favor de les empreses que cobegen la mina d'or, l'actual, i si no els deixen ara, la futura, amb l'agreujant que aniran a explotar un territori desolat de gents i sense veu interna.

La primera de les cites que vull aportar per a la meua recerca té a veure amb aquest pessimisme. Bernard Charbonneau, en les conclusions personals que aportà al simposi, feia especial referència al tema de l'aigua, que “en España enfrenta a veces de manera grave una provincia con otra y la montaña con el llano: ésta es una razón más para que el centro industrial y político reconozca el derecho especial de la montaña, fuente de toda vida” (p. 180). Doncs a l'actualitat, com vaig comprovar (Farré 2002), es reconeix això de la muntanya font d'aigua, per part del centre, més aviat com un deure que com un dret. Però Charbonneau defensava autonomies, exaccions d'impostos, i la metàfora important “font de tota vida”, que ja havíem trobada en altres llocs¹⁷. “Y si el agua, la energía, se exportan hacia el llano es justo que bajo una forma u otra se les pague a los pirenaicos. Una de las riquezas esenciales de la montaña es la pureza del aire y del agua que, por otra parte, llegan a ser productos fabricados con grandes costos en provecho de todos, y primero de los ciudadanos.” (p.179). D'altra banda, es referia al cas de la Sierra de Guara on el despoblament ja era crònica històrica, i certs recursos s'havien perdut per això; “parece claro, en este caso como en otros, que la tarea de ordenación de la montaña tendría que ser pensada desde fuera, con todos los riesgos que lleva consigo este tipo de intervención, forzosamente más o menos tecnocrática o artificial. Aunque no esté dictada por beneficio o por el poder, se hará desde arriba sobre un espacio cuyos pueblos y tradiciones están en ruinas. Este es el motivo por el que en todos los sitios de lo Pirineos donde todavía quedan habitantes, ellos son los que tienen que asegurar la transición.(...) La salida óptima de los Pirineos, que es la de todas las montañas y

¹⁷ En la cosmofania arhuaca, i en la declaració de l'Any de les Muntanyes 2002 (Farré 2002).

finalmente de todos los campos y ciudades de la tierra, será llevar a cabo la obra por los mismos habitantes del Pirineo.”(p.181). Bé, en l’actualitat, els ecologistes segueixen enfrontats a la població local sobre les atribucions de cadascú en la decisió, i potser ajudats per aquesta lluita mateixa, el poder i el capital, aquells amb que no s’havia de comptar, per a no ordenar des de dalt, són els que s’han assegut junts primers en les taules de concertació del desenvolupament. Per això, com que han mogut peça primers, com qui diu mostrant un munt de milions als ulls de tots en forma de infraestructures públiques o inversió privada, sempre caldran contrapropostes si algú els vol desmentir. I potser no tenen ni més raó ni menys, però tenen assegurada la raó del qui crida més —és el qui crida a través de la televisió—.

De tot això en fa ara 37 anys, i els *rojos* que assistiren a la reunió s’han degut desenganyar profundament, bé de la democràcia, bé de la població local. S’han decidit en els darrers anys qüestions com la instal·lació de pistes d’esquí, i poques més, amb referèndums municipals, i sempre s’aproven. Però de vegades també venen aprovades directament des del poder, com a Aragó se n’ha adjudicat unes al Sobrarbe per motius de reequilibri territorial. Ara bé, el paradigma interpretatiu marxista els donava esquemes interpretatius de la realitat que encara serien aplicables avui:

“Pensamos que la única vía de explicación de lo ocurrido —lo que está ocurriendo— en los Pirineos pasa por el análisis de un modo de producción , el capitalista, que necesita explotar recursos y gentes a fin de lograr el beneficio suficiente para reproducirse y perpetuar la actual correlación de fuerzas sociales” (p.x). Afirmo que serien aplicables perquè la feina de la planificació, en principi, és aplicar el coneixement científic a l’ordenació del territori. Si la lluita de classes, o el debat existent entre les opcions possibles per a valoritzar els recursos del Pirineu, estes conceptualitzat per la ciència, la planificació haurà d’aplicar-lo, té l’obligació de tenir-lo en compte com a mínim, i no prenent-ne els dogmes, sinó presentant una alternativa d’ordenació territorial que no sigui unívocament la del desenvolupament. Els dogmes no són més que paradigmes, i els paradigmes no són més que metàfores reeixides, substituint la realitat, en l’anàlisi, per models que la re-presenten però que no ho són. Jo afegiria, com més despresos de la realitat siguin els models, com més conceptuals i estadísticament fundats, menys s’adequaran a la realitat de les

muntanyes com els Pirineus, on la mitjana no sol representar a ningú.

En canvi, els paisatges sí. Cadascun representa la realitat i trajecta un valor efectivament a un grup social, cosa que es deu a la formalització d'esquemes en la mirada dels individus, com ja hem vist. Bé, em sembla clar que els geògrafs francesos de principis del segle XX aplicaven una mirada sobre el medi on el progrés fou en si mateix un paisatge, una categoria d'anàlisi que es cercava sobre el terreny. La pregunta en sí mateixa origina la resposta. Llavors, el progrés era una direcció determinada a partir d'un estadi tradicional, l'abans, on regnava l'equilibri, però penso que veure'l en l'aprofitament integral hidroelèctric i no en l'extracció massiva de pals de veler i bigues en el s.XVI i en endavant, és suficient per afirmar que el progrés, l'*essor*, era una categoria històrica, si no un judici de valor absolutament subjectiu. Producte dels filtres per a les mirades característics de la seva època concreta. Igualment hem vist com amb el temps les centrals eren menystingudes i depreciades, i la gent que ho feia les va demonitzar juntament amb el turisme, que també havia crescut en els mateixos anys. No obstant, la mateixa gent va donar per bones antigues extraccions de recursos tan agressives amb el medi i tan espoliadors de patrimoni com aquelles, com al meu entendre foren la fusta, les fargues a la catalana o la transhumància en determinats moments.

9.6. El futur del Pirineu ja va arribar; en diuen *sostenible*

Les conclusions són aquelles que ens ha fornit el temps transcorregut. Aleshores hi havia un debat perquè el Pirineu, especialment la part central del vessant meridional, s'havia despoblat fins al punt de no retorn, prometent-se un desert demogràfic que només podia canviar-se amb intervencions des de dalt, atès que els locals havien hagut de fugir. En el simposi de Gaviria es proposava fins i tot redactar *cartas pueblas*, a l'estil de la reconquesta medieval, per atorgar estatuts especials als pobles deshabitats del Pirineu. D'això, per exemple, se'n va acabar fent ressò en la planificació oficial, però no s'ha passat de tímides conciliacions¹⁸,

18 López Palomeque 1996, *Revitalització de pobles abandonats...*

imagino que perquè el respecte a la propietat privada —per molt abandonada que fos— ha passat per sobre de la necessitat de salvaguardar les cases tancades de ser runa.

Per un altre costat, cal tornar a la Sierra de Guara per il·lustrar un concepte que ens és d'utilitat metodològica, l'efecte Matxo¹⁹: un element imprevisible influeix en la societat amb força inusitada, i n'invalida els pronòstics d'evolució previs. En data del dit simposi, 1976, Bellefon va publicar *Los Pirineos: Las 100 mejores ascensiones y escaladas*, i el descens del riu Vero, a Alquézar, hi és ressenyat. Avui dia no menys de cinc-centes persones treballen directament en la temporada del descens de barrancs de Guara; més de la meitat dels clients són francesos. Un recurs imprevisible per la gran majoria, que, amb l'escalada esportiva, ha revitalitzat Guara no des de dalt, ni des de dins... des del costat, doncs. Amb notable autoregulació, inversions petites i sense grans impactes ambientals. Bellefon no és a la llista de participants al simposi de Gaviria. Si algú sabia l'atractiu del Vero des d'aquest punt de vista, va callar. No és estrany: la paraula *canyoning* estava per inventar.

Als anys setanta, existia un debat sobre un espai que era del interès del capital, però que no tenia una vocació consensual, almenys en el pla econòmic. Ara sabem que el Desenvolupament Sostenible del Pirineus, de la muntanya en general, és un concepte nascut històricament, molt recent, de fet; i és alhora el filtre per a les mirades i el símbol formalitzat in situ per a que el medi trajecti un valor d'aprofitament de recursos necessari, i de creixement econòmic. La clau de la sostenibilitat com a símbol és que, si aconsegueix la trajectió del valor, sotmet a totes les opcions al consens, a acatar la mesura després de cridar a discussió més o menys democràtica. La qual cosa vol dir que la vocació econòmica del Pirineu està decidida ja en una direcció molt clara, tan clara potser com mai ho va estar el “progrés”: ara que hi ha un interès clar en explotar turísticament es veu com el poder, el capital, directors del procés de desenvolupament, ordenen “o t’espaviles o t’espavilo” quan reclamen la funció global de la muntanya, que ha de servir a tothom. Per molt que es prometi el mínim dany, per respecte a les generacions futures, en el present s’aplica el rendiment, i les conseqüències de la definició es fan reals.

19 El Matxo (*the Mule*) és un personatge d'Asimov a *Fundación e Imperio*. Un cas d'efecte Matxo serien les quotes lleteres de la CEE per a la tesi d'A.F. Tulla (1984) sobre l'evolució de la ramaderia lletera al Pirineu.

Vull finalitzar amb dos breus exemples d'interpretacions alternatives del desenvolupament que trobo reveladores. Laurent Despin (2000) demostrava la importància principal que havia tingut la instal·lació d'un centre de internet i teletreball en la dinamització i integració de la joventut d'algunes valls del departament d'Hautes Pyrénées, més èxit que en la creació d'oportunitats reals de feina en teletreball. I constatava també, des de l'experiència pròpia com a desenvolupador d'aquestes valls, que aquell èxit havia estat un resultat lateral, indirecte i involuntari; i que incloure'l explícitament com a objectiu principal de la infraestructura hagués topat molt probablement, segons el seu parer, amb la rebel·lió dels mateixos joves. Penso que l'exemple demostra prou que el desenvolupament modifica mediances alienes per instituir les pròpies; però que en la formalització simbòlica realitzada a vegades es cometen perversions, salts qualitius en paisatges que, en ser inclosos al consens global, queden despallats de sentit o ridiculitzats per als seus inventors originals. Els quals es neguen a llegir la nova versió recomanada oficialment.

En segon lloc, proposo la lectura atenta d'un text que mostra una percepció molt avançada dels assumptes del desenvolupament i el conservacionisme, si extrapolem la lletra d'una cançó d'un conjunt del Pont de Suert (Alta Ribagorça) com a opinió d'almenys una part dels joves pirinencs:

“Cuando al capitalismo se le llama ecologismo, con autoritarismo tratamos de ocultar errores humanos.

Decíamos, que ya no quedan osos en los pirineos, porque creemos que el ser humano elimina todo aquello de la naturaleza que no le interesa o que le gusta demasiado.

Y estaba claro que aquella especie, por su belleza o su fiereza, para el furtivo o para el tranquilo lugareño, era un trofeo, o bien una molestia.

Salvemos al oso, devolvámosle su hogar, aunque las nuevas generaciones no sepan cazar Naturalicemos la naturaleza y humanizaremos la mala conciencia

Pues bien, el oso ha vuelto, yogui ya corre en el yellowstone castizo, gracias a un programa de inserción de “bichos”.

Desde que al ser humano le da por recrear ambientes al más puro estilo spielberiano, el oso más que un oso es la nueva mascota, para los pirineos es otra atracción de feria.

Todo esto, y más, en jurassic park: inserciones con cadenas para no volcer a fallar, en nuevos zoos que el progreso se permite patrocinar.

*Salvemos al oso, devolvámosle su hogar, aunque las nuevas generaciones no sepan esquiar
Naturalicemos la naturaleza, y humanizaremos la mala conciencia”*

(Oso Yonki: “Kaos en el Pirineo”. CD *el oso yonki*. Radio Bronka, 2002).

Humanitzar la mala consciència, això és una clara denúncia que el desenvolupament i els seus arguments es justifiquen en el medi social o ambiental de les muntanyes però hi trajecten valors propis com a naturals. Com que no es pot demostrar que els animals o plantes siguin subjectes de dret de forma intrínseca, llavors el valor de la reintroducció d'espècies serveix si sabem llegir en la seva presència, falsament possible, una valoració més positiva de l'actuació del poder en la muntanya. Si l'ós ha sobreviscut al progrés, aquest no és tan dolent... però l'ós esdevé només un ecosímbol, plantificat in situ, “amb cadenes” per no fallar, efectivament, i el que és més greu (perquè s'allunya més de la justificació ecològica de la preservació de la biodiversitat, que considero correcta), la manera correcta de justificar-lo esdevé el recurs econòmic, versió “indicador de qualitat mediambiental” per a la promoció turística: una atracció de fira. Encara que s'hagin de portar actors, perdó, óssos, eslovens. Jo ho interpreto de la següent manera: el poder urbà que ha dirigit la serralada pirinenca ha considerat que els pirinencs, que milloraven el seu medi eliminant-ne l'ós, no tenien dret a modificar un tan important símbol del paisatge d'altres grups socials. L'ós com a ecosímbol al segle XXI resulta també una formalització del mercadal, institucionalitzat i gestionat pels desenvolupadors per a que rendeixi beneficis, així que la presa medial “ós present al Pirineu” és imposat amb un nou valor: simbolitza i fa palpable la sostenibilitat del desenvolupament. Al mateix nivell que la vista de pastors i ovelles congelades a la glacera de la Maladeta feia palpable la veritat del càstig diví a la negació d'hospitalitat. (Roma 2000).

Desenvolupament *sensu* creixement econòmic, ja s'ha produït. Sostenible o no, com en el cas de l'*essor* seguit a l'escola regional francesa, ja es veurà. El que realment no era sostenible per al sistema en els darrers anys era l'abisme d'opinió existent que impedia la refuncionalització del Pirineu. En l'Agenda 21 (Farré 2002), els desenvolupadors col·locaren l'aigua i l'esbarjo urbà com dos dels principals factors que legitimen la nova (?) intrusió en els afers locals dels muntanyencs. Sostenibilitat és el consens a què s'arriba, que re-presenta un mite, tant com el

progrés o l'equilibri tradicional, i en l'aplicació pràctica al Pirineu, diu, “d'acord, conservar biodiversitat, respectar cultures tradicionals, i altres, però sine qua non, condicionar la muntanya a aquestes funcions, si voleu amb la vostra ajuda i tolerant el vostre parcial benefici. Però que sigui consumible, és el vostre deure, i és la vostra salvació” .

Fins aquí, el Pirineu al fil del temps. Passarem al proper capítol als motius supervivents de la cosmofania antiga del Pirineu. Per ampliar la narració que fins ara he fet, especialment pel que fa als fets del segle XX i del canvi de mil·lenni, amb exemples directes de treball de camp, podeu recórrer als tres volums d'Annex Principal, on els diaris de la recerca del paisatge pirinaic us sadollaran d'informació al respecte, i podeu completar així el que hem vist fins ara amb la representació del Pirineu del present.

10. Motius supervivents a l'aculturació

“Todos estos habitantes de la montaña son sobrios; no beben sino agua, duermen en el suelo, y llevan cabellos largos al modo femenino, aunque para combatir se ciñen la frente con una banda. Comen principalmente carne de cabrón; a Ares sacrifican cabrones, y también cautivos y caballos; suelen hacer hecatombes de cada especie de víctima, al uso griego, y por decirlo así, “inmolan todo un centenar”. Practican luchas gýmnicas, hoplíticas e hípicas, ejercitándose para el pugilato, la carrera, las escaramuzas y las batallas campales. En las tres cuartas partes del año los montañeses no se nutren sino de bellotas, que, secas y trituradas, se muelen para hacer pan, el cual puede guardarse durante mucho tiempo. Beben “zythos”, y el vino, que escasea, cuando lo obtienen se consume enseguida en los grandes festines familiares. En lugar de aceite usan manteca. Comen sentados sobre bancos contruidos alrededor de las paredes alineándose en ellos según sus edades y dignidades; los alimentos se hacen circular de mano en mano; mientras beben, danzan los hombres al son de las flautas y trompetas, saltando en alto y cayendo en genuflexión. En Bastetania las mujeres bailan también mezcladas con los hombres, unidos unas y otros por las manos. Los hombres van vestidos de negro, llevando la mayoría el “sagos”, con el cual duermen en sus lechos de paja. Usan de vasos labrados en madera, como los keltói. Las mujeres llevan vestidos con adornos florales. En el interior, en lugar de moneda practican el intercambio de especies o dan pequeñas láminas de plata recortadas. A los criminales se les despeña, y a los parricidas se les lapida, sacándolos fuera de los límites de su patria o de su ciudad. Se casan al modo griego. Los enfermos, como se hacía en la antigüedad entre los assýrioi, se exponen en los caminos para ser curados por los que han sufrido la misma enfermedad. Antes de la expedición de Broutos, no tenían más que barcas de cuero para navegar por los estuarios y lagunas del país; pero hoy usan ya bajeles hechos de un tronco de árbol, aunque su uso es raro. Su sal es purpúrea, pero se hace blanca al molerla”

“Así viven esos montañeses, que, como dije, son los que habitan en el lado septentrional de Iberia; es decir, los kallakoí, ástoures y kántabroi, hasta los ouáskones y el Pyrene, todos los cuales tienen el mismo modo de vivir”.

Estrabo, *Geografía Universalis*, s.I., citat en García Bellido, 1983.

És oportú incloure les descripcions “originals” d’Estrabó en aquest punt perquè els motius que tot seguit concorren a anàlisi remetent, hipotèticament, a aquells habitants, i ens hi connecten als moderns. De manera que contradic expressament els qui em proporcionen la citació, que afirmen que “és evidentment un text prou allunyat dels nostres dies com perquè les notes que s’hi reflecteixen siguin per a nosaltres simples curiositats, completament deslligades de la realitat que s’hi viu avui dia” (*Antologia de textos pirinencs*, MaB6 Alt Pirineu, 1986).

En aquest capítol deixarem de banda l’estructura que fins ara ens ha portat pel fil temporal de la història. He provat de suggerir la mediança cosmofànica, de forma lateral, en el primer capítol de la part, però hem d’admetre que si Estrabó en sabia molt poc, nosaltres en sabrem molt menys. Vist l’estat de la qüestió històrica, no obstant, algunes “tradicions” del Pirineu se’m revelen com a diferenciades de tots els desplegaments que l’han emmarcat en fronteres parcials. Més que tradicions, un mot una mica equívoc perquè ens remet al folklore, val la pena anomenar-los “motius de la mediança”: els motius, agregats en contrades, consolidats i demostrats pels geogrames, que participen a/de la identitat social sense que en siguem necessàriament conscients.

Els que aquí presento són una selecció de motius, sense cap necessitat de ser vertaderament preromans: ans no en sabrem veritats, sinó que les jutjarem certes en la nostra mediança d’avui si, i només si, s’escau adequat, pensable. És d’altra banda innegable que les tradicions i rituals no es conserven per pura repetició irreflexiva, sinó per què en algun sentit, possiblement renovat, són funcionals a la societat. La meva valoració, subjectiva per descomptat, és que la mediança cosmofànica unitària ha existit, i almenys en alguns motius es pot demostrar amb preses tangibles, i en altres amb raonaments fundats. No és l’objectiu del capítol semblar polèmica, sinó al contrari, provocar si és possible altres científics socials per a què falsin les aportacions que aquí presento, algunes innovadores i un poc agosarades sense cap dubte; però també atractives metàfores. I si han de ser represes és per trobar quines poden ser projectades en el futur com a herència dels indígenes que agermani més fàcilment tots els pirinencs.

10.1. L'origen mític del Pirineu

El naixement mític del Pirineu té diverses versions. En una es diu que el déu creador estava escampant boniques muntanyes per adornar i fer fita en la terra que acabava de fer, i que en passar per aquí se li va rebentar el sac i va formar-se una serralada. Si hi ha lliçó moral en la història, serà que tal amuntegament de rocs ha de ser un error. Una altra versió adapta la maledicció que en el cas de les glaceres de la Maladeta, ha estat feta clàssica pel poema Canigó: un captaire, “Nostrosinyó” disfressat, demanà aixopluc als pastors que allà s’estaven i en negar-l’hi, els va convertir en gel i rocs. La lliçó moral és clara en aquest cas, però ha estat demostrat que el captaire fou Sant Martí (Roma 2000) i que la llegenda és escampada entre els segles V i X.

La versió clàssica, anterior al Déu cristià i a Sant Martí, conta que “quan Hèrcules travessava les terres del sud de la Gàlia per enfrontar-se al monstre hispànic Gerió, fou acollit pel rei celta Bèbrix, pare de la princesa Pirene. L’heroi s’emborratxà, i sota els efectes del vi, va seduir la noia amb falses promeses de matrimoni. Aconseguit el seu propòsit, el galifardeu va continuar (...) Pirene, després de donar a llum a una serp, va fugir horroritzada cap al bosc, on fou devorada per les feres. En retornar de l’expedició, l’heroi troba les despulles de la infortunada princesa, dispersades pel bosc. Les recull i després de donar-li sepultura, construeix un grandíols mausoleu de pedra. I bateja tota aquesta muntanya amb el nom de Pirene” (Coll 1994: 16). Aquesta llegenda mereix anàlisi, més enllà que tingui o no lliçó moral. Crec que ha de ser entesa des del punt de vista grec: els personatges locals, i doncs la muntanya, té sentit (i esdevé el que és) en el transcurs de la relació amb Hèrcules, qui també desblocà el Mediterrani a Gibraltar. I doncs, aquesta llegenda és la versió contada pels colons grecs de retorn a la pàtria, “hi ha una muntanya” que cal posar en relació cosmofànica amb el panteó olímpic que explica la resta del món. Però el rei i la seva filla són locals: això em suggereix que el topònim és anterior.

Una altra versió contemporània del mateix fet afirma que Hèrcules acudí des

del Sud, després de plantar les columnes. A Ibèria regnava Túbal, net de Noé i primer habitant del territori. Tenia una filla anomenada Pyrene, amb qui Hèrcules s'enamora. La princesa fugí de casa i s'amagà en uns monts petits, al Nord, anomenats Cetúbals. El rei esbrinà l'amagatall però no podia trobar la seva filla, i ordenà a uns pastors que incendiessin aquelles terres. Hèrcules veié la fumarada i va córrer cap allà: va trobar Pyrene en una cova, en el seu darrer sospir. L'incendi fou tan gran que va fondre tots els metalls d'aquella terra, que van quedar al descobert per molt temps. L'heroi construï el túmul funerari, amuntegant tots els rocs que pogué trobar, i el resultat anava de mar a mar i fins els núvols: els cims blancs com la cara de la princesa, les vessants verdes com els seus vestits, i plena de rius i barrancs perquè l'heroi no va parar mai de plorar (Mur 2002: 26).

Segons ambdues variants, queda prou clar que Pyrene és un nom local, que per poder ser entès més lluny, queda assimilat a un antropònim. Celta o iber, no ho podem saber, perquè de fet, Pyr és l'arrel grega de "foc", i això a tothom sembla inqüestionable. Diuen que Estrabó també conta el següent: que abans la serralada era coberta d'un boscatge molt tofut i molt espès, i que uns pastors li havien calat foc per a obtenir pastures.

Si Estrabó es fixa en el foc dels pastors, és que la base de la història, el *quid* de la mediança, són els euskalduns en el punt de la transició del mesolític a la producció. Si els metalls són presents, i fins es diu que corrien pels rius, fosos en els incendis, és perquè la llegenda és contada pels pobles de l'Egeu buscadors de metalls. En tot cas, si Estrabó es fixa en el foc, és per això que hi ha l'arrel *pyros*? O potser l'arrel, similar a la grega, li va fer sobrevalorar el foc com a fals sinònim? O bé va traduir el mot local al grec *pyr* perquè li'n digueren el significat? Fou ell (o ells) qui va traduir el sentit, o va adaptar una interpretació local?

També cal contemplar la possibilitat més simple de totes: que Pirene fos un antropònim veritable d'una princesa local que va transcendir la seva mort accidental o provocada, i que els prospectors estrangers quedessin fascinats per la història i l'adaptessin al seu panteó diví mitjançant el seu heroi més viatger.

El topònim que identifica la serralada que estudiem és ben antic i ben clar per

a tots els pobles fins avui. Però és un topònim misteriós. Pyrene, en les variants modernes sempre accentuat en la darrera síl·laba, que conté bé un diftong (Pirineos, Pirineus), o bé una vocal repetida o llarga (Pyrénées). És amb aquest mot que el medi entra en la història. Si els grecs donaren el nom, “foc + neu”, per exemple, i s’hagués conservat el coneixement del l’etimologia de la segona part de la paraula, això explicaria perquè sembla ser traduïda als idiomes moderns (Pirineus, Pirineos, Pyrénées). Blanc, o neu, semblen referents inequívocs per a inventar un topònim per a una serralada; però no sembla del tot raonable filar tan prim.

10.2. Toponímia d’arrel euskera

La toponímia d’origen basc abasta ambdós vessants del Pirineu fins a l’Est de les valls d’Andorra²⁰. Podríem defensar que si la Cerdanya no ha conservat toponímia euskera, és perquè, essent el millor pas transpirinenc, hi va tenir més importància el poblament celta, que ha quedat reflectit en els seus noms monosíl·labs per als pobles. De nou cal recordar Cavalli-Sforza, qui afirma que sobretot es mouen les persones, i no només les idees, creences o tècniques. De manera que haurem d’acceptar que allà on els noms de lloc són euskalduns, ha calgut que no fossin mai deshabitats del tot, per a què algú reveli els noms dels llocs als nouvinguts. Amb el temps s’han oblidat els significats, i la gent n’ha buscat altres de més imaginatius, fins que el desenvolupament de la lingüística ha retornat aquesta part del patrimoni: avui dia, més o menys, és un fet que els pirinencs saben.

És coneguda la tesi de l’eminent Joan Coromines, qui afirmà que almenys fins al segle VI es parlava euskera en tota l’àrea esmentada; fins i tot es diu que mai es va arribar a parlar llatí vulgar, sinó que la transició va produir-se directament a les llengües romàniques modernes. Això hauria passat abans del segle X, coincidint amb l’arribada a les muntanyes del Nord ibèric de tots aquells que havien de fugir dels àrabs, els rics i els sacerdots cristians, però encara afirma que, com a endemisme de

²⁰ Qualsevol recull de toponímia de qualsevol d’aquestes valls ho demostra. Per exemple, Terrado (div. anys), a banda de Corominas, *Onomastycon cataloniae*.

valls retirades, l'euskera s'hauria parlat fins al s. XIV. I no només la conservació de la toponímia permet parlar de substrat euskera: també les formes que han adquirit els parlars dialectals ens deixen veure que els habitants del Pirineu han sigut del mateix col·lectiu, de manera que avui encara s'assemblen, fonèticament, el francès de l'Ariège amb el català del Pallars. Jacint Verdaguer constatà entendre's millor amb els benasquesos parlant occità que castellà: ara fa dos segles, el parlar pirinenc podia ser una construcció transitiva, variant progressivament de vall en vall, fent sempre possible l'entesa entre veïns, o a l'invers: el contacte freqüent entre veïns no permeté que les llengües es diferenciessin massa.

La toponímia euskera, d'altra banda, pot ser que anomenés els llocs, però que no s'estigués referint a pobles tal i com s'entenen des de l'edat mitjana. Podien ser llocs d'hàbitat temporal, com correspondria a una població poc nombrosa que "tan sols" tres o quatre mil·lennis abans havien adoptat la ramaderia com a mitjà de vida, mantenint la caça i la recol·lecció de fruits del bosc. La densitat de nuclis que hi ha en cada vall és la mateixa des de fa mil anys, però no més enllà de mil cinc-cents. Pot ser prou que abans els pobles d'hivern fossin menys, i que a l'estiu les famílies es dispersessin per les pastures d'altitud tal i com encara fan avui els berebers de l'Atlas central, on els llocs tenen nom però l'ocupació no implica construccions permanents: només desforestació, séquies d'irrigació, camins, i si de cas alguna cabana de pedra, poc usual, i basaments per a tendes. Per àrid que ens sembli l'Atlas en comparació al Pirineu, el cas és que, allà on és regat, la vegetació de prat a 2000m és similar a la d'aquí. I la comparació entre ambdós pobles té un sentit profund, no només per les hipòtesis poc sòlides d'alguns lingüistes: són pobles de pastors ambdós, amb llengües inclassificables, que han romàs en el mateix medi durant mil·lennis. Els topònims d'on instal·len les *jaimes* els berebers inclouen la paraula *Ait* (*Ifri'n'Ait'Hamou*, "cova-clan-nom del clan"; *Ait'Ashra*, "clan-nom del clan"; etc.). Els clans que gaudeixen els pletius concrets hi són des de temps immemorials, i són grups familiars de filiació patronímica. En euskera, *Aita* significa pare.

Com els topònims han conservat la seva vigència? Aquesta és una qüestió molt difícil. Sabem que en dos generacions es pot perdre una llengua completament. En principi, fa pensar que en cap guerra ni pesta hi ha hagut

renovació completa de la població, i que un substrat euskera resta, tot i que faci tant temps que s'han oblidat els significats originals dels topònims. Avui els lingüistes ens els reinterpreten, també especulant, i ens parlen del nostre passat, i hom pot sentir-se en conflicte identitari interior, com l'indi o el mestís habitant dels Andes que parla espanyol i adora el déu cristià, però és plenament conscient que l'avantpassat parlava quítxua i venerava la Pachamama.

10.3. El poble del foc

El foc, com s'ha dit, és molt important en la cultura euskaldun, i cal reflexionar en la història dels pastors incendiàries. Tornem a especular: imagineu un grec o un fenici que des d'algun observatori privilegiat contemplés, la nit del solstici d'estiu, el ritual de foc de les falles baixant de totes les muntanyes cap a tots els assentaments. Baixar, o córrer les falles, és un ritual que es conserva en uns quants llocs del Pirineu central, i és una variant molt particular de les fogueres de Sant Joan en què se celebra el solstici arreu d'Europa.

El ritual consisteix en què els fadrins del poble pugen a una muntanya que es vegi des del poble, i a la nit encenen les torxes que havien preparat ells mateixos, fetes de pi, concretament de teia (fusta de pi mort que ha conservat la resina cristal·litzada, un excel·lent combustible), però també, en alguns llocs, de feixos de palla de sègol o de garraberes (*Rosa canina*) fortament lligades, anomenades falles o faies. Al moment de baixar, encenen un o diversos arbres que han preparat com a "faro" i, en filera, guiats per l'últim que s'hagi casat aquell any, baixen traçant esses per la vessant; arribats al poble, hi fan alguna volta, i amunteguen les falles en la foguera que presidirà la festa. Hi ha força variants, i cadascú dirà quin li sembla el ritual més pur. Per exemple: no solien córrer falles les dones, però alguns pobles ho permeten; altres ho mantenen estrictament prohibit, fins i tot sembla de vegades que hagi de córrer la sang, quan els padrins (o els joves) apel·len a "l'antigor" o costum ancestral, mot que només he sentit utilitzar per aquest motiu, però que està en els diccionaris. Taüll i Durro no permeten dones al faro, ni tan sols si és una periodista.

Altrament, tots els pobles permeten que corrin els estrangers, que de tant en tant fan molt mal paper: no comprenen la importància de no perdre la filera, de no quedar-se sol a dalt. A Isil (que significaria “secret, amagat” en euskera) les falles són molt grosses, cosa que ja fa la tria, i si una dona és prou valenta la deixen baixar sense problemes. Són tan grosses les falles, que les més grans les fan baixar els fadrins més experts per una barrancada, arrullant-les.

Diuen els antropòlegs (Fericgla 1991) que dalt del faro és un espai liminar, on les jerarquies habituals són canviades, i que a Isil justament es veu que els vells, des del poble, encenen una falla més gran plantada al mig de la plaça, donen permís per iniciar la baixada. A l'entrada del poble, com que els fallaires venen de zona tabú, són les donzelles més joves les que els reben, amb un mos, un tragueta i un ramet de flors; després es fa la volta al poble caminant, cada fallaire dibuixa una creu a la porta de l'església de Sant Joan, i en acabat ballen un ball de bastons al voltant de la falla de la plaça, on s'han dipositat les altres. Aquesta falla central, desapareguda la baixada de les altres falles, és sens dubte l'Haro que es crema cada any a Les i a Arties (Vall d'Aran), i és exactament igual al de Saint-Pé-de-la-Moraine (Luxonès).

Hi ha falles a Isil, a la Vall d'Àneu (i el topònim “faro” existeix també a la Vallferrera, almenys en quatre pobles); a la Vall de Boí, a Taüll, Boí, Durro, Erill-la-Vall i Barruera; a la Vall de Barrabés, a Senet i Vilaller; han estat recuperades recentment al Pont de Suert i a Aneto; també se'n corren a Les Paüls i a Suïls, a la Vall del Isábena. Es diu que les de Isil són les que han conservat més elements de l'antigor, i que no s'han deixat de fer mai, com Durro i Taüll; altres pobles diran el mateix. A la llista dels que podrien sumar-se a una recuperació “documentada”, s'hi afegeixen Aguiró, Paüls, Sarroca de Bellera i altres pobles de la Vall Fosca i de la Terreta; i a Llesp (Vall de Barrabés)²¹); i encara també la Pobla de Segur (on la recuperació està consolidada), Andorra la Vella, Sant Julià de Lòria, Encamp, Santa Coloma, Les Escaldes, Sant Lluís²²; i sense cap dubte cal relacionar també les que se celebren per les valls vessants del Canigó per Sant Joan, per molt que ara la senyera catalana desplaça el foc com a símbol principal de la festa.

En pocs pobles trobem la relació amb l'església, tot i que a Durro es fa un

21 Violant i Simorra, a *Escudella* 2 1981: 126; i citat per Abella 2001: 126.

22 *El Mundo de los Pirineos* 24, 2001: 66.

parenostre col·lectiu abans de començar la baixada, amb les falles enceses. En ocasions, el capellà pujava al faro per beneir el terme; en el cas de les falles d'hivern que es coneixen²³, l'itinerari acaba a l'església. Tothom admet que l'origen del ritual és pagà; hom suggereix que l'origen és a Europa central (Abella 2001). Es diu que serveix per espantar les bruixes, una interpretació que es devia fer córrer en els temps de la Inquisició. Es diu també que serveix per demanar bones collites, que és un ritus de fertilitat; però crec que això s'afegí al segle XIX, quan la superpoblació de les valls pirinenques portà la por a la fam. Es diria avui dia, si l'observador fos imparcial, que es fan per a demanar una bona temporada turística, si observem els comentaris de la gent dalt del faro ("enguany hi ha la tele!"), i la curiositat dels estrangers, que arriben a col·lapsar quilòmetres de carreteres. Els temps han canviat, i hom fa el ritual com a festeig col·lectiu; serveix de ritus iniciàtic a la vida adulta (hi ha un faro petit per als nens), però és ben cert que sobretot es fa forta la identitat del poble.

Les falles, en el fons, es fan perquè cal fer-les. Si un any no vinguessin els turistes, seria "la prova de foc": no dubteu que es farien igualment. Les falles ens parlen de l'antigor més remota. El ritual rememora el temps en que els humans no controlaven el foc, i calia anar a buscar-lo allà on un incendi natural el deixés encès. Els joves enviats no podrien tornar al poble sense el foc. Ritualment, a aquell que perd la filera perquè cau o s'endarrereix, se li diu que "és mort!". El ritual antic, doncs, només inclouria els joves homes solters, enviats al límit del terme per llevar un faro, cercar les falles, encendre-les tots alhora i tornar junts; els focs de totes les cases s'apagarien i no s'encendrien fins que tornessin amb el foc nou (què dir doncs en els temps actuals, en què l'enllumenat públic no s'immuta). En la nit del solstici, fa quatre mil anys, cada "poble" tindria el seu faro encès, i semblaria ben bé que tot el Pirineu estava en flames.

No es pot demostrar que les falles fossin baixades ja pels euskalduns del Mesolític, tant més com la tradició ha sobreviscut només en les valls citades (a l'espera que se'n citin més) i no a l'Euskalherria actual. Podria ser un costum dels pobles que portaren el megalitisme, o dels celtes. Les esmentades falles del solstici d'hivern es fan al Lluçanés (Sant Julià de Cerdanyola i Bagà), anomenades Fia-faia,

23 Vegeu més endavant.

es fan amb feixos d'una "herba faiera" (*Cephalaria leucanta*)(J. Roma 2001: 20), similars a les de palla de sègol de Les Paüls, i fa pensar que potser el ritual fou comú a tota la Ibèria (neolítica, o no encara) perquè en tenim una localització paradoxal: La Riera de Gaià (Tarragonès), però hi va poder ser portat per pirinencs en la reconquesta. O bé podem donar importància a les falles fetes de palla de cereal i pensar que el costum va ser importat amb l'agricultura; llavors l'adopció o adaptació als Pirineus consistí en fer-les de fusta o teia, i han perviscut perquè aquestos habitants han romàs als mateixos assentaments en els darrers tres-mils anys, transmetent les falles sense deixar-se-les institucionalitzar. Res més a dir quant a les especulacions plausibles; la meua és que com a mínim aparegueren amb el megalitisme.

Només queda afegir una nota d'Avel·lí Artís-Gener, qui visqué molts anys a Mèxic, a *Paraules d'Opòton el Vell* (quan aquest personatge diu "Era pel temps del Foc Nou, el darrer que vam celebrar car després ja no temíem que el Món s'acabés puix s'havia ben acabat per a tots nosaltres."): "Nota: El segle asteca durava cinquanta-dos anys i hi havia la creença que el món s'acabaria al final d'un d'aquests períodes. Quan s'hi arribava, tot quedava en silenci durant diversos dies i s'apagaven tots els focs. La nit que completava el segle els sacerdots pujaven en una serra a dues llegües de la ciutat i encenien el Foc Nou —de no haver reeixit a encendre'l hauria indicat la fi del món— i el baixaven amb torxes i el repartien casa per casa i la vida reprenia el seu curs entre grans festes. La cronologia d'Opòton és molt exacta. Ara parla del Foc Nou de l'any 1489 de la nostra era, celebrat sota el regnat d'Ahuizotl." (Artís-Gener 1959: 71). El paral·lelisme és corprenedor, encara que els encarregats siguin els sacerdots, i el període sigui més llarg. Com que el poblament d'Amèrica, com la llengua euskera, és anterior a les grans migracions que portaren les llengües indoeuropees, em sembla, sinó prova fefaent, almenys motiu raonable. Llavors, els pastors que calaven foc a les muntanyes, de qui escrivia Estrabó, i de què parla la versió de la llegenda de Pyrene de Ricardo Mur, podrien ser simplement els fallaires, que cada any, simbòlicament i potser també a la pràctica (per confegir pastures) incendiaven les costeres. En les falles modernes també és comú el crit "foc al terme!" tot i que hom para compte de no provocar un incendi, ja que amb tanta atenció mediàtica, esdevindria catastròfic. Román Morales (1989) narra que els pastors quítxues de Perú surten tota la nit amb una torxa a cremar

arbustos “pa’ honrar al San Juanito”. Hi ha qui diu que la taleia dels pastors per fer foc, “el misto fàcil”, només nasqué amb un privilegi de la Mesta al 1273 (*derecho a ramonear*, Guilera 1964: 194), però altres opinen que des de la primera ocupació paleolítica del Pirineu els caçadors ja entraren cremant boscos. Fa 7000 anys, com dèiem, del primer artifatge massiu del bosc pirinenc que llavors era d’avet principalment (IPE Jaca, Camp 2002; Pèlachs 2000), i correspon a la difusió de la ramaderia mesolítica i no de la neolítica.

Com potser sabeu, a Taüll i a Durro ja hi corren falles les dones amb normalitat, a data de 2014. Si no ho he corregit és perquè aquest text resta inalterat des de la seua redacció original, del 2005, perquè segueix sent l'introducció adequada al tema. El foc de les Falles ha estat el geograma en que he intentat influir aprofitant l'ocasió d'elaborar-ne una presa medial (vegeu cap. 14 a la quarta part d'aquest volum): entre els anys 2009 i 2011 vaig fer amb Sergi Ricart una recerca intensa sobre aquest tema, amb el resultat d'un llibre, Foc al Faro! La Festa de les Falles al Pirineu, on surten moltes reflexions, a més d'aquesta mateixa, especulacions i una geografia de les Falles molt més completa. Annex a la tesi, en el Volum 8, he inclòs tots els textos del llibre, publicat per Alpinart el 2012.

10.4. El poble del bosc

Podem considerar l’euskaldun un poble del bosc, com tocaria en suposar-los una cultura d’arrel mesolítica, o bé un poble de la muntanya, per haver-se centrat en el Pirineu. Hi ha una dita euskaldun que afirma que “Euskadi és Navarra, més que no pas Navarra és part d’Euskadi”; jo en desprenc que els bascos senten que la seva arrel és a la muntanya, que el fet d’estar arraconats vora la costa és circumstancial. Igualment, per conservar la seva identitat, i no podent estendre el seu territori, es feren pescadors (o potser havien usat el cabotatge costaner quan també poblaven la cornisa cantàbrica); i amb els segles, es feren experts navegants d’alta mar²⁴. Però si

²⁴ Tan famosos en aquest aspecte, que hi ha publicada una “Història dels (navegants) bascos a Nova Zelanda”, a les antípodes d’Euskalherria! (CampNZ 2002).

pensem en un “poble del bosc”, llavors cal recordar les llegendes escampades per tot el Pirineu que fan referència a “*Basahaun*”, el senyor dels boscos. Són coincidents, certament, amb les del *Silvanus*, ent mític comú a tota l'àrea greco-llatina.

Basahaun és un personatge contraposat al poblament agrícola i sedentari que es generalitza a partir del segle VIII (o bé encara transhumant de dos estages, però no “nòmada de casa mòbil”). Les llegendes l'anomenen *basahaun* només a l'occident de la serralada, però el substrat sembla ser el mateix. És un habitant del bosc, un gegant que s'entén amb els arbres i animals, no necessàriament maligne ni perjudicial per als “humans” però defensor del seu medi, i específicament contra el foc pastoral. Hi ha molts possibles orígens reals per al mite: el més antic ens portaria a la coexistència, fa vint-mil anys, de la nostra espècie amb els nostres cosins extingits, els Neandhertals, que efectivament eren més grans, més resistents al fred i més boscosans (Arsuaga 1999). Una altra possibilitat és que el *basahaun* ens parli simplement de l'ós, el senyor dels boscos, que no en va, en moltes cultures, és un animal considerat tan intel·ligent com l'humà, i que sovint és personificat. Una tercera possibilitat, que a mi em sembla la que reforça la mirada als avantpassats euskalduns com a societat cosmofànica en tot el Pirineu, és que la llegenda de la gent dels boscos connecti amb les dels “albins”, “golluts”, “gitanos”, “dones d'aigua”, que habitaven els boscos i les valls de més alta muntanya en un horitzó temporal més proper.

En efecte, fins al final de l'edat mitjana, i dins l'edat moderna i tot, podien haver viscut grups o bandes euskalduns aïllats de les valls fondes que s'estaven fent agràries i cristianes. En la majoria de casos, aquesta gent es troben convertits en éssers quasi-fantàstics, en les llegendes o en els contes de por. Però Josefina Roma (2007 i altres) cita una informant d'Isaura Gratacós (1986): “les fades, si van desaparèixer, és perquè havien existit. I si existien i podien desaparèixer, és perquè eren pobres humans com nosaltres”. Roma defensa la tesi que les fades, equivalents a les dones d'aigua, formaven part de grups socials marginals mesolítics, i no podien ser una població exclusivament femenina: però des dels pobles, si s'estableix algun contacte visual, és amb dones, que baixen als rius a rentar, etc. Roma argumenta definitivament la qüestió, en fi, i recull les denominacions “simiots”, “vernets”, “janes”, i a més de “fades” i “dones d'aigua”, troba “velleta” al Solsonès, i “hadath”

(fill/a de fada i *humà*) al Pirineu oriental.

Una prova de camp que aporto pel meu compte: a la muntanya de Castanesa (avui Ribagorça aragonesa), no hi ha arbres a partir dels 1400m, havent estat tot convertit en pastures. I diu la història oral: que a la muntanya de Castanesa hi vivia una “tribu d’empestats”, o de “gitanos”, i era tota boscada de cap a cap; i que per fer-los fora van calar foc a tot. No serà per casualitat que després es trobessin amb un gran territori per a la pastura i fins i tot per al conreu, que ha estat la riquesa de la vall durant segles. Vaig sentir a parlar d’un document del segle XVI que conté l’ordre de cremar aquest bosc, i no em sembla impossible que algunes bandes euskalduns rebutgessin l’assimilació cultural fins temps tant recents, i d’aquesta manera haurien contribuït a la consolidació del llegendari dels homes del bosc. Tot això, inclòs l’hipotètic document, són observacions de camp. Hi ha un avet extraordinari (vegeu Camp 2004, “Biga”) que n’és testimoni, però caldria aplicar tècniques dendrocronològiques; i de les esbomegades de terra surten grans soques de pi negre que semblen també molt velles. A l’actualitat no hi ha ni un sol arbre que no estigui en roca inaccessible, excepte uns quants freixos prop de les bordes, que són més conreu que arbre.

Admetem que hi ha Fontjanina, interpretat com a *Fontem dianinam*, de Diana, cosa que fa entendre que els romans havien estat al peu d’aquest bosc, i en fa menys probable la resistència d’una banda de caçadors i recol·lectors fins a l’edat mitjana. Una possibilitat és que la llegenda de l’incendi de Castanesa no tingui un artigitge complet de la muntanya al segle XVI com a referent real, sinó que la memòria col·lectiva oral revisqui contínuament, apropant-lo en el temps, el primer incendi del pas a la producció (el de fa set mil anys o un altre de més recent). Com que la càrrega humana sobre les valls ha tingut variacions d’intensitat molt importants, l’incendi, igual que la pròpia creació de la muntanya i altres mites orals, és trajectat fins a temps més recents; de la mateixa manera, els resistents euskalduns són traduïts a gitanos o altres grups de bosquerols proscrits (he sentit quatre versions: “gitanos”, “golluts”, “albins”, “empestats”). Amb això, la mediança de la cultura dominant aconsegueix reinterpretar el món utilitzant motius renovats per a antigues evidències. Però també és oberta una segona possibilitat: podem sospitar d’una acció anti-paganismes. Soulet (1987) explica diversos casos, procedents d’arxius de

l'església, en què ordenava la crema d'un arbre concret i sovint de boscos sencers que eren adorats com a màgics i sagrats, fa tan poc com al segle XVII. La interpretació materialista de la Història invita a remarcar que el motiu dit pot ser religiós, però que resta subjacent i “motor” la construcció del mitjà de producció “terres de pastura”.

Sense afegir més arguments a aquesta hipòtesi, hauríem de remetre a la recerca arqueològica per a poder demostrar res més enllà de raonar-ne la pertinència.

10.5. El poble dels diaporins

Una altra pista que es pot resseguir fins a temps moderns, d'aquesta societat primigènica, és una que reforça el caràcter cosmofànic de la seva mediança. Recordem allò que Fericgla i altres autors demostren sobre aquestes societats cosmofàniques: el paper del xaman com a mediador de l'equilibri psicològic, social i ecològic. En altres obres²⁵ s'han presentat força proves entorn de la hipòtesi que els vegetals al·lucinògens, en multitud de cultures, serveixen al xaman per a transcendir la humanitat i connectar-se a les altres realitats, fins al punt que és plausible pensar que de fet, els enteògens (“allò que genera el déu a dins”) van provocar el naixement de la consciència humana i són el que permeté l'aparició de la cultura. Les civilitzacions avançades acaben restringint als sacerdots l'ús dels enteògens o drogues rituals, o les fan esdevenir tabú²⁶. Els Inuit utilitzaven el dejuni sobre el gel àrtic per propiciar els estats alterats de consciència. Però no hi ha cultura xamànica que no tingués el seu enteògen.

En la societat pirinenca —o europea paleolítica en general—, tots els autors s'han decantat per l'*Amanita muscaria* com a enteògen principal l'ús del qual pot ser

25 Especialment Schultes i Hofmann 1979, Fericgla 1985, Benítez 1989, Furst 1976, Harner, Halifax i altres 1988, i Ott 1978.

26 Pensem en el vi cristià: fins al segle III, un fort dejuni precedia a la missa, que acabava amb un tros de pa i un vas de vi —tranfigurats a carn i sang en el que és una ingestió del tòtem—, que ajudarien a l'èxtasi i la veritable comunió del col·lectiu; avui dia el dejuni és simbòlic, i el vi només el tasta el sacerdot.

demonstrat etnològicament. Ja és de domini públic que la Muscària (Oriol foll, matamosques, etc.) no és realment mortal, sinó víctima d'un fort tabú, igual que tots els altres remeis de l'herboristeria tradicional que l'església penalitzà fortament per bruixeria. Però en el temps en què els euskalduns poblaren el Pirineu, fa de quinze a cinc-mil anys, el bosc de bedoll a què normalment està associada aquesta espècie no era pas comú, i sí, en canvi, el prat alpí, on creix una altra espècie de bolets al·lucinògens, *Psilocybe semilanceata*, i altres afins. Pels etnobotànics, la desconeixença o bé la manca d'un nom comú ha fet que no fos tingut en compte. Però cal tenir en compte que la pressió de la cultura dominant ha pogut tenir amagats molts coneixements populars, i/o desvincular-los de la seva importància "espiritual" (existencial).

Veurem diverses cites bibliogràfiques que em fan pensar en el *Psilocybe* com a alternativa, o bé com a complement, a *Amanita muscaria*, abans de centrar-nos en *es minairons* o *diablorins*, petits éssers fantàstics o follets pirinencs, que han estat associats a l'*A. muscaria* erròniament (al meu semblar). De fet, la primera referència que vaig tenir va ser de Muscària, em fou explicada quan tenia menys de catorze anys²⁷: "*Ere quan just s'ere mort Franco, que uns bascos viviven a plegar Amanites (muscaria) a Aigüestortes: se hi instal·laven amb una furgoneta que tinive unes posts pra secar-les, i quan l'eren amplenat, marxaven*"; i afegia l'informant que "*si veu que es pastors bascos la mentxen des de sempre: ne fan truitada i se la mentxen. I anshors, bones gatères!*".

Una primera cita literària pel *Psilocybe* ens porta de nou a la cultura bereber: "*Ayer, Rodrigo y yo fuimos al mercado de Fez. Me señaló una bandeja de setas que había en un puesto de verduras. "Son exactas a las que nosotros llamamos San Isidros", dijo. Los San Isidros son hongos de psilocibina, me explicó, por si yo no lo sabía, y no lo sabía. Se mostraba sorprendido y encantado de encontrarlos en Marruecos. Yo pensé que, si aquí existía esa droga, la gente lo sabría, y es evidente que no lo sabe. Él compró un dirham de setas y dijo que se iba a casa a hacerse un té con ellas. Hoy ha venido muy contento. "Son los mismos hongos. Iguales a los de Guatemala." La infusión que, dijo, olía a algo repulsivo, lo había mantenido despierto toda la noche, más que alucinando, escribiendo. Cuesta creer que aquí la*

27 ...i no sabia que estava aprenent un enteogen per via popular, enlloc de per la via culta dels llibres!

psilocibina se venda en el mercado y nadie lo sepa. Probablemente, ello se deba a que las setas no forman parte de la dieta marroquí. Los europeos que las comprendrán extrañas e inexplicables experiencias” (Bowles, 1966). No obstant, s’entèn que en la parada d’un herbolari no hi ha res que no tingui ús conegut per ell; i als anys seixanta no podia ser que els compradors fossin els turistes europeus: ni n’hi havia gaires, ni gaires sabien res dels bolets al·lucinògens. Llavors és evident que encara que el marroquí no sigui un poble micòfag, coneixien la “medicina” del bolet: no com a aliment, sinó com a eina xamànica. O, si em permeteu l’especulació: els marroquins no mengen bolets de cap classe, però els berebers coneixien perfectament l’ús d’aquesta espècie concreta. No és el mateix un poble que l’altre, encara que avui dia al Rif els berbers estiguin lingüísticament arabitzats (contràriament al que passa a l’Atlas i a l’interior d’Algèria). El fet que unes cultures siguin micòfiles i altres micòfobes s’explica en funció de l’eficàcia de la implantació del tabú sobre el bolet (Fericgla 1985).

L’existència de les creences sobre petits follets relacionats amb els bolets en una àrea concreta (que coincideix amb la de les falles, la qual s’insereix en l’àrea amb toponímia euskera, però que s’estén una mica més enllà dins Catalunya), com deia, només s’ha relacionat amb l’*Amanita*. Aquesta, repeteixo, ha estat utilitzada. “*Aquesta relació entre bolets i petits éssers fantàstics —sobretot aquells més antropomòrfics— es produeix de manera inconscient però inseparable, i només cal tornar a esmentar les magnífiques il·lustracions d’Apel·les Mestres o les versions televisives dels ‘barrufets’ per adonar-nos-en*”, segons Casanova i Creus (2000: 282 i ss.). La seva hipòtesi és la següent: “*els petits éssers com a àmbits culturals creats a partir de la ingestió d’un bolet enteogen*”. Hi aporten una prova etnogràfica de l’ús d’*Amanita Muscaria*.: “*En un article publicat fa poc hem localitzat la preparació d’Amanita muscaria per part d’un pastor de Llessui que a títol etnobotànic reproduïm a continuació*”²⁸.

28 “S’escapça el bolet i se’n lleva la cama. En una olla es posen a bullir els barrets, dels quals d’antuvi se n’ha descartat la cutícula. Es manté l’olla bullint fins que el seu contingut ha quedat reduït a una massa de consistència pastosa, gairebé sòlida. Aquest pòsit es posa a assecat a sol i serena el temps suficient —entre dues i tres setmanes— fins que pugui reduir-se a pols. Llavors s’ensuma aquesta pols”; citen el biòleg Enric Gràcia (“Els bolets al·lucinògens a Catalunya” a *Ciència* n° 4, nov. 1980) (Casanova, Creus 2000: 294). Els pastors eren certament molt aficionats a portar amb ells les capsetes de “rapé” (tabac per ensumar, via nasal), però no sabia que haguessin conservat o desenvolupat el coneixement d’altres preparacions substitutives. També està documentat de prendre l’*Amanita* amb herba catària, amb herba de Santa Catalina (*Impatiens noli tangere*), o —a l’Aran (Fericgla 1985)— amb suc de mirtil negre (*Vaccinium uliginosum*).

Casanovas i Creus limiten l'estudi a l'*Amanita*, com Fericgla: “*pel que fa a la resta de bolets amb propietats enteògenes a Catalunya (...) sembla que no són coneguts popularment*”. Però un pastor ribagorçà, preguntat per l'origen del seu saber sobre l'ús de *P. semilanceata*, afirmava: “*No me lo explicó nadie! Sólo hay que observar a las vacas en septiembre! Eso se ve! Ves cómo algunas los buscan, y como van después de mareadas...*”. En realitat, sí que hi ha un nom comú per a algunes d'aquestes espècies, en francès: s'anomena “Quelet” el *Psilocybe caerulescens* Murr., *Psilocybe sphinctrinus*, i *Paneolus* (Schultes, Hofmann 1979). *Quelet* significa caputxa o gorro frigi, que ha estat en ús a França i als Pirineus durant molts segles (fins l'expansió del beret basc o boina) i acabà identificant els *Miquélets* que lluitaven a les guerres de Flandes²⁹; és a dir que el nom popular del bolet ha pogut ser estès en algun moment imprecisable durant dos mil anys. Val a dir que la polèmica és important en la diferenciació de les varietats de *Psilocybes* d'Europa, entre els científics, però que a nivell popular i local, els xamans sempre han estat experts botànics. Igualment cal dir que ni el nom popular és prova del seu ús (de tres possibles: medicinal, lúdic i xamànic) ni l'absència de nom popular demostra que no era conegut, car l'acció de la Inquisició havia estat exemplarment mortífera amb aquesta mena de “dissidències herètiques” o desenvolupades al marge de la seua mediança integrista.

Anem als follets relacionats amb el bolet en l'àrea pirinenca: Minairons, menairons, martinets, diablorsins. El darrer mot, *diapllorins*, és el que he sentit a la Ribagorça. Si els tres primers noms ens els relacionen amb l'activitat del ferro, en canvi, el llegendari que ens ha arribat els relaciona especialment amb la monumental feina d'espèdrejar les terres per a pastura o conreu. Vegeu *Muntanyes Maleïdes*, de Pep Coll (Coll 1993: 89-99), que n'ha fet un bon recull, i és coneixedor de la tesi de Fericgla, tot i que ell opina que els minairons són una metàfora que faria referència als mossos que treballaven a les cases fortes dels pobles pirinencs. No li manca sentit, ja que qui té mossos i sap fer-los treballar, té tota la riquesa del món.

Els amos dels minairons els tenien dins d'un canut, com els de les agulles de cosir. N'hi cabien molts, i només calia obrir el canut i manar-los feina: això sí, calia

29 Diccionari Miquel Arimany 1977: “miquellet: Individu d'unes certes milícies”, no se'ns vol dir quines. Castellà: *miguelete*.

concentrar-se en fer-ho perquè sinó, ells mateixos mataven l'amo. Les llegendes solen explicar l'origen de moltes tarteres de rocs, quan per descuit algú obria el canut i no sabia que respondre: "Què farem?! què direm?!" repetien, i llavors "aplegueu tots els rocs que veieu!". Val a dir que a mi també em sembla que la tesi de Fericgla em sembla exagerada perquè no hi ha dades etnogràfiques que suggereixin l'ús d'*Amanita muscaria* per al treball: si bé aquest al·lucinogen té un component d'eufòria física amb absència de cansament, l'efecte mental és massa poderós per a què fos usat realment per a treballar, com suggereixen les llegendes dels minairons i interpreta Coll. Però el sentit de l'expressió "Què farem, què direm?" dels minairons pot estar relacionada (Casanovas, Creus 2000: 297), amb mites com els dels Koryak (Sibèria) sobre la creació, que "*parlen dels esperits del bolet, els wa'paq, que donen a la gent un sentiment de gran fortalesa i eufòria i atorguen poders per veure coses llunyanes i desconegudes*".

Ara bé, qui conegui el *Psilocybe semilanceata*, sap que com a enteògen és menys trasbalsador que l'*Amanita muscaria*, i que, de forma col·lectiva i consensual, podria ben bé haver estat utilitzat per a treballar: per exemple, per a la feina d'espedregar una ribera del riu o abancalar el con de dejecció d'un barranc entre tots els habitants d'un poble. Conto l'especulació: amb el repartiment de sopes amb minairons pel matí, la feina no seria pas tan monumental, sinó que podria ser feta entre alegres cants, sense deixar de perdre el control físic del que s'està fent. També podria servir per animar els mossos a les dures feines del segar, per exemple. La pista del *Psilocybe* no ha estat tan perduda com es creu, en dir que no hi ha nom popular per ell: els mateixos autors, Casanovas i Creus, citen Joan Amades (1950-56, IV: 133): "*Hom creu també que viuen follets entre la pinta dels bolets, especialment dels més menuts anomenats moixernons, sobretot els de forma marcadament cònica semblant a una caputxa o cucurull*"; i "*a Surroca de les Mines i a Bruguera creuen que aquesta nit (la de Sant Joan) els follets s'apleguen en junta sota els bolets, especialment aquells d'aquells la copa dels quals forma com una caputxa o cucurull*" (Casanova, Creus 2000: 171)

El cucurull és característic del *Psilocybe*, tant com el vermell puntejat de blanc no deixaria dubte que refereix a l'*Amanita muscaria*. A més, "els més menuts [dels] anomenats moixernons" són les carreretes (*Marasmius orerades*), morfològicament

molt pròximes al *Psilocybe*. La cita definitiva, que ha passat desapercibuda per als estudiosos (fins i tot als mateixos Casanovas i Creus que me la proporcionen; serà per la protecció que els pirinencs donaren a aquest bolet, per a no ser perseguits?), també la recollí Amades (1950-56, IV: 913-914), i es refereix a les darreries del segle XIX: “*A la fira de Sant Lluc d’Olot venien martinets (...) Els martinets eren com una llavor menudíssima (...) que es feia sota d’uns bolets estranys i d’allò més difícils de trobar (...). Aquests bolets, anomenats com els homenets que abriguen, només els coneixien i sabien trobar-los els herbaires de la Cerdanya i d’Andorra, que eren qui els duïen a vendre i en feien pagar deu unces el canó, que en contenia com una dotzena*”. La fira és el divuit d’Octubre, per tant coincideix amb el final de temporada; i el fet que es venguessin en canons o canuts, em sembla irrefutable connexió. Ara que hem d’acceptar que potser el que contenia el canut no eren *Psilocybes* (assecats fets una boleta, com es fa amb el té verd), sinó que també podria ser una variant granulada de la preparació en pols que donava el pastor de Llessui, d’un o l’altre bolet. Però existir, els canuts de martinets o diablorsins, existiren: tangiblement, i no fa pas tant temps. No podrem saber quin bolet contenien, si en contenien... a menys que trobem un canut ple.

Per tant, cal acceptar que els canuts de minairons eren una realitat de la palpable, i que per a alguna cosa servien, si la gent els comprava. Pot haver estat l’estafa de l’època, un remei inútil basat en una llegenda anterior; o encara pitjor, la imaginació d’un vell entrevistat per un Joan Amades àvid de dades. I encara, ben bé pot ser que fos una medicina curativa de la ment més que una eina per al treball, encara que en els temps dels euskalduns de fa quatre mil anys servissin per a totes dues coses (unitàriament, com pertocaria a una mediança cosmofànica, i no necessàriament de forma conjunta); però també pot ser que l’ús més prosaic, el del treball, sigui l’únic que ha aconseguit travessar les maniobres de la Inquisició contra paganismes i bruixeries. Amb la participació del bolet, els akelarres poden ser entesos ben diferentment, i la referència als canuts de minairons seria l’últim vestigi que els padrins dels nostres padrins van aprendre dels seus padrins, que no gosaren explicar-los-en res més que el conte infantil, per no comprometre’ls. Igualment amb els canuts: qualsevol història de diablorsins comença normalment dient “A tal casa tenien el canut, i un dia...” o “L’hereu de casa tal va donar el canut a un mosso i li va dir que no l’obris...”. Potser en realitat en tenien, i potser molts, adquirits en fires en

previsió de les feines de l'estiu o d'artigatge; o potser només els adquirien allà només els guaridors, i anaven circulant de mà en mà, venuts com a fetitxe de riquesa sense la indicació que menjat és un enteògen (i doncs, mig-estafant). Moltes són les interpretacions que es poden fer de les quatre dades que relacionen els martinets d'Olot amb les històries dels minairons i diaporins.

Un darrer element pot ser aportat a l'argumentació. Com en el cas de les falles, que com que l'església no podia evitar, les incorporava com podia a un sentit cristià; i com en el cas de les primeres esglésies edificades al segle XVI al Perú, on els caps de puma i serp dels temples inques es plantificaven a l'entrada per animar els indígenes a acudir a missa; i com en el cas de les cultures mexicanes, on el bolet i altres enteògens no foren proscrius sinó divinitzats, i se'n feu representacions en relleus, estàtues i altres formes artístiques, he buscat trobar una representació gràfica del bolet en les bigues de les cabanes o en les talles dels pastors, però sense èxit. El que cercava era alguna pista de representacions del bolet que els locals haguessin "colat" en la cultura dominant, amb o sense permís d'aquesta, o que innocentment haguessin dibuixat el bolet en algun lloc per homenatjar-lo, apart dels diaporins.

N'hi ha una de publicada, de referència: en un fresc romànic de la capella de Plaincorault (s. XIII, França) hi ha Adam i Eva vora l'arbre del coneixement, i aquest té tota la pinta d'una *Amanita* amb els seus piquets blancs de *muscaria*, cosa que ha suscitat força debat (Schultes, Hofmann 1979: 83). Jo n'he trobat tres més, de representacions, almenys tan clares i ambigües com aquesta. L'una és també romànica, i justament es troba a Isil (valls d'Àneu) a l'església de Sant Joan (del s. XII) on es dibuixen creus amb la punta de les falles. En les pedres esculpides de sota el teulat, on diuen els historiadors de l'art que la iconografia no era tan estricta com en la portalada o els capitells, i es deixava fer més a la imaginació de l'escultor, hi ha quatre blocs on sembla haver-hi estranyes fruites, similars a pebrots, que en dos dels blocs surten de les orelles d'un cap d'expressió bocabadada. Penso que podrien ser bolets, que com se sap són òrgans reproductius del fong que va per sota terra. Vegeu la imatge, i jutgeu vos mateix si poden ser *Psilocybes*, comparant amb altres imatges del bolet (*Viatge(s)*, Camp 2001, "Sant Joan d'Isil"). La segona és també romànica, però més confusa: en els frescos de Santa Maria de Taüll³⁰, sobre la porta

30 Frescos arrencats i dipositats al Museu Nacional d'Art de Catalunya.

(mur occidental), hi ha la representació del judici final, i el personatge porta a les mans dos objectes, l'un blanc i l'altre marró, que poden ser calzes, però que fan tota la pinta de bolets.

La quarta de les pistes ens refereix a una casa ribagorçana, Casa Español d'Alins d'Isàbena (veure Camp 2002, "Casa forta d'Alins"; també fotografiada dins Biarge 2001). A l'escut d'armes que presideix la portalada d'accés al pati, que pel que sembla és del segle XVI o XVII, en un dels quatre camps hi ha representat un objecte culminat en caputxa, com un dels bolets en qüestió. També pot ser un pi, si us esforceu, una campana, o simplement una pica, si això és el que hi voleu veure: un cop més, la prova resta per a falsació.

El bolet, com l'arbre i tantes coses, ha estat proscrit o oblidat per no morir medialment i fins físicament, com abans va oblidar-se l'euskera pels mateixos motius. Els motius de l'antiga cosmovisió han sobreviscut allà on no han estat vistos: l'euskera en els qui no se l'han deixat prendre, i en els innocents topònims; i els minairons en una petita col·lecció de innocents històries fortament folkloritzades (és a dir despulades de sentit cosmovisió), com l'explicació de les tarteres, que exprimeixen la laboriositat de l'avantpassat mític. Igual que s'han traspassat els dòlmens als moros, els ponts romànics al diable, les obres del poble que usava bolets han passat als minairons fantàstics; de totes tres coses se n'ha oblidat el nivell tecnològic de desplegament, quedant tan sols un rastre del simbòlic, associat llegendàriament a una presa tangible del nivell ecològic. Ara tenen la consideració de motius paisatgístics minoritaris, i tant és així que ambdues versions del bolet, el físic i el fantàstic, si han superat la desaparició en l'oblit en el Pirineu contemporani, i si els pirinencs els sabem al nivell popular, ha estat gràcies als llibres de mitologia pel vessant simbòlic, i a la literatura sobre enteògens pel vessant eco-tecnològic³¹. Ni les llegendes hem escoltat, dels padrins; la cultura ha fet una estranya volta però,

31 Desgraciadament, tot enteogen vegetal és considerat per la societat com una droga. A Espanya, el 2005, un mes abans de perdre la majoria parlamentària, el Partit Popular va fer un dels seus decrets especials per penalitzar el cultiu i tinença de tota una sèrie de plantes d'ús tradicional per a moltes cultures, entre elles els *psilocybes* d'arreu del món, el Peiote mexicà, el San Pedro andí, i altres cactus i plantes, algunes d'ús ornamental habitual que són a totes les cases, com *Ipomoea*; no sé quin és l'estatut a França. I així és: és una droga en el sentit "una medicina". Es diu que al país de Gal·les un grup de joves demanà una subvenció per a fer d'aquests bolets un producte natural envasat, i se'ls denegà, malgrat que complia amb totes les característiques del desenvolupament rural oficial. D'altra banda, no es tracta en aquesta tesi d'explicar els usos recreatius i enteogènics que se li donen avui dia, ni de quantificar-ne la difusió.

mal que bé, la indústria associada a l'exploració del paisatge ha facilitat la difusió i subvenció d'això que se'n diu "la recuperació de la memòria". I per un altre costat, els pastors prou seguien observant el bestiar, però ja no en queden, dels que jauen a la pleta.

Sense dubte, en una mediança cosmofànica, en una societat geogràfica, entre les activitats xamàniques (que concreten i defineixen el sentit del món i la vida dels membres de la societat) i els llocs on es fan els rituals hi ha un lligam tan indissoluble que el lloc forma part del ritual. Així, els llocs que han passat a com a indrets d'aquellarre, de reunions de bruixes, serien els llocs sagrats d'aquesta societat. Però altres societats han fets seus els llocs, i només alguns han estat marcats amb dòlmens, altres amb túmuls —i *baratz*—; segur que molts tenien menhirs, també alguns d'interpretats com a fites de terme.

Amb això queda dit que els indígenes del Pirineu tenien la seua substància ritual, i això no només els revela com a societat cosmofànica i xamànica, sinó que a més els fa més existents, els apropa en el temps i ens hi connecta, als qui hem sentit explicar les restes de la seua tradició oral. Aquesta hipòtesi pot ser rescatada en el futur si els pirinencs basen la seua identitat panpirinenca en la condició d'indígenes que volen recuperar la gestió del seu territori sagrat; llavors serien útils aquesta mena de símbols no abstractes, geogrames tangibles en què fundar, sense cap necessitat de reprendre els costums que descriu Estrabó, una societat que habiti la muntanya i en tingui cura.

10.6. El poble amb igualtat de gènere

Si tornem a Estrabó, en un altre moment explica que entre els càntabres, és la dona qui és cap de casa i qui escull dona per als seus germans. D'això pot induir-se el matriarcat com a forma social dominant, però jo no vull pas dir tant: tot just parlarem de la pirinenca com la única societat europea en la història sense dominació masculina. La figura de l'herència indivisa assignada al primer *nascut/da*,

il·legalitzada per la Revolució francesa i per les Corts de Cadis, instauradores d'una democràcia en què les dones van tardar encara un segle i mig a tenir veu i vot... Al Pirineu, des de segles incomputables, heretava lo/la qui primer naixia. No seré jo qui ho demostrí: remeto a Gratacós (1987, 1998), qui ho deixa més que clar, i proposa relacionar això amb la cultura exclusivament pastoral que jo anomeno mesolítica.

Els informants de Comminges i Couserans expliquen amb més claredat i exemples més propers en el temps això que a la Ribagorça també he recollit: a les cases es nombraven pubilles sense cap vergonya, també en presència de germans homes més joves. A l'Ossau, les *eritières* van arribar a manifestar-se sota els arbres on s'havien reunit des de sempre els caps de casa d'ambdós sexes! Quan van poder seure en un consell municipal un altre cop, havien passat quatre generacions. Tot i així, aquesta llei de l'antigor va continuar funcionant a la muntanya fins al segle XX; tot plegat, en un segle en què al Vaticà encara es discutia si la dona tenia ànima... Als masos sudtirolesos, en absència de descendència masculina, no es nombrava pubilla en cap cas: fins i tot s'havia anat a buscar cosins tercers a ciutat.

Diguem-ho millor: fins al segle XVIII, la dona al Pirineu va conservar un estatut social d'igualtat amb ple dret únic a Europa. Només aportaré a la discussió d'aquesta teoria tan poc explorada uns raonaments de la meua collita. Al sud, la costum ha estat esborrada de la memòria més fortament:

A l'estat espanyol, hem vist com la defensa dels furs del antics comptats i regnes pirinencs es va tornar delicada amb l'absolutisme, i una causa quasi-perduda amb el nou règim. En la Guerra de Successió (1701-1713-15), i sobretot després en les guerres carlines del XIX (1833-1839, 1846-1849 i 1872-1876) els carlistes i els liberals s'enfrontaven en nom de l'antic i nou règim respectivament. Com que en el moment de decantar-se per uns o altres, els pirinencs van optar clarament per defensar les llibertats d'organització territorial i legal que havien conservat durant tot el feudalisme, van fer-se decididament carlistes. De *liberté* i *fraternité*, tant com *d'egalité*, els pirinencs en podien donar lliçons, tinguem-ho present. Però el carlisme, tot i basar-se en el reconeixement dels furs tradicionals, es donava ales en una part de la tradició de la llei sàlica, que diu que una dona no pot heretar (un regne, per exemple). En les assemblees dels pobles, els caps de casa femenins s'hi devien

oposar amb força, com cita Gratacós. En condicions de guerra, però, elles es devien veure obligades a manar només de portes endins. Les cases i/o les valls que es van unir activament a la causa carlista havien de començar a nomenar només hereus mascles; i sinó, com ho explicaven als generals “de per avall”? Així, per “una petitesa”, van renunciar a una llibertat de dret, una que en aquell moment els haguessin pres també els liberals, a canvi de conservar les llibertats sobre els recursos econòmics del país. A Euskadi se'n van sortir. Allà també han inventat una justificació per als qui s'estranyen que hi hagi tants caps de casa de sexe femení: és que els homes dels masos també anaven a la mar, i llavors era més segur nomenar dones per assegurar la continuïtat de la casa (Kurlanskt 1999).

La llei sàlica, entesa com a furs antics de tradició nordeuropea, són els que defineixen la recerca incansable d'un home per heretar al Tirol. L'absència absoluta d'aquesta circumstància al Pirineu del passat sembla demostrar que molt abans de l'any mil les tradicions legals pirenaïques ja no eren comuns amb les de la resta d'Europa.

És un motiu de l'antigor cosmoefànica d'un interès innegable. El llibre de Gratacós, si hagués estat traduït, ens hauria trasbalsat, i hagués motivat recerques que de moment estan per fer.³²

10.7. Un poble de pau

“Entre le royaume de France et le royaume d’Espagne, i a existé pendant les trois siècles de l’ancien régime une fédération pyrénéenne. Ce fut un Etat singulier qui n’eut ni capitale, ni gouvernement, ni armée, mais qui posséda des frontières, un droit public, une politique et des adversaires”(Cavaillès 1910 (1986: 1)). “Durant més de dos segles els Pirineus van trobar el mitjà de constituir-se en Estat, en una mena de Confederació a l’estil dels cantons suïssos, interposada entre França i

32 Manca col·leccionar prou documentació per fer l'estudi dels arbres genealògics de les cases que al seu moment es van declarar carlistes (gairebé totes les “cases fortes”) i les que no. Es van nomenar pubilles en presència de germans mascles més petits?. En els capítols matrimonials pirinencs, quina fórmula s'utilitzava abans i després del segle XVIII? La recerca és oberta.

Espanya, i aprofitant només a les dues parts contractants. No fou tampoc un estat posat per una de les dues potències sobiranes per a aprofitar particulars designis. Restà autònom, espontani i previsor de les guerres que es gestaven i seguien esclatant entre les dues corones. Les valls volien restar neutrals i ho aconseguiren gairebé sempre, i si la lluita acaba per arribar a la muntanya obtenen que es mantinguin els particulars privilegis de pastures i d'interrelació" (Guilera 1964: 177) Ja hem vist com en l'antic règim van sorgir les Assemblees de Vall, que van estar difoses a partir del s. XIV per tota la carena: amb un representant de cada poble o *vésiau*, nomenat per una assemblea de caps de casa (de sexe indistint, recordem-ho). Aquestes institucions, en realitat, no eren res més que l'adaptació a la nova usança dels codis legals, que són escrits, de les costums de l'antigor de les comunitats de vall que a l'alta Edat Mitjana havien aconseguit fer sentir la seva veu a la noblesa. Els aragonesos de l'actual jacetania tenien un vassallatge paradigmàtic amb el seu rei: "nosaltres, que valem igual que vos, i que plegats valem més que vos, us fem el nostre rei, per a què vetlleu i ens protegiu (etc.) i si no, no". Les fonts fonamentals per l'estudi de les patzeries, *lies et passerries o facerías* són, a banda d'Henri Cavaillés, Carreras i Candi per al cas català (1909), i Víctor Fairen (1956).

Només al Pirineu occidental van aconseguir èxit notable en els seus objectius, però pactes de pau pastoral de la mateixa natura són mencionats al Conflent i Capcir, encara que al Pirineu més oriental no s'arribà a imposar la completa sobirania de la vall (potser la tradició legal marcadament visigòtica ho feu més difícil). Hom assumeix que els habitants de les valls, havent aconseguit la condició d'homes lliures per la seva fermesa en els tractes amb els primers comtats i pel seu paper en la reconquesta, no estaven subjectes al règim feudal. Havien retingut la possessió de les terres, boscos, pastures, pedreres, etc., i tant Cavaillés com Guilera els atribueixen una sobirania completa. El segon cita les conclusions de Druène (II Congrés d'Estudis Pirinencs), "sorgiren com a resultat de previsions i de poderoses conveniències en l'empirisme pràctic i moral profundament marcat pel cristianisme. No són pas filles d'un dret romà o consuetudinari" com si fossin la conseqüència directa i aplicada de la treva de Déu que s'estengué després de l'Any Mil com a mesura de protecció del comerç. Pot ser així; però jo penso que el motiu principal, que és evitar la violència entre els pastors de diferents valls que es troben a les capçaleres de vall a l'estiu, pot ser notablement més antic.

Efectivament, les condicions del pactes comencen per establir la pau entre els veïns. La pau inclou la prohibició de fer-se presoners entre ells, de robatori o saqueig; el dret i deure d'avisar-se mútuament en cas de guerra, sense importar l'atacant. "Per damunt de tot foren pactes per a fer impossible la guerra" (Cavaillès 1910). També s'aconsegueix el dret de comerciar lliurement el mig any que els ports estan oberts, i per descomptat s'especifiquen molt bé els pactes d'herbes a compartir o repartir, què és on entren els tributs unilaterals que signaren a perpetuïtat (les tres jònegues per al Roncal, trenta sous en un altre lloc). Si a pesar de tot venien temps de guerra, les vistes anuals es continuaven celebrant i els ramats feien la seva transhumància habitual. El manteniment de la pau tenia l'objectiu principal de preservar els ramats. Allò que també les fa suspectes de més antiguitat és la completa assumpció de bona voluntat dels contractants, la confiança en la paraula donada. En tot cas, constituí un dret pràctic, consentit i acceptat que evolucionava ràpidament per solucionar cada nou repte.

Tot i que com havíem dit, van imposar les petites desviacions de la línia fronterera que testimonien la seva puixança entorn de l'any 1660, poc a poc, però, l'administració estatal es fa forta. Amb la revolució francesa aquest tipus de pactes seran anorreats per manca d'universalitat, com si fossin privilegis nobiliaris. No del tot esborrats: fins avui dia s'han mantingut uns quants exemples això sí, ben limitats als assumptes de les herbes, i els tributs transformats una mica en acte folklòric representacionista però ben vius quant a les identitats que s'hi troben i confirmen, les de les valls. Ara bé, dins la democràcia ultralegalista de les darreries del s. XX, encara que es respectin les manifestacions festives, sovint n'hi ha prou amb una petitesa de norma sanitària (dictada en despatxos molt llunyans de les pastures) per a impedir durant decennis els intercanvis ramaders i les barreges d'animals en els emprius.

Alguns l'han vista com l'esbós d'un Estat federal; jo interpreto que si el Pirineu no va acabar com Suïssa, neutral, federada, i lliure fins l'actualitat, és perquè l'estructura morfològica alpina, amb grans valls centrals, sí que ajudà a establir-hi una estructura urbana mínima (fortificada, inexpugnable, s'entén), que assentés tant els límits territorials com els privilegis, ajudant-se amb el concepte de capitalitat. Altres veuen en el pactes l'establiment d'una pau profundament cristiana en el seu

sentit. Aquí voldríem veure-la com un dels motius que poden venir des de la primera cosmofania desplegada als Pirineus, almenys doncs, des del desplegament megalític. El motiu diu que quan les valls dels Pirineus es poden gestionar soles, formen una estructura de rusc entre iguals, en què la guerra i la violència són fets tabú, i en què no s'acata una autoritat superior, sinó que cadascuna de les valls estableix el pacte que vol amb cadascuna de les valls contigües. Remarcablement, tot i aquesta llibertat d'acció, les formes reflecteixen el mateix raonament i motivació de cap a cap del Pirineu. I si la institució no va sobreviure, no fou pas per traïció o descuit dels pirinencs, sinó per l'abassegadora penetració de l'estat modern a la recerca dels recursos econòmics de la muntanya.

Les patzeries són el darrer que presento dels motius que des del meu punt de vista en remetent a la mediança cosmofànica. No és una impressió meua en exclusiva: altres, en els dinars que encara es mantenen entre valls, hi han volgut llegir la possibilitat “de promouvoir, servir i de fer reflorir l'antiga, immarcescible *Pax Pyrenaica*” (Guilera, sobre les trobades del Port de Salau). L'antigor del motiu és difícil d'establir, però ha estat demostrat que és part d'una mediança comú al conjunt de totes les valls que havien tingut glaceres, el que podria dir-se l'Alt Pirineu, o també el Pirineu de vocació pastoral. I en aquest cas sí que ens trobem amb el motiu clau per a qualsevol reinterpretació futura de la unitat pirinenca: una federació d'assemblees de vall és la forma de govern humà i administració conformada al territori que millor pot adaptar-se al Pirineu.

Recapitulem:

Respecte de la pregunta que ens venia inspirant, sobre la unitat pirinenca en el passat, crec que a pesar del procés de fragmentació i divisió formal, social i territorial, els Pirineus conserven certa unitat. La mena de sistema lingüístic en què la llengua és progressiva i els dialectes mantenen la comprensió amb cadascun dels veïns immediats, la migració matrimonial a valls veïnes i el manteniment de molts contactes per emigracions temporals, inclòs el nou aprofitament estrella que comença (el contraban), aquestes coses ens parlen d'unitat, durant aquest període. D'altra banda, les estratègies dels desplegaments estatals, que tanmateix comporten motius comuns, dibuixen la divisió Nord-Sud, i han dedicat molts esforços a solidificar-la, amb l'exemple paradigmàtic de les dues llengües oficials. Pel vessant Sud es confirma una partió divisòria a Navarra i Euskadi, que s'anirà confirmant localment pel manteniment dels furs que Aragó i Catalunya perden.

Però també la reflexió final en aquesta mena d'“estat de la qüestió pirinenca en la Història”, és que en gairebé tots els casos de desplegaments d'altres pobles, de l'edat dels metalls, de roma, dels gots, és que arriben i un dia marxen, i els que emigren són sovint els que han arribat últims: però cap cim del Pirineu ha estat desplaçat ni un metre —parafraçant Guilera—. I la forma de vida agrosilvopastoral es pot continuar, o tornar a engegar-la, amb renovades funcions i eines, però amb un motiu comú, els motius de l'antigor. Les lleis, els impostos, la llengua dels que tenen el poder, ja se sap: canvien sovint. Els desplegaments de cultures, tant sovint armades, obliguen a amagar tradicions i canviar costums. La guerra és el més greu: Quantes vegades hauran estat incendiats certs pobles pirinencs, en els darrers quatre mil anys? Però queda sempre lloc i temps per a què la vida pirinenca es vagi recomponent.

I encara amb la revolució dels transports que s'insinua en aquesta època —que canvia el mode de viure la mobilitat, i que és doncs demogeogràfica— quedarà lloc, en els intervals de pau de l'Edat Moderna, per a què visitants no violents basteixin, tot mirant a través d'esquemes artístics, uns paisatges admirables a partir de la

muntanya. Llavors sí que les muntanyes han estat desplaçades: a Paris, a Barcelona, s'han fet realitat possible. A la tercera part de la tesi sortirem del Pirineu per presentar les altres muntanyes que he explorat, lloc on començar a experimentar en la trajecció de valors i en la representació de geogrames, lo que pot ser una funció del geògraf, segons la hipòtesi de recerca: trobar la metodologia per *moure muntanyes*.

Tercera part:

Exploracions experimentals ultrapirinenques

En el transcurs de la preparació d'aquesta tesi, he realitzat dos experiments de difusió d'activitats alpinístiques, l'un a l'Himalaia i l'altre als Andes del Perú. En dic experiments perquè m'han servit per comprovar de primera mà com és que funciona la trajectòria de motius i l'obertura d'horitzons a nous geogrames, cercant assumir la responsabilitat dels pioners quant a formalització d'estètiques i desplegament de tècniques que en principi són alienes al medi original. És clar que ni tan sols coneixia aquest vocabulari en el moment en què va plantejar-se la primera experiència, però la idea ja era present en el geògraf. D'altra banda, la intenció de les escalades fou cosa alpinística personal (o de la cordada), un acte creatiu i existencial com qualsevol ascensió que surti del camí més fàcil, que no porti "enlloc". Però des del començament foren experiments, en tant que exploracions geogràfiques de terra incògnita: fent-ne una difusió selectiva, després podria seguir el rastre dels seus impactes. Calia doncs, en aquestes difusions, pensar curosament els valors o els motius que tenen un sentit ecumenal constructiu, per a que la representació que se'n facin (els alpinistes i excursionistes, de moment) sigui alhora bella, justa i sostenible (decent), inclòs el respecte a la mediança local. Com que en la trajectòria s'implica un geograma que entrarà dins els horitzons del cos medial dels alpinistes, hi ha una possibilitat que el discurs esdevingui un text a llegir pròpiament en la muntanya: en això hi veig la responsabilitat, però també una oportunitat, si es fan les coses bé.

Veurem també, entremig d'aquestes dos experiències alpinístiques, un petit anàlisi del viatge a peu a Ka Tiritiri, que podeu llegir sencer al Volum 6, annex. Pel que fa a Langtang i Huaguruncho, al Volum 7 podeu trobar, a més de les fotografies, els textos relacionats amb la difusió de l'activitat, mitjançant els quals vaig aconseguir fer arribar la història (o la geografia) als alpinistes del món.

11. Metodologia experimental aplicada a la mediança alpinista: l'Intent Ribagorçà al pic Triangle (6.490m, Himàlaia: Langtang, Nepal)

La primera de les activitats experimentals a la recerca de metodologia s'inicià amb l'ascensió d'un coll d'accés al Tibet des de la Vall de Langtang (Himàlaia, Nepal). Aquesta vall, metodològicament entesa, és el geograma escollit per a trajectar-hi quelcom de nou. En podríem dir, per suggerir una metàfora que jo no he inventat, "la vall dels pirates", ja que ha estat una ruta seguida en unes quantes ocasions per intentar la cara sud del Xixabangma (o Shishapagma, 8.030m), un "vuit mil", sense pagar permís als xinesos (ocupants del Tibet des de 1959). Passant pel Hagen's Col (6.000m) la frontera, s'accedeix a un plató glacial sota el Xixa. A banda d'aquesta característica que ha reclamat l'atenció dels alpinistes, la metàfora més antiga i representada en els cartells i publicitat de la vall va ser dita pel primer anglès que la visità (al servei de l'exploració mineralògica) "Langtang is the most beautiful valley in the world", publicà Bill Tilman cap als anys 1940, "la vall més bonica del món". Tilman donà el seu nom al coll cap al Tibet més septentrional de la vall, a 5.800m aproximadament, una ruta no utilitzada pels tibetans i actualment només visitat com a objectiu de trekking, i encara en comptadíssimes ocasions.

11.1. The most beautiful valley in the world

Essent Langtang una vall pròxima a Katmandú, relativament, i on no hi ha conflicte entre l'exèrcit/govern i els guerrillers maoistes¹, aquesta vall té ja una certa tradició com a destí de trekking: n'és la tercera destinació escollida, després de la vall de Khumbu (per veure la muntanya més alta del món, Xomolugma, Sagharmata

¹ Els maoistes van guanyar les eleccions generals després que jo redactés aquest capítol. Ja no hi ha conflicte armat, i s'ha imposat una política d'obertura al turisme en virtut de la qual una gran part de la muntanya del país és transitable lliurement per als trekkers. Així doncs, quan es parla més endavant de permisos per escalar o per caminar, em refereixo encara al Nepal pre-democràtic.

o Everest), i de l'Annapurna (entre la ruta de circumval·lació i la més curta fins al Sanctuary —el camp base de la cara sud-). Aquestes tres valls són incloses en Parcs Nacionals, per entrar en els quals es paga una taxa, però no es paga un permís de trekking pròpiament perquè el govern considera que, en tenir la infraestructura turística desenvolupada, ja la població es beneficia de les divises. Cal ressaltar que segurament aquestes tres valls, obertes del tot al turisme, no seran ni el 3% de les valls nepaleses, i que les obertes amb permís previ (i altres limitacions) no passen més del 10 i 15%.

Els hotels de la vall, *lodges* familiars (“come as a guest, go as a friend”, deien tots els seus rètols), han estat l'estratègia adaptativa principal dels pagesos al pas dels turistes. També existeixen lodges propietat d'inversors de la ciutat. D'altra banda, molts dels estrangers practiquen turisme força organitzat, i arriben amb caravanes de *porters* (fins amb cadires de càmping) que abasten un grup que acampa a les afores del poble. Tot ve des de fora, la qual cosa afavoreix, en principi, que la població local mantingui el seu sistema econòmic preturístic; així que aquestos diran que són “turistes sostenibles”; és la versió autoritzada de trekking a les valls d'accés controlat. De tota manera, el nombre de trekkers independents és gran en les tres àrees obertes esmentades, i són aquestos els qui, preferint el contacte amb els habitants de les valls, trien els lodges petits, els familiars, i paradoxalment s'adapten millor al medi (per què el medi inclou els lodges). Aquestes famílies locals han aprofitat el moment de pujada d'un recurs per fer la casa forta, tal qual va passar als Pirineus en diverses conjuntures. Tot hi queda imbricat: l'exili dels tibetans, l'endeutament de les famílies, l'arribada de treballadors temporals per a hostaleria i construcció, el sorgiment de nous hàbitats permanents (vora el monestir abans aïllat de Kiangin Gompa al final de la vall, o vora el torrencial riu, com a etapa intermèdia en el sender *ex novo* que comunica amb la carretera).

Per als nepalesos, com per a tots els pobles de muntanya, el malpaís és fàcilment associat a un valor de terreny malauradament no productiu, *país brave* o país aspre. És molt fàcil, però, canviar la mediança en estètica, i la trajectió en bellesa del paisatge, si aquell que defensa la segona opció (“mireu-los bé, aquestos pics: és maco, això”) és el que ha de deixar diners a la butxaca del local. Ara bé, la proporció de “superfície habitable només temporalment” al Nepal és similar a la

d'altres serralades, però la proporció de “superfície no transitable amb mitjans tradicionals” (físics i psicològics, els mitjans) és la més gran de les muntanyes amb elevada densitat de població del món. Si un espai no serveix usos econòmics, llavors pot ser maleït, i servir per a trajectar un valor de l'economia de l'espai. En les malediccions, com en les que expliquen de vegades les tarteres, crec que es trajecta un valor d'apreciació màxim per la terra horitzontal existent, pels bancals, un amor d'artesà en la lluita contra l'erosió. Ara bé, al Nepal hi ha tanta quantitat de malpaís que una formalització similar no seria possible, tan negativa, així que esdevé un espai que per la seva dimensió no humana, sobrehumana, ha de ser la morada dels déus. Aquest desplegament simbòlic del medi sacralitzat no expressa un paisatge de l'alta muntanya, sinó més aviat una cosmofania on els déus estan identificats amb l'entorn intransitable, tant com els humans ho estan amb el transitable.

11.2. L'himalaïsme a Langtang i l'estil alpi

El pic més alt dels que s'escalen a Langtang és el Langtang Lirung (més de 7.500m); la tardor del 2001 hi havia una expedició japonesa amb nou alpinistes que restaven durant 45 dies prop dels 5.000m amb els seus cuiners i generadors elèctrics. Més de vuitanta portadors els havien carregat els materials, menjar i 5.000 metres de cordes per fixar-les a la muntanya. Només un d'ells va fer cim, amb alguns sherpes acompanyants; havien pagat elevats impostos per al permís però no van tenir cap classe de relació amb els pobles de la valls, ni tan sols econòmica. A començaments dels noranta, els escaladors han escalat aquest i altres pics, en estil molt lleuger i de vegades en solitari, però sospito que en molts casos la raó primera de visitar el final de la vall de Langtang era assolir el coll de Hagen per a fer el Xixabangma “de pirates”, és a dir, sense pagar el corresponent permís als xinesos que tenen ocupat el Tíbet. El francès Lafaille n'és un exemple: va fer la primera ascensió d'un pic sense nom que ara porta el de la seva filla, per tant Marie Ri, el desembre del 1996, quan la neu sobre les roques de la glacera el va rebutjar d'intentar l'ascensió hivernal al Xixabangma (Vertical Abril 97) (aquest alpinista va escalar fins al cim la cara sur en

solitari, la que intentava llavors, durant el Desembre de 2003, però en una expedició amb permís xinès, accedint per la vessant tibetana). L'any 1993, Oscar Cadiach, Chantal Maudit i Manel de la Matta havien reeixit en l'intent; sé que la idea d'evitar per Langtang la vigilància xinesa no havia estat seva, però penso que van ser els primers en fer cim per aquesta ruta. Per ells i per la difusió que n'havia fet Lafaille, i a partir de les fotos que publicà, l'any 2000 Eloi Callado i Eduard Sánchez van inaugurar en un cim secundari (7.995m) de l'aresta oest del Xixa la via Nyong-Mong (“allò que ens afligeix per dins”), i l'activitat també va tenir bon ressò a les revistes. Això significa passar nou dies seguits en estil alpí —portant-ho tot a l'esquena— amb quatre bivacs probables per sobre de 6.000m en territori xinès. Sé de dues expedicions més com aquestes, molt lleugeres de mitjans, amb èxit en la ruta. Es diu d'una de les dues que van ser expulsats al coll de Hagen en el descens, i van deixar-los pràcticament despullats: els militars xinesos els havien vist a la paret durant l'ascensió. Val a dir que en el món del alpinisme, les revistes publiquen les activitats sense rebutjar les que no tenen permís, però les entitats, federatives i altres que concedeixen premis, beques o subvencions, sí que exigeixen respecte a l'obligatorietat del permís, allà on el govern local el demana (per no originar un conflicte diplomàtic).

Els permisos d'ascensió al Nepal, com a l'Índia o el Pakistan, s'estableixen en proporció directa a l'altitud de la muntanya. Els pics encara verges estan dividits en dues categories: uns són prohibits del tot i els altres només estan oberts si l'expedició que els intenta compta amb tres membres locals capacitats per fer cim. Els pics de més de vuit mil metres es cotitzen separadament, especialment l'Everest que és el que té més demanda. Això ha comportat en aquestes muntanyes una especialització. Les expedicions de tipus comercial amb gran pressupost venen organitzades des d'altres països i mobilitzen recursos, gents i residus, molt concentrats en uns campaments base on l'activitat metabòlica està tan disminuïda per fred i altitud que l'ecosistema conserva un equilibri molt precari. Per rendibilitzar el capital “invertit” en l'escalada, es centren abusivament en els pics amb més nom, fàcilment vendibles a patrocinadors o a clients dels guies; per assegurar la inversió, no estalvien en cordes fixes, ni en oxigen, i obliden la necessitat de deixar la muntanya neta, pensant que el gel i la neu tot s'ho mengen.

Igual que en Jeann-Christophe Lafaille al Marie Ri, ja d'altres alpinistes havien tingut la idea que a Langtang no només hi havia la ruta dels pirates; es podia molt bé escalar altres muntanyes i altres parets, ja que els intents fracassats al Xixabangma es convertien en bones escalades a la pròpia vall de Langtang. L'absència de permís nepalès per escalar pics verges no semblava representar cap problema. Al contrari; una cordada o un grup petit que sàpiga llegir en aquestes muntanyes rutes alpines, que no necessiti cordes fixes ni cuiners contractats, passa desapercebut en plena temporada entre els turistes en trekking organitzat, els quals, acampats vora els pobles, semblen expedicions comercials. Els pirates de Langtang, en canvi, s'estan molts dies al cap de la vall, hi estableixen més llaços i intercanvis. Inventen rutes noves per ascendir els pics i les parets de la vall, camins inútils en la terra dels déus, i per aquest fet —i perquè deixen divises!— són felicitats pels habitants locals. Els quals no han vist mai un cèntim dels permisos que cobra el govern per escalar les seues muntanyes.

Tots aquestos alpinistes actuen, obrint rutes i vies, en la formalització del paisatge. Parets i muntanyes disposen, sobretot a occident, de noves formalitzacions in visu per a apreciar aquell paisatge en transformació, sorgeixen històries per motivar els turistes al viatge o els alpinistes a l'ascensió. Una vivència contada, publicada, i amb fotografies, esdevé una presa medial per a aquesta formalització. Aquells que l'hagin llegit no podran evitar veure-ho o preguntar-ne, per les rutes o pels autors, quan estiguin allà.

In situ, però, la formalització és minsa, algunes fites que marquen emplaçaments o camins nous, que no tenen gran cosa a veure amb la infraestructura de l'explotació pastoral. Serà necessària la transmissió oral, in situ, per a que es formalitzi un paisatge nou, el mateix mecanisme que utilitzen les llegendes per trajectar un valor als humans que contempen el medi i escolten simultàniament el mite associat. Les muntanyes de Langtang no han canviat físicament més que en alguns ferros abandonats a les parets. En canvi, les expedicions pesades deixen in situ milers de metres de cordes fixades. També al seu retorn, amb la difusió, estableixen noves preses medials, però opino que bàsicament són lectors de paisatge, i no pas actors, perquè no pretenen interpretar camins nous sinó reviure (re-veure) les situacions que van viure altres alpinistes, la història dels quals porten al cap, a

mode de formalització in visu. Els “pirates aperturistes”, en canvi, proposen directament una ordenació del medi, allà on hi havia una paret de roca, neu i gel, o bé una morada de déus, ara pot veure’s una via d’ascensió, si es disposa de la presa medial adequada. La seva motivació principal és l’ascensió en si mateixa, el viatge en sí mateix, però no es pot negar que l’objectiu importa per a molts tant o més que el trajecte. El valor trajectat per l’estil alpi, tant en l’objectiu com en el trajecte, és sobretot *elegància*. Valentia i simplicitat, també.

En primer lloc es trajecta un valor de pas possible. Algú interpreta que el camí pot escalar-se, ho demostra, i qualitativament la muntanya o la paret canvia de categoria perquè queda desproveïda de, com a mínim, la seva “virginitat”. Hi resta associat un valor de risc i l’aventura, ja que com a primers, no poden saber què es trobaran en realitat. La literatura de muntanya que es refereix a l’Himalaia triomfa en vendes en relació directament proporcional a l’altitud de la muntanya a què es refereixi, la qualitat narrativa i estilística de l’autor —per descomptat— i la quantitat de morts o desastres que expliqui, la qual cosa em sembla prou demostrativa que el risc queda associat a aquest medi com un valor innegable. En resulta un retorn al paisatge preturístic, l’espai no habitable cal tractar-lo amb respecte, tot i que ara queda demostrada la seva accessibilitat.

L’accessibilitat, el risc, es relacionen amb els estils de l’ascensió. Es poden classificar en expedicions comercials, consultades, lliures i ultralleugeres. Ordenades segons la infraestructura que necessiten per a l’ascensió, la preparació prèvia de intendències, la quantitat de membres i de personal, i ordenades inversament al compromís amb el risc que estan disposats a assumir els escaladors. Les cordes fixes, els campaments d’alçada, els sherpes que transporten oxigen fins els vuit mil metres, tot té el sentit de garantir un ràpid descens sense gaires complicacions tècniques (*Desnivel* 183). L’anomenat “estil alpi” concorda molt bé amb la manera de fer dels pirates que han escalat per Langtang: sortir del campament base amb tot el necessari per a l’anada i la tornada, escalant amb aquells ferros que s’estan transportant, i la corda lligant els alpinistes entre ells però només fixada a la paret el temps que costa passar-hi. L’estil alpi implica velocitat, lleugeresa de mitjans, elevat grau d’autoconeixença i autoconfiança de la cordada, quant a tècnica i preparació física-mental per a situacions eventualment catastròfiques.

Els alpinistes, la manera que aquestos tinguin de realitzar i difondre les seves activitats, ja ho hem dit, tenen funció d'intermediaris en el mercat turístic. La demostració és evident: les muntanyes més altes del planeta, els vuit mils, han estat tant mediatitzats —carregats de simbologia, sobretot a les mirades— que la seva ascensió es converteix per alguns individus en objectiu vital. Vull dir, per a individus que en realitat no són alpinistes i no serien capaços de pujar ni un sis mil pels seus propis mitjans. O sigui que l'abundant literatura al voltant de l'Everest actua de catalitzador formidable per a la demanda turística. A banda dels que lloguen un seient en un transbordador per orbitar a la terra, pocs llocs mítics té un turista tan complicats d'assolir com aquestos.

La població local, no obstant, sanciona positivament aquestes escalades pirates. La seva posició és fàcil d'entendre: com a habitants de les muntanyes, estan avesats a veure com els recursos que s'hi exploten des de fora drenen els beneficis cap a fora amb gran efectivitat; i a veure com els recursos són limitats més aviat per l'interès de fora en ells que no pas pel propi medi. S'entén molt bé que els turistes poden acabar-se (a mig o llarg terme, però també al curt) i que, per tant, cal treure'n profit a curt termini. És per aquest motiu que els locals, als Pirineus o als Alps, quan s'han fet referèndums per aprovar noves infraestructures d'esquí, voten que sí. Jo crec que localment, els nepalesos votarien a favor d'abolir els permisos per a escalar les muntanyes del seu país (país vol dir vall, en aquest cas), si se'ls en donés l'oportunitat.

La meva posició en aquest tema és que els grans pics, que pel nombre de preses medials que hi trajecten valors tenen la demanda assegurada, haurien de conservar els permisos d'ascensió, encara que potser es podria pensar en altres menes de filtres antimassificació que no seleccionessin la gent segons el poder adquisitiu. Les muntanyes altes que encara són verges poden perfectament quedar prohibides, reservades per a alpinistes nepalesos independents de les expedicions foranes, cosa que es pot sustentar des del govern perquè a aquest l'interessa que en el paisatge dels cims s'hi trajectin valors de pàtria i nacionalisme. En els pics de menys de set mil metres, que tenen un interès menor quant a marketing d'empreses o nacions, no es permet la construcció d'eixes preses medials intangibles, d'un paisatge llegible pels estrangers i els locals que beneficiarien perceptiblement

aquesta societat. Sí que es permet, en canvi, la construcció de preses hidroelèctriques que imposen formigó unívocament (com al “paisatge irrenunciable” que és el desenvolupament econòmic). Com a mesura de desenvolupament rural sostenible en les valls de muntanya del Nepal, aquelles que estan obertes al turisme, que són les que es poden plantejar aquestes alternatives, jo proposo que els nepalesos decideixin en democràcia local si volen abolir els permisos per escalar per sota dels set mil metres. La qual cosa significaria dotzenes de cordades anuals assentades durant dies al lodges dels pobles, aclimatant mentre intercanvien, sense patir per estar en situació il·legal. Les seves escalades de risc es convertirien en línies estrangeres en la terra dels déus, però per als nepalesos està clar que aquest espai, després del pas dels alpinistes, és el mateix lloc. Són símbols que s’afegeixen sense substituir, i doncs, el medi resulta enriquit creativament, no pas destruït. A banda, la difusió que en fessin a occident seria favorable a més cordades, en progressió ràpida, i formalitzaria les mirades amb valors de risc i de senzillesa de mitjans, cosa que a més faria aquestes rutes més assequibles als himalaïstes locals.

11.3. Un Intent Ribagorçà a Langtang

Aquesta exploració geogràfica en la terra incògnita cercava, com ho van fer Tilman i Hagen, un coll d’accés al Tibet. La motivació és diferent: ells volien amidar el Xixabangma, nosaltres ens interessava el camí en sí mateix, ens motivava la incògnita de saber si el pas que des de baix s’intuïa seria possible realment. L’itinerari escollit ja havia estat “llegit” com a possible per almenys dos grups de pirates, anteriorment. La dificultat tècnica resultant és el que pot limitar els alpinistes en principi, in situ, atès que el valor i la perícia han d’acompanyar-los i es donen per suposats quan algú es posa en situació de tan alt compromís. L’objectiu “puntual” del camí, a banda del mateix itinerari creat com a ecosímbol estètic, a partir de la pròpia experiència estètica viscuda, era el Coll sud del pic Triangle (6.240m el coll, 6.490m el pic). L’entrada del corredor que porta al coll està situat just al davant de la Fi del Món (vegeu-ne fotos a l’annex: Volum 7), travessant la

glacera de Langtang a l'ample, i per tant és visible fàcilment des de territori habitable temporalment. No vam arribar a assolir el coll: vàrem passar la primera nit a 5.500m, en un forat a la neu, i la segona jornada en paret vam arribar fins el 6.100m, superats ja els dos trams més difícils de la via. Vam tornar a dormir al mateix forat. El descens va ser en ràpels per la mateixa ruta, cosa que sembla obligada en aquesta vall, perquè no hi ha muntanyes que es puguin pujar "caminant".

La ruta no pot rebre el qualificatiu de via d'escalada, perquè les normes no escrites que el col·lectiu dels alpinistes acata impedeixen posar nom a una ruta si aquesta no es finalitza fins al pic, o fins a l'aresta. La cosa va quedar doncs en un "intento ribagorçà", i amb aquesta denominació preteníem formalitzar in visu (en els que utilitzin la nostra referència) el sentit del nostre viatge (per als locals, no obstant, probablement serem "two spanish rasta"). La formalització material in situ que vam realitzar més conscientment fou dedicar-li dues fites als pastors que habiten durant l'estiu el prat on es fa el camp base, fites de pedra en llocs ben visibles des de la cabana que vam ocupar temporalment. Fites de nivell artístic remarcable, per cert, almenys en la intenció.

El nom va ser posat per defecte, no obstant, en el moment que va ser requerida informació per a la revista *Desnivel*. No sembla moralment acceptable difondre mediàticament una activitat alpinística que no pot ser qualificada d'èxit clar, amb cim, i ens vam limitar en principi a projeccions de les diapositives del viatge. D'altra banda, l'editor del recull anual d'activitats alpinístiques d'exploració i d'alt nivell per a l'*American Alpine Journal*, l'anuari publicat des del 1928 per l'American Alpine Club, va saber d'aquest intent d'escalada quan intercanviàvem informació per l'afer del Huaguruncho (veure apartat 3 en aquesta part), i proposà publicar una traducció adaptada del text de *Desnivel*, amb una foto de la ruta. Amb això, l'intent està correctament inserit en el món alpinístic: qualsevol que investigui què es pot escalar al Langtang trobarà aquest intent, i amb ell la trajectòria del motiu que ens inspirà: la possibilitat d'escalar d'una manera on la lleugeresa de mitjans esdevé llibertat creativa, tot i que s'hi assumeixi un major risc.

Els articles informatius publicats a *Desnivel* i a l'*American Alpine Journal* ,

d'una pàgina ambdós, els podeu trobar reproduïts al citat Volum 7, juntament amb algunes de les reflexions originals de la llibreta de camp d'aquell viatge i una àmplia selecció de fotografies.

12. Exploració experimental de la muntanya de l'altra punta del món vist des dels Pirineus: Ka Tiritiri o Te Moana (Alps del Sud, Nova Zelanda)

A Nova Zelanda, l'exploració fou en el senderisme de llarg recorregut. El diari de camp d'aquesta part del viatge comença volent ser un assaig comparatiu sistemàtic entre dues serralades que són a les antípodes l'una de l'altra, però aviat vira cap a diari, a literatura de viatge, a exploració de lo desconegut (la terra incògnita dels mapes antics, que sempre i arreu ha estat una categoria etnocèntrica). Podeu llegir el diari sencer, amb la prometedora introducció inconclusa, al volum 6, amb tota la reflexió del moment particular en que les plantes dels meus peus eren allà, i les fotografies que no vaig poder evitar voler emportar-me.

En aquell moment, jo, ignorant dels canals de documentals de la televisió, no coneixia res de Nova Zelanda: sabia que hi havia muntanyes, una serralada; que el pic més alt es deia Mount Cook i que havia perdut el cim en un terratrèmol. Metodològicament, ho vaig trobar com a fet expressament: tenia zero prejudicis. No consultaria cap guia turística doncs, només un parell de guies de muntanyisme, i un mapa general, fins a arribar a la capital de la Southern Island, on la biblioteca em forniria de dotzenes de clàssics de la fotografia i la narrativa original de les exploracions de la serralada. Els meus prejudicis paisatgístics, vint dies després, s'assemblaven molt als dels membres de més edat dels clubs alpins locals... Però, en no trobar documentació en paper em vaig plantejar de proposar-hi una travessa a l'estil d'un GR11 del Pirineu.

Jo desconeixia que ja s'havia fet diverses vegades, en estils de compromís molt elegants i valents, la travessa longitudinal dels Alps del Sud aproximant-se al màxim a la divisòria d'aigües. Jo només tenia dos mesos i pensava que ho podria fer. No sabia la dimensió *real* de la serralada: i és que mesurada en quilòmetres, en metres d'altitud o en desnivells, s'assembla molt a un Pirineu. Però l'equivalent a una Alta

Ruta del Pirineu (que se sol caminar en quaranta dies) comporta a Ka Tiritiri uns sis o vuit mesos! Per això sovint he parlat d'aquell experiment, en què tant vaig aprendre, com un “experiment geogràfic frustrat”. En la meua autoformalització de mirada paisatgística “old school” no vaig trobar, per exemple, que una associació estava ja intentant marcar la travessa (www.teararoatruster.org.nz), tot i que la gran quantitat de propietat privada a l'alta muntanya els ha fet anar molt lents en els permisos. Si passa un *tramper* independent, cap *farmer* propietari li dirà res; però d'aquí a signar una autorització permanent hi ha un bon tros.

I llavors vaig entendre la mediança: en el medi tot és qüestió de relacions, d'escala, de mesura relativa. No existeix l'absolut, ni l'objectivitat: com a conceptes teòrics sí, és clar. El Mount Cook s'ha anomenat Aoraki durant cinc segles, per cert, però al segle XX els topònims maoris no s'usaven. Com anomenar-lo, objectivament? No és possible anomenar-lo objectivament.

Per això, per ampliar la comprensió de la metodologia d'aquesta recerca, és oportú en aquest moment llegir als Annexos el Volum 6, com a mínim en la seua introducció. Ka Tiritiri o te Moana, és el nom de la serralada que hom pot trobar a les antípodes del Pirineu i serveix de model, per entendre el desplegament ecumenal d'una societat sobre una muntanya que li ha pervingut per ocupació o per herència (que tant és), de manera que serà més fàcil entendre la dificultat d'analitzar els desplegaments ecumenals de set o vuit societats sobre el Pirineu.

Des del punt de vista de la mediança, analitzar *objectivament* aquests desplegaments és impossible, o inútil. No obstant, són desplegaments que han ocorregut en la realitat del món. Llavors, des del punt de vista de la mediança, té sentit, o pot ser útil, pensar en Ka tiritiri com un Pirineu que fos una illa en la qual només hi hagués els bascos per ordenar-ne l'alta muntanya i caminar-la.

Des del punt de vista de la mediança potser també podríeu entendre que a Nova Zelanda va ser la muntanya qui va experimentar amb mi, més que no al revés.

13. Metodologia experimental aplicada al treball de camp en les mediances del Huaguruncho (5.780m, Andes: Pasco, Perú)

La segona de les activitats experimentals alpinistes va portar-me, amb tres amics, a una muntanya dels Andes que és, metodològicament, un model del geograma en si mateixa. Aquest capítol té una part per explicar l'experiència, una per esmentar resultats, i la darrera, deixant la localització topològica, per explicar un model que interpreta els desplegaments ecumenals i les intervencions. Els diversos textos publicats entorn d'aquest viatge els podeu trobar al Volum 7 annex: el primer, una comunicació publicada en les actes del *X Congreso de Geografía Rural de España*, celebrat a Lleida el setembre del 2000, on s'introdueixen les condicions generals del medi regional de Pasco i el meu punt de vista en la qüestió del desenvolupament turístic. En segon trobareu el diari fotogràfic de l'expedició i els textos de difusió de l'ascensió del Nevado Huaguruncho com a activitat alpinística en revistes internacionals. En darrer lloc (seguim a la segona part del volum annex dit) hi ha l'article publicat el setembre del 2004 a la revista *Desnivel*, on es descriu l'experiència en forma de relat de viatge d'alpinistes, amb informacions pràctiques per anar-hi; s'inclou la versió extensa d'aquestes, amb alguns recorreguts a peu que són (o van ser) penjats a internet aleshores, amb força èxit (no perquè algú els hagi caminat, sinó perquè han estat molt plagiats en altres webs). Tot això us permetrà fer-vos a la idea del viatge si així ho voleu.

Així doncs, al final d'aquest capítol, el que haurem acomplert serà la reflexió entorn del sentit d'aplicar noves metàfores o motius a un geograma, aprofitant l'activitat alpinística i la difusió paisatgística realitzada per a entendre el funcionament de la mediança en l'actualitat, i amb aquest objectiu utilitzarem el model gràfic que permet entendre el desplegament ecumenal.

13.1. Resum de desplegaments ecumenals en el Huaguruncho

Dels textos propis citats es pot induir l'estranya veritat, el complex procés de desplegament ecumenal, en el qual una muntanya pot existir en tant que diferents coses per a diferents societats, i en la qual una de les preses medials és existent per a uns en tant que mite, per a d'altres en tant que creu d'or quasi-tangible —si més no, observada pels padrins— i per a uns altres pot arribar a ser folklore o fins i tot desaparèixer. Ni jo mateix, que he estat al cim buscant la creu d'or *seriosament*, puc contribuir a desvetllar una veritat científica: la realitat està feta de subjectes/predicats, i el subjecte en sí mateix, ens és inabastable aïlladament d'aquestos en-tant-que.

Com a geograma, el Huaguruncho és un fenomenal exemple de com un mateix *topos* pot ser predicat en tant que coses molt diferents. Per això s'explica la seva misteriosa virginitat, mantinguda a capa i espasa pels locals almenys fins veure'ns baixar (i encara dubto que ens creguessin, com s'explica en l'article de *Desnivel* referit). Algunes de les realitats medials de la muntanya són paisatgístiques, altres protopaisatgístiques, i almenys una podria entendre's com una cosmofania pura, en què no hi ha cap mena de distanciament o representació (l'entorn concret és el món i és la societat alhora). El conflicte entre les diferents conductes d'apropiació no és, afortunadament, gaire greu, sinó més aviat divertit (almenys de moment). La llegenda que explico en el text de *Desnivel* (veure Volum 7) posa el cabdill de la revolta indígena, Juan Santos, (fins aquí, fets històrics registrats pel virregnat del Perú) com a autor del geograma que avui dia encara és la representació dominant, la muntanya amb creu (la creu d'or, pujada per una mina en l'interior de la muntanya, és un fet històric registrat pels indis campas, tot i que ells també recorden com i per què va desaparèixer, cosa que la societat moderna *pasqueña* ha oblidat).

El Huaguruncho és el pic més alt de la regió, amb molta diferència, i és visible a llargues distàncies. A més, a banda de les glaceres, és molt inaccessible per tenir gran verticalitat. El seu topònim quítxua significa “ullal blanc”(huaga-*blanco*; (a-)runchu-*canino*, *colmillo*), i no podem saber si els inques, en la seva expansió

imperialista, van traduir una interpretació preexistent o la van inventar ells, la metàfora. Per al poble amuesha, era un déu avantpassat, un *Apu*.

Juan Santos va entendre el pic en tant que pedestal, on era avinent col·locar una creu d'or per simbolitzar l'orgull de trenta anys d'invicta revolta indígena i cristiana. Era més o menys l'època en què es va ascendir el Mont Blanc als Alps. Les tribus descendents dels inques no creien possible l'escalada de la muntanya *per l'exterior* (però tampoc cal descartar-ho rotundament), però en canvi, eren hereus d'una tradició d'allò més competent en mines i camins i en el treball de la pedra. També disposaven de l'or necessari, extret dels rius del vessant amazònic i/o de les mines properes al Huaguruncho. Diu la història que van fer un túnel per la roca i fins pel gel, per sortir vora el cim, i que la creu resplendí molts anys, fins que Juan Santos fou ajusticiat pels espanyols: aquell dia la creu caigué dins el forat per on l'havien pujat enmig de llamps i trons. I només brillarà novament quan els indis tornin a ser lliures.

Els locals no expliquen “la” llegenda del Huaguruncho, sinó que “llegeixen” la creu en el Huaguruncho. I si ells no, els seus padrins l'hi havien vist clarament. Fins i tot en el cas de professors universitaris de Cerro de Pasco, llegeixen un medi amb una creu, no una muntanya on la creu sigui un “annex mitològic”, com passaria a Europa. La societat moderna de l'altiplà andí, molt mestissa, pren doncs certa distància amb la muntanya, que és sobretot suport de la creu, més que un ullal blanc, i amb doble distància respecte al malpaís indicible de rocs i gel que és ecològicament, i que un dia degué ser medialment, abans que ullal. Aquesta mirada protopaisatgística dels *pasqueños* moderns, per bé que distanciada, manifesta l'evidència d'un saníssim “encantament del món”, que a les muntanyes-paisatge europees està completament folkloritzat. Ara bé, la sublevació indígena ha desaparegut dels valors que trajecta la creu (“*los incas la subieron allí para esconderla de los españoles*”, diuen ara).

El Huaguruncho entra un dia en l'horitzó medial d'altres societats, que en fan una lectura “a l'europea”, és a dir alpina, muntanya de gel esmolada en tant que digna de ser vençuda pel piolet. Això va passar als anys 1930, i la lectura alpina fou una mediança transversal, ocorreguda en el transcurs del desplegament d'occident

sobre els Andes, en les modernes expedicions de reconeixement topogràfic i sobretot mineralògic del massís. El Huaguruncho va entrar en el cos medial europeu sense creu, sembla ser, en principi. Però quan l'expedició britànica de 1956 va baixar victoriosa, ressenyà que els locals no havien cregut que fos possible, especialment perquè no havien trobat cap rastre de la creu. Així doncs, en la realitat dels locals la creu existia amb més força, i els alpinistes no haurien assolit el vertader cim.

També narren les mateixes circumstàncies d'incredulitat l'equip noruec i nord-americà del 1970, fins i tot quan dos membres del segon havien completat una demostrativa travessa de la muntanya. No van ser creguts, i menys encara els japonesos del 1976. En aquell moment una empresa nipona explotava mines d'or al peu de la muntanya, i l'expedició fou pagada per l'empresa (un ús clàssic de les mediances "laterals" o transversals: el propagandístic). Pocs intents hi degué haver posteriorment, o cap, degut a la presència de *Sendero Luminoso*; no hi ha registres en la documentació alpinística. Un guia de muntanya de Huariaca "m'informà" el 1999 (vegeu "Huariaca", Vol. 5) de la *veritable virginitat* de la muntanya i les històries de vuit *gringos* que hi havien deixat la pell; així com de diversos alpinistes europeus a qui ell havia acompanyat fins el camp segon, i dels seus fracassos.

La muntanya havia sortit de l'horitzó medial dels alpinistes durant molts anys, seduïts pels accessibles i documentats pics propers a Huaraz, a la Cordillera Blanca: Huascarán, el pic més alt del país, i Alpamayo, "el pic més bell del món" (segons una enquesta feta als vuitanta per una revista alemanya —diu el mite *montanyero*— com a origen de la hipèrbaton). Per als locals *pasqueños*, el Huaguruncho entrà al segle XXI inescalat, encara que començaven a afegir explicacions per assumir l'absència de la creu en una realitat medial que ha incorporat els prismàtics (allargavistes). No sospiten que els alpinistes l'hagin robada, sinó que acusen els enginyers de les mines, que l'haurien volgut enllaçar des d'un helicòpter, de manera que, quedant inclinada, l'haurien soterrat les nevades (cap a la mina, diuen). En aquesta realitat, el Huaguruncho *personificat* actua i arremet contra els intrusos: parant les pales de l'helicòpter (cosa freqüent en altituds superiors a 5.000m), i enviant als alpinistes "*la nevada y la neblina*" per a que es confonguin.

En la nostra ascensió del 2003, la quarta documentada a occident (o la

cinquena “absoluta”, o la segona ascensió i/o primera per l’exterior: depèn del punt de vista!), ens va passar això mateix: neu i boira en apropar-nos al cim. La nostra ha estat la més ràpida de les ascensions per deu dies de diferència, com assenyalava L. Griffin, però és que la tècnica dels alpinistes i de les eines que usen ha canviat enormement en aquells darrers 28 anys. Nosaltres teníem una hipòtesi alpinista substancialment diferent a assetjar i fixar cordes en una exposada aresta durant setmanes: amb el piolet-tracció i la lleugeresa de motxilles, suposàvem que trobaríem una paret per on guanyar altitud i evitar al màxim l’aresta. Una paret no és necessàriament menys exposada o perillosa, però avui dia és molt més ràpida: el 1956, o encara el 1970, ningú es podia plantejar una ruta així, almenys fora dels Alps, el lloc on tot s’escala per tots costats.

Nosaltres sabem que vàrem fer cim, perquè en un ull de boira vam veure Jaicococha, el llac de l’altre vessant. El traginer local que ens guardava el camp veié amb prismàtics la traça arribant clarament fins al cim, sinó que per la boira no ens divisà “*en el mero cumbre*”. No sabem què haurà passat amb la història allà. Del costat d’aquí, si l’objectiu geogràfic de l’experiència de difusió posterior era reposar el Huaguruncho en l’horitzó dels alpinistes en les millors condicions, això s’ha aconseguit, com en donen fe els articles esmentats i annexos. En el geograma trajectat aquí, he respectat la creu dels locals, com a possible i fins i tot com a probable en diversos sentits, tot i que està clar que el Huaguruncho serà llegit sobretot en tant que “pioletable”; o bé, per a la mediança un punt més elaborada del *trekking*, serà escenari per al gaudi contemplatiu.

Cal remarcar bé que quan els locals m’interrogaren, a posteriori de l’ascensió, i quan demanaven si no hi havia cap mena de forat, vora el cim, jo no havia sentit a dir res de cap mina interior. La foto de la formació glacial del cim (Vol. 7, foto 056) fa realitat de la ben possible una creu palpable, tant per a mi com per a ells. Abans estava convençut que la creu era metàfora dels filons aurífers que travessen la muntanya per dins. Però, havent vist l’obra civil incaica, que suporta tots els terratrèmols, etc. i amb la presa medial d’aquest forat, jo també començo a creure en un geograma amb creu desapareguda. Ara manca que els indis tornin a ser lliures, llavors potser ens diran a tots el secret més ben guardat, o pot ser que el calentament global acabi el desglaçament dels Andes equatorials i mostri la seva veritat.

Hem dit en començar l'apartat que podia trobar-se un medi del Huaguruncho interpretat de manera cosmofànica, en la que la mirada és més directa. En aquesta mirada no hi ha creu, ni ullal, ni dos-cents anys d'història alpina continguda en un piolet; el Huaguruncho és només un lloc llunyà on hi ha filons d'or sense amo. Efectivament, una petita febre de l'or formigueja als vessants del massís, enriquint sobretot els intermediaris compradors del poble de Huachón. A prop dels dos camps que vam habitar a ambdós costats de la muntanya hi ha mineria pirata: els obrers romanen tres i més setmanes seguides a 4.800m, i la seva mediança és cosmofànica: no perquè la muntanya sigui cap divinitat per a ells, sinó perquè l'entorn, la tècnica i el símbol (l'or) són un tot amb la seva existència. Així en tots els sentits: fred i altitud, despreniments de pedres, i or lliure contra la taxa d'atur gegant del país. No tenen actualment conflicte ni amb els pagesos (protopaisatgistes), ni amb els alpinistes o altres *gringos* turistes (paisatgistes), i han refusat amb èxit fins ara, a cops de roc, els qui representen les empreses concessionàries del filons que ells caven artesanalment.

Una evolució d'aquest paisatge cap a mercadal, cap a l'estatus de lloc apte per a fer-hi negoci, pot portar a la mort medial dels miners en tant que pirates del Huaguruncho, si els enginyers aconseguixen fer valer la seva realitat legal i hi van armats de veritat. D'aquesta mort medial, el meu discurs no en seria responsable. Per contra, sí que pot haver contribuït (pel costat del negoci en l'oci), a fer que algú l'entengui com a paisatge-mercadal, i s'hi despleguin, des d'occident, agències de trekking i/o altres serveis al turisme: les autoritats peruanes podrien pensar que els miners pirates fan mal als ulls dels turistes i foragitar-los. En una altra evolució possible, l'estat podria reaccionar a l'interès turístic formalitzant institucionalment la lectura del Huaguruncho en tant que Parc o Monument Nacional. Els miners actuals també desapareixerien, tot i que probablement restés el clàssic conflicte entre les exigències de compatibilitzar conservació i explotació turística, i també amb els usos tradicionals dels pagesos locals. Els concessionaris dels filons aurífers no renunciaran fàcilment als seus drets.

Entretant, no sabem si la creu, que forma part indissoluble de la muntanya en la majoria de versions en què la podem prendre, fou alguna vegada, o encara, una cosa tangible. Com hem dit, el desglaçament potser ens en dirà més coses; però

potser no. En tot cas, conclourem amb un model dels desplegaments ecumenals on el conflicte s'expressa amb tota la cruesa que li dóna la simplicitat reductora de qualsevol model.

En el model, que veurem en l'apartat 13.3, els Monts podrien equivaldre als miners pirates de mirada cosmo-fànica, encara que en aquest cas no es tracti d'una micro-societat sinó d'un col·lectiu depenent de l'exterior del medi, de formació molt recent i format exclusivament per homes. Tornarem al model al final d'aquest capítol.

13.2. Resultats mesurables?

Internacionalment, com en el cas de l'escalada a Langtang, la inclusió de la ressenya de l'activitat en l'anuari de l'*American Alpine Journal* és prova de la seua importància i alhora, de la seua disponibilitat per a la comunitat alpinista. A banda, hi ha l'article publicat a *High Mountain Magazine*, d'Anglaterra. Ambdós textos els podeu llegir al Volum 7.

Virtualment, a internet, el 2003 apenes una vintena de llocs representaven el Huaguruncho sota els seus tres noms. Avui dia existeixen moltes, fins centenars de pàgines que en parlen encara que en diuen molt poca cosa: unes amb el nom *Huaguruncho*, que la nostra ascensió de 2003 va rel·lançar, i que vos mostrarà, si ho busqueu, de quina manera els meus textos, algunes fotos i la ressenya de Jordi Marmolejo són plagiades, tallades i redireccionades, perdent-se'n l'autoria, en creixement exponencial en el temps; i sota el nom *Huagaruncho*, que els anglosaxons van voler conservar tant sí com no, igual creixement. Demuestra això la hipòtesi plantejada a l'experiment concret? He aconseguit fer existir el Huaguruncho com a motiu paisatgístic en les ments dels alpinistes "occidentals"? (tornem-hi amb els clixés: els Andes són occidentals respecte a Europa, però per convencionalisme pur, mos entenem). Doncs no: només demostra dos coses: que internet ha crescut exponencialment en el temps, i que el Huaguruncho existeix en les memòries Ram i

Rom del sistema “alpinisme”. Però en realitat, la mitja dotzena d'alpinistes sud-americans que l'han intentat des del 2003, i el parell de cordades anglosaxones, potser hi haguessen anat igualment. O no? El Huaguruncho té avui dia una certa afluència d'alpinistes, que va culminar amb l'ascensió anglesa a la cara sud, el 2010 (Barton-Chamberlain: *Llama karma* (1000m, ED, V, 5, 85-90°)). La vam provocar nosaltres? Indirectament, podria ser, segons el raonament que segueix:

Quan es va celebrar, a Londres, el 50 aniversari de la primera ascensió (1956-2006), la nostra hi va tenir relació? Ho vam provocar? Posem que el nostre contacte anglès (Lindsay Griffin, *High Mountain Mag*) explica als membres vius la nostra aventura, i la llegeixen a la revista, s'adonen de l'efemèride, i decideixen passar les diapositives a l'Alpine Club de Londres en una projecció d'aniversari... Albert Bargués, un dels meus companys d'expedició, hi va anar, a Londres, aprofitant la sortida cap a un altre viatge al Pasco, però després de perdre dos o tres avions a Girona i Perpinyà, va arribar a misses dites. Tanmateix, li va regalar la revista *Desnivel* amb el nostre article a John Kempe, un dels primers ascensionistes, molt vellet. Però no li van fer cap paper. ¿Fou a partir d'aquesta projecció de diapositives que va tornar a comentar-se als passadissos de l'Alpine Club la virginitat de la complexa i enorme cara sud del Huaguruncho? Barton havia visitat la zona dos vegades abans, però fins el 2006 no va intentar per primer cop el Huaguruncho.

La repercussió a escala regional va ser prou important: portada i article de sis pàgines al suplement dominical del diari de Lleida *La Mañana*; article de dotze pàgines a la revista de més venda d'alpinisme a Espanya, *Desnivel*; Premi de la Federación Española de Deportes de Montaña y Escalada (FEDME) i subvenció a Oriol Baró per aquesta activitat (presentada en solitari, acompanyada de dues activitats més a la regió andina la mateixa temporada); Premi de la Federació d'Entitats Excursionistes de Catalunya (FEEC) i subvenció al grup sencer per l'activitat. I encara un “premi” honorífic que m'omple d'orgull: al manual *Andinismo: manual para ascender a las montañas más altas de los Andes* (Bracali 2004, Desnivel ed.), una foto de nosaltres contemplant la cara Nord del *Huagu* ocupa la portada.

I fins aquí, el que sabem dels resultats.

13.3. El model dels redons, els cubs i els monts

Des del punt de vista de la mediança, inspirat per les observacions de camp durant aquestos experiments, va sorgir un model per exemplificar les mediances paisatgístiques i el desplegament ecumenal de societats en medis. Aquest no és un model qualitatiu que hagi d'aplicar-se a la realitat directament sinó a la comprensió de la teoria berquiana, sobretot. Es tracta d'expressar les propietats dels conceptes i exemplificar la singularitat de cada un dels elements en què podem estudiar la mediança. El model pretén quedar-se en un nivell molt bàsic; el que m'interessa és deduir les regles del joc experimental, encara que sigui a posteriori, per a tenir-les presents quan expliquem el que m'he proposat comunicar sobre el Pirineu.

Així doncs, per entendre la mediança de la muntanya, prendrem, primer que tot, una muntanya. Primer que tot, abans que l'hagi vist ningú, existeix només com a topos 'muntanya' (LgS), imagineu-la com vulgueu (i noteu que imaginar-se una muntanya sense referent real és pura LgP, predicació de la imaginació), amb glaciars per dalt, preferiblement. Al peu de la muntanya viuen uns, des de temps immemorials, una societat cosmofànica l'existència de la qual està fundada en aquesta muntanya. La relació amb la muntanya és medial, però no és paisatgística: cadascú dels individus i tots junts diuen una Muntanya que forma part de la seva existència, com a lloc al peu d'on viuen, d'on s'escalfen i mengen, on porten els ossos dels avantpassats, lloc que és font de tota vida (tècnica i simbòlica) i de tota mort (si és el cas que sigui un volcà, per exemple, a més dels enterraments). Els 'Monts' són els primers que dient i fent (LgP) faran néixer la realitat d'un món que té forma de muntanya (LgS/LgP): la muntanya dóna matriu a la seva existència, en relacionar-s'hi, al temps que hi deixen una empremta. Així és com els cosmofànics monts són carn de la mateixa pedra de la muntanya, que veuen com una realitat medial; però la mediança no és estètica (no hi ha epítets ni artístics marcs, només simbologia), la realitat no és contemplada en tant que quelcom a gaudir a través d'una finestra, sinó que la seva mediança pròpiament té forma de muntanya i ella s'hi inscriu com ells s'hi inscriuen (en els dos sentits de la trajectió, projecció tècnica i introjecció simbòlica). Així és com els monts tenen el cap amb la forma del

seu mont i tots junts equivalen al mont encara que no amb simetria. Recordem que les societats cosmofàniques havien estat anomenades *geogràfiques* pels antropòlegs pioners: lligades al medi.

“Model dels Redons, els Cubs i els Monts”, original.

Aquesta muntanya apareix un dia dins l'horitzó d'uns altres, ja que les societats (i els seus termes) tenen límits mòbils, físicament tant com els peus i els

aparells de mirar que disposin; simbòlicament fins on ells creguin que arriba els seu desplegament com a poble. Aquesta gent venen d'un altre medi, que devia ser redó, ja que la mediança és redona i el seu cap també. Però són capaços de contemplar mons diferents del seu medi si ho fan a través d'unes finestres on —adequadament emmarcat en redó— aprecien l'entorn en tant que paisatge. Saber obrir finestres redones per contemplar coses no redones significa que la societat és paisatgística, és a dir que segurament porti uns segles practicant l'art d'embellir el món a través de l'educació de les mirades, a més d'habitar-lo. Així és com poden ampliar els seus horitzons.

Els redons van doncs a la muntanya que els ha sortit a la vista. Un d'ells basta. Per al redó, és una muntanya transparent, verge, un lloc alt on no ha estat ningú que se sàpiga en el cos medial dels redons. Aquest redó porta a la mà un element que li permet establir una mediança diferent de la redona, o complementària: un piolet. Amb això l'identifico com a montanyero, pertany a un grup social 'transversal' a caps redons i caps cúbics, i és en aquest sentit que col·loca el piolet a la mà, i no al cap: és una mediança en el sentit transversal, perquè el piolet és la topografia concreta i esmolada que permet pujar la muntanya, i també és la cora simbòlica que depassa el piolet, que permet qui el porta comunicar-se directament amb qui el porti; un cos medial amb membres en moltes societats i un territori especial: la muntanya en tant que pioletable (passejable també: la mediança montanyera també és del tipus paisatgístic). El redó porta també, a la mà, una creu, per plantar-la dalt de la muntanya, que és el símbol que han triat els redons (o el redó sol, de motu proprio) per deixar marcat tangiblement que allà arriba el seu horitzó, plantar una presa medial on veure's representats i a través de la qual representar-se la muntanya com a quelcom per a ells. El símbol queda formalitzat en el geograma in situ; in visu només significarà més coses quan els redons el contemplin. L'excusa per contemplar-lo serà l'epítet, el signe d'admiració que porta la mediança que proposarà el redó, un discurs on l'epítet és una Lògica de Predicat nova que permet fer existir un nou medi per als redons; aquesta LgP es relaciona amb la LgS que és el redó xafant físicament el cim.

El redó porta a més una llauna, que és un rastre que deixa en el medi sense adonar-se'n (un paper de xiclet o un Potosí saquejat) i la llauna simbolitza que

alguns desplegaments tècnics i simbòlics concrets dels redons no previstos i fins i tot ignorats o invisibles per a ells, poden esdevenir símbol de sacrilegi, simplement per redonesa, per als Monts. I per últim, redó canvia una característica en el medi voluntàriament, i això pot ser per exemple un enfosquiment que resulta rellevant per als Monts i també —en un altre sentit— per als redons (l'ennegriment pot ser trepitjar el cim una i més vegades, o bé haver despullat la muntanya de bosc) . En baixar, el primer redó estableix les condicions estètiques de la mediança que vol muntar en(tre) els redons, i emet un discurs medial: té una mediança paisatgística redona, amb un piolet transversal i ell mateix inscrit amb la muntanya, amb la creu, per hipèrbaton, crescuda. No ennegreix la muntanya en la representació perquè decideix ignorar-ho. En fi; la mediança que proposa té sobretot una redona molt redona emmarcant-la, i una creu grossa perquè els redons s'hi reconeixeran més fàcil, i així és com ell espera quedar inscrit en la mediança redona amb la muntanya (esperant recompensa a l'acte 'de creació', o bé la immortalitat medial).

Quan comunica el discurs amb els redons, ells en fan ràpidament un text a llegir, veuen molt bella la creu i molt grossa, ignoren el piolet i el tipus i reconeixen que la muntanya, en realitat, és negra. La mediança redona amb muntanya negra inscrita i amb creu gegant tots la reconeixen com a redonament adequada. En aquestos canvis que ocorren, busqueu contingència: la muntanya redonament inscrita és convenient fer-la part del cos medial dels redons *en tant que negra*, en algun sentit (estan molt orgullosos de la seva armada invencible, o han fet del desvirgament del vuit-mil una proesa nacional), en descobreixen valors, idealitzant els desavantatges i accepten l'ennegriment com a 'natural' atesa la muntanya i les redones condicions. En aquest moment, la muntanya (només a través del marc redó i amb creu) ha entrat en l'horitzó dels redons, forma part del seu cos medial (la seva cora): hi han establert un geograma, i depenent del que hi aportin (en símbols i lectures) i del que la freqüentin ('ennegreixin', amb més peus al cim o amb autovies), així serà com ells executaran el que la muntanya els ha suscitat, que és el que ells han vist en la realitat tan redona de la muntanya ennegrida amb creu. Així es desplega l'ecumene, així la muntanya fa part (i és feta part) del món dels redons, i serà empremta i matriu de la seva existència (inscrita en una mediança redona més general i definitiva per a ells), mitjançant una conducta d'apropiació integral. Bé pot ser que traslladin la seva essència com a poble a la creu plantada al cim —ja ha

passat alguna vegada.

D'aquests redons que estrenen mediança, n'hi ha un que, sense conèixer personalment al primer redó, té un piolet, i llegeix la muntanya mitjançant l'eina, encara que la finestra col·lectiva no li ho hagi representat. Pel piolet, és capaç de dir a un altre, un cub dels cúbics, també paisatgistes capaços de mirar per quadrades finestres estètiques. Li ho pot dir perquè té un piolet, i li comunica la mediança sencera, inclou negre i creu perquè és part del que ell sap veure a la muntanya, però l'epítet (el signe d'admiració) serà propi de montanyeros. El cub montanyero, bé perquè les seues font literàries o socials són diferents, o per invisibilitat del negre en mediances quadrades, veu la muntanya blanca, passa de la creu i de la mediança intermediària redona (bé sigui perquè no li cal, ja que ell vol trajectar-se amb la muntanya inscrivint-la en quadrat directament i sobretot amb piolet travessat; bé sigui perquè cap dels dos posa molt èmfasi en nacionalismes), i se'n va a la muntanya a tenir el seu diàleg personalment. El veurem després.

Mentrestant, pot ser que algun(s) dels redons hagi confegit i elaborat un discurs medial (amb obres d'art o altres argücies) amb la mediança redona amb muntanya inscrita negra amb creu, per a que altres societats puguin gaudir d'un tan adequat conjunt i amb tan bell epítet. Amb això (perquè per dir un epítet concret poden ser necessàries formalitzacions in situ com parcs temàtics, etc.), qui sap si aviat el geograma dels redons no esdevindrà la tercera destinació en turisme de neu dins del cos medial redó! L'artefacte tècnic-simbòlic dels redons, una comunicació medial, arriba al cubs, els quals són molt hàbils per enfinestrar paisatges de tota classe, i efectivament, enquadren en un bell quadrat la muntanya inscrita en redona i negra i amb creu, i ho troben molt bonic o que té sentit en algun sentit. Per aquest gest comença a gestar-se un geograma nou, formalitzada una mirada adequada, bonica i decent per a cubs, és a dir, una realitat on el marc quadrat permet comprendre una muntanya que per la mediança redona fou ennegrida i coronada de gran creu. El geograma iniciarà i serà el rastre del nou desplegament ecumenal: alguns voldran fer-s'hi la foto, i/o altres poden voler enviar-hi tancs, o envair-ho dissimuladament per a cultivar-hi la droga dels quadrats —també ha passat!

El cub que va anar a la muntanya pot ser que comprovi que és negra però que

hauria de ser blanca, perquè parla amb un mont local, i que així un dia trasbalsi la mediança dels cúbics que van fer-la ‘adequadament negra’ quan només ho havia d’haver estat per als redons. Bé, pot ser que sigui ben negra a hores d’ara per a tots, i ell ho comprova, i així mateix comprova que la creu no hi és, o que en realitat és molt petita. El cub emet una comunicació medial per a la muntanya, que serà forçosament quadrada, amb piolet travessat i muntanya inscrita, ‘injustament negra’ i sense creu; i li sembla estèticament molt vàlida, èticament millor que l’anterior, i menys complicada que la doble finestra dels seus paisans que ha conegut en baixar. I, impulsat per la paradoxa de la creu, per exemple, tria un epítet i comunica un discurs medial, novament és descrita la realitat de la muntanya: en realitat és la quarta realitat paisatgística, en tenim dues de comunicades per individus i dues per societats (segurament en el desplegament ecumenal d’aquestes hagin sortit altres mediances amb altres eines travessades). La mediança pot comunicar-la el cub a través del seu piolet, com a mínim, amb altres que en tinguin, però si té els mitjans (vet aquí la variable no representada en el model relacional!) pot dir el discurs entre els cubs, amb o sense piolet, cosa que farà perquè li sembla que és lo adequat i lo just, si ho fa.

El temps de les societats paisatgístiques va a ritme diferent de les cosmo-fàniques, perquè les primeres es compliquen en el seu desplegament (tecnològic i simbòlic) en premsa, ciment, desplaçaments de capital, ‘informació televisiva’, etc. Altrament, pot ser molt bé que els redons ho ignorin del tot, que existeix una altra societat per a la qual la muntanya no només és part de la seva cora sinó que és l’únic topos que habiten. Més encara, per als monts, la muntanya no és només empremta i matriu de la seva existència a través de qualsevulla finestra, sinó que ells són la muntanya (la blanca), i sense la muntanya no són. Pot ser molt bé que als monts no els hagi importat la creu, sigui que no la veuen o que no hi cap per incomprendible o que l’han baixada, ells o el cub, o que fou mentida, tant se val: per a ells hi ha dos fets que afecten la seva muntanya medial: la llauna que prova que han estat els redons, a qui a hores d’ara ja hauran conegut (“i tastat les seves baionetes”, potser), i l’ennegrint de la muntanya.

La muntanya negra s’encarna en ells perquè així és com és ara el seu món, tot ell ennegrint-los a través de la seva única mediança cosmo-fànica de societat

geogràfica, les quals (ambdues, muntanya i societat) són la trajectió en una mediança en forma de muntanya, també: de manera que ells, en el seu cos medial poden molt bé estar morts, des del primer moment que el redó va tocar el cim. Ja ha passat: societats humanes de deserts, selves i muntanyes, en ser expulsades de l'únic món on ells podien ser realitat, han protagonitzat suïcidis col·lectius públics que ens haurien de parlar de 'dignitat' a tot un altre ordre de coses que el nostre.

Si no decideixen morir, segurament no tindran ganes d'aprendre a obrir finestres. En un cap Mont, una finestra en forma de muntanya, per encabir un símbol aliè, justament el que està basat en la creu que no veuen i el negre que els mata, en una redona intermediadora que no coneixen, per a veure en fi una muntanya que en realitat era seua, o més ben dit, "era ells"... no tindria sentit lògic ni estètic! Al més que arribaran els monts en comunicació medial entre societats serà a enviar un emissari o intermediari, una mediança amb cames i boca que expliqui al món exterior una muntanya blanca i llisa que era la realitat bella, decent i veritable en què ells existien. Ara que ja sol passar, que ningú sap escoltar aquestes mediances de llocs encarnats en persones: és difícil que aquestos ensenyin els cúbics i redons a obrir finestres de tal forma o en tal sentit, si ells mateixos no saben obrir-les. Si saben fer discursos, la muntanya és un únic text (LgS/LgP) amb ells inclosos. També sol passar que els monts no tinguin mitjans per a difondre cap tipus de discurs paisatgístic, si és que algun d'ells n'aprèn. Per això només poden fer quelcom si algú mediàtic, com el músic Sting al seu dia, els ajuda a fer-se veure.

Llavors també pot succeir que s'estableixi una darrera comunicació de mediança amb desplegament ecumenal. La identificació de 'muntanya negra = monts morts' pot fer sortir un culpable, que pot ser redons, o cubs també, i també piolets (però això darrer no sol passar molt), i resultar que per als desubicats monts l'única supervivència possible per al seu cos medial sigui projectar-se en la realitat com un 'tomahawk' fet de monts, o de muntanya ennegrida, què és el mateix; una iniciativa de comunicació medial que pot ser responsabilitat d'un, d'uns quants o de tots els monts. Així, aquestos, interpretant, com tothom, els fets de la realitat, pretendran buidar la negror de la muntanya-tomahawk en els caps concrets o medials dels redons. Cosa que pot materialitzar-se en unes batzacades simbòliques —una motracada: "pixapins", "camacu", "gringo"— o també en una lluita a mort, si

hi ha expulsió: per als monts és equivalent; redons o cúbics dirien que mai tant, tan tancats en ixo món... si algú creu oportú en no sé quin sentit de vendre'ls uns kalàixnikovs als monts, la cosa arribarà fàcilment a les mans. El que em sembla important entendre és que el tomahawk és una mediança extrema davant la mort, quelcom que tota societat faria si es toquessin els seus geogrames més preuats, i no només aquestos sinó tota la seva estructura de mediança amb el món: irremeiablement el món deixa de tenir sentit i només pot expressar-se amb la ràbia, ràbia de deslocalització existencial, la qual serà epítet i sentit del tomahawk com a cos medial en lluita, tomahawk com a única comunicació medial possible que els han deixat per a comunicar-se amb altres societats quan t'és impossible viure en el teu medi, comunicació que, no ho oblidem, era l'única evidència d'estar existint per als monts, i l'única garantia d'existència futura.

La negror, doncs, simbolitza les implicacions del desplegament ecumenal que més canvien l'ecologia del lloc. La llauna simbolitza la inconsciència mundanal d'existir en tant que diverses coses a la vegada i creure's únicament un representador, és el no-voler-veure la mà que malmet, massa preocupats o absorts en la sublimitat de la mediança paisatgística que ens ocupi i en els seus motius estètics. Amb la creu se simbolitzen els símbols més 'arbitraris', és el voler-veure, el resultat d'una mirada fortament artialitzada, la formalització in situ de l'establiment o l'apropiació d'un geograma (apropiació, que sigui entès en neutre, que tots i cadascun li hem agafat ja molt gust, a ampliar horitzons!). Per això, la creu podria desaparèixer físicament, la petita creu que engega tot, fins i tot abans de ser posada, o més tard, tot simplement 'desapareguda per la muntanya', en forma de vent, de caprici o venjança d'un mont, o d'algú que a pioletades i amb pedretes s'hagi fet un cap de muntanya i identifiqui formar-ne part com a cos corporal, del cos medial muntanya. Però no cal especular tant: si la creu, i no ja la petita sinó la grossa, és una realitat en la mediança dels redons, el més probable és que l'hi restitueixin físicament, i mai acceptarien que la restitució fos una primera implantació ex novo.

En definitiva, en el medi model, i en el temps final del transecte escollit, tenim cinc mediances. Cadascuna exprimeix el sentit en què un col·lectiu o poble dóna forma al món que li dóna forma: la visió del món esdevé realitat mitjançant una certa mediança, i cada societat lluita per imposar-la i/o mantenir-la, per existir. La

mediança no paisatgística exigeix una intimitat amb el món, només concebut i concebible com a llar, com a món en tant que casa, amb la muntanya com a topos i cora de l'existència del topos i de la cora dels seus habitants. Les quatre mediances paisatgístiques permeten ampliar la cora de gentes que habiten altres topos fins a la muntanya, inscrivint-la en tant que paisatge. Però com que la trajectió hi té lloc mitjançant finestres, la muntanya no serà mai més gran que el marc que li dediquem. Igualment, l'acció sobre la muntanya més llunyana la pot fer realitat de la palpable, vull dir que no perquè sigui un paisatge, la muntanya és menys realitat medial que per als monts, però sí que, per ser un paisatge, la muntanya pot ser molt més fàcilment acceptada quan, pel fet d'aplicar una mediança essencialment quadrada o redona, el conjunt restarà una muntanya amb característiques variables, i el seu sentit queda limitat sobretot al fet d'estar inscrita en un bell marc de la forma que sigui. Pot passar que una muntanya es torni negra i que els habitants-paisatgistes i els turistes la trobin blanca igualment, però la majoria entre ells acceptaran la negror en tota la seua conveniència i usaran el mateix epítet perquè en el seu cos medial redó no fa cap culpa que sigui així.

El conflicte d'apropiació, entre unes societats i altres, està servit; en el model, queda veure quina mediança podria solucionar la situació: no oblidem que els monts són medialment morts, i corporalment encarnen la muntanya en tant que mort d'altri com a sol recurs d'existència. Si les tres societats han esdevingut habitants de la muntanya, haurien de renunciar els redons i els quadrats a la forma del seu cap per adaptar-la al nou topos de la seua existència? És clar que sí; i si no és el seu únic topos i prefereixen ser com són, llavors podrien inserir les mediances paisatgístiques en una finestra amb forma de muntanya blanca, emulant la mediança dels monts i mantenint la pròpia en el seu interior com a referència del sentit que canvia en la relació amb la muntanya, que seguirà essent grisa o tacada un llarg temps però que des de la restitució simbòlica i tècnica permetrà la vida. Aquest darrer signe pot ser: en una societat de redons, una mediança de marc redó, on està inscrita una muntanya blanca, on està inscrita la vella mediança redona amb muntanya inscrita negra i creu. Això és mirar la muntanya des del punt de vista dels redons que han sabut respectar i fer seua la mediança d'una muntanya en tant que llar dels monts, en la qual llar una vegada ells mateixos redons van tenir una mediança on el sentit fou que fos negra amb creu.

La qüestió que se'm planteja en aquesta sol·lipsi lògico-simbòlica és que el millor que poden fer els pobles paisatgistes del model és aprendre, d'alguna manera, a desenvolupar mediances que anessin més enllà de l'estètic emmarcat de la muntanya en tant que quelcom interessant per ser redó. No sé si en el montanyero que es fabrica un cap amb forma de muntanya hi havia una pista: però no serà una muntanya que anul·li el negre. Es podrien obrir finestres en forma de muntanya?, és a dir, obrir la manera de concebre el món d'una societat cosmofànica en un cap que fins ara, el que no era redó, ho veia en redó igualment. Amb una finestra cosmofànica, o, que lligui el paisatge novament al mític, dins la qual encaixar netament les pròpies mediances paisatgístiques... cal ser hàbil paisatgista com a societat per perfilar una mediança tan diferent. Cal buscar una mediança globalment vàlida, que segurament haurà de ser paisatgística, però que en tot cas ha de ser vàlida per a tots els indígenes de l'única muntanya (o illa) "terra" que compartim.

Recapitulem:

En la mediança alpinista, els pressupòsits del capítol 4 de la primera part es confirmen. Els efectes de les difusions de geogrames que he presentat són, però, difícils de quantificar. Cap de les dos vies ha estat repetida, per exemple. No obstant, treballant amb eines mig semiològiques i mig alpinístiques, una persona pot canviar petits mons, pel que hem vist. En el cas del Huaguruncho, és evident, com quan anotàvem a la metodologia que un tastador de vins és tant un nas com una ploma, que la literatura és una ajuda important com a presa dins del geograma: i no em refereixo a ser jo un bon escriptor, sinó a haver utilitzat la creu d'or. Tots els articles d'alpinisme del *nevado* utilitzen la mateixa presa medial, des del 2004, per jugar-hi amb ironia, per introduir l'article o per fer patent la connexió amb els locals. Han mossegat l'esquer, doncs, la metafòrica “radiobalisa” que vaig introduir per seguir-li el rastre a la meua versió del geograma.

L'avantatge de la formalització artística/esportiva és que no deixa rastre. Quatre fites visibles, quatre claus de roca invisibles. Però estrictament parlant, hi ha una formalització in situ: l'ascensió en sí mateixa, vivència d'una cordada. L'alpinisme està basat en un joc transcendent (jugar-se la vida en una paret, sens dubte ho és), cosa que no tenen tots els esports: per això els alpinistes històricament s'han sentit molt aprop dels artistes, tant com dels exploradors, quan tracen atrevides línies hipotètiques i les demostren.

Acció artística, acció cultural, acció esportiva, i la formalització de les mirades: el lligam és indiscutible. Quan una comarca convida una desena d'influents escriptors de blogs de turisme (web ADRR, 2012), obté un efecte immediat (més visitants), però de curta durada. En canvi, de ser hospitalaris amb Picasso, els gosolans no en van traure rèdits fins passades dècades. És clar, llavors, que això dels bloggers no és ni una acció artística, ni tan sols cultural: és acció publicitària.

Els lligams entre esport i art, ambdós cultura, són només mig evidents en el món actual. Què pot aconseguir-se, amb preses medials artístiques o esportives? Qualsevol cosa: pensem en això que ha passat recentment en el món de

l'excursionisme català, tan fort que no necessita explicació: l'efecte Kilian. Fet amb poca ajuda dels *mass media*. Quins mitjans no són vàlids? Doncs hi ha poc consens en això, pel que he observat (i us remeto als diaris de camp), i uns diuen que la “mentida sagrada” és necessària, perquè és inherent a l'acció ritual; però d'altres demostren, com Jodorowsky, que l'acció ritual pot ser xamànica i funcionar fins i tot amb la mentida explicitada. En l'alpinisme, la mentida seria dir que s'ha fet un cim sense haver-lo pujat, cosa que malauradament ha passat unes quantes vegades en la història d'aquest *esport*. La paradoxa té relació, si es vol, amb la fundació del joc transcendent: en el cas de Langtang, vaig voler explicitar la no-mentida en el propi nom de la via, *Intento ribagorçà*, però en aquest cas l'esquer no ha funcionat tot i que l'*AAJ* respectés el topònim.

En el Pirineu, les experiències han hagut de ser, vist tot això, literàries i artístiques al màxim. La metodologia proposada tracta d'operar principalment *in visu*, així que caldrà esperar anys, a que la gent hagi tingut temps de llegir i comentar els llibres. Deixarem de banda l'alpinisme i l'escalada, i també m'abstindré d'intervenir in situ com un artista del paisatge, però de tota manera les regles del joc han de ser tals que l'esperit no deixi de ser el d'un artista, el d'un alpinista i alhora el d'un “activista pirenaico”. Ara, la intenció serà arribar a tota la societat, no només al col·lectiu alpinista o excursionista.

Quarta part:

Intervencions en geogrames del Pirineu

En aquesta darrera part de la tesi podeu llegir, de forma breu, una conceptualització teòrica i algunes consideracions metodològiques i tècniques per a cadascuna de les obres literàries amb que re-presento el Pirineu per a modificar-ne la mediança que hi tenim i així falsar la hipòtesi. Els volums d'Annexos que complementen aquesta part són, en canvi, molt més extensos: els tres volums d'Annex Principal (Vols. 2, 3 i 4), que contenen el llibre dels diaris de la recerca del paisatge pirenaic, *Viatge(s) d'Exploració del(s) Pirineu(s) del segle XXI*, amb prop de cent noranta mil paraules i més de mil diapositives, i el Volum 8, on hi ha els textos del llibre fotogràfic de gran format de tema etnogràfic pirinenc, *Foc al Faro! La Festa de les Falles al Pirineu*, amb dos-centes instantànies digitals de Sergi Ricart i cinquanta mil paraules de text que hi vaig aportar jo; hi ha a més un parell de textos que he publicat en revistes científiques i d'assaig entorn del tema de les Falles.

El procés d'elaborar les obres literàries per a representar el Pirineu des del meu punt de vista ha estat el moment que s'ha fet més llarg. Havia de quadrar una acció artística, cultural, en tot cas original, i que tingués el suport d'una experiència directa en el terreny, potser esportiva, o d'altra classe, però *viscuda*, per a que fos veritable. Per tant, el primer que vaig descartar van ser les intervencions literàries en clau de ficció novel·lada, tot i que a *Foc al Faro!* hi hagi un conte. Però en realitat no hi ha hagut una decisió inicial en la forma publicada de cap de les dos vivències que basen les comunicacions medials i que explico en aquesta part: van venir a trobar-me. Això és tot el que necessito explicar per acabar: la qualitat de la vivència, el com he arribat a publicar això enlloc d'una altra cosa.

14. Construir una presa medial per a reinterpretar un geograma de l'antiguitat: el llibre *Foc al Faro! La Festa de les Falles al Pirineu*

Ricart Ibars, Sergi; Farré i Sahún, Xavi, 2012: *Foc al Faro! La Festa de les Falles al Pirineu*. Alpinart-ADRR, Taüll-Llesp, 208p.

És a l'annex Volum 8 on podeu trobar, si no disposeu d'una còpia de l'original, els textos originals meus i els que vaig seleccionar de diversos autors (principalment etnògrafs) per acompanyar les fotografies de l'amic Sergi Ricart, qui també va maquetar l'obra. La presa medial construïda és un llibre fotogràfic de gran format i tapa dura amb cinquanta-mil paraules de text, les quals estan traduïdes al castellà i al francès a l'obra original (al Vol. 8 no), al final de tot, en lletra reduïda i sense fotos. És a dir, les dues llengües que permeten posar els textos a l'abast de tots els pirinencs. A més, hi ha en el volum annex dos articles publicats entorn del tema de les Falles: el primer, en una revista de recerca etnogràfica d'iniciativa pública, de la Generalitat de Catalunya, escrit com a difusió de resultats d'una beca IPEC-Documentació, del Centre de Promoció de la Cultura Popular i Tradicional Catalana; l'article resumeix la recerca feta sobre “La Flama del Canigó i les Cremades de Falles d'Andorra, les Falles pirinenques que són diferents de totes les altres” (dins *Recerques. Revista d'Etnologia de Catalunya* 38, 2012, pàg. 218-221). El segon article és en una revista d'assaig i reflexió sobre l'associacionisme, de l'*Ens* aglutinador de les associacions culturals dels països catalans, i justament la meua reflexió és eixa: “Associacions de Fallaires? Des de quan? Per què? I per què no? Present i futur dels grups informals, ritualment liminars, que encenen, cremen, baixen i corren focs solsticials al Pirineu”, (dins *Canemàs: Revista de Pensament Associatiu* 4, hivern-primavera 2013, pàg. 110-121).

No és possible incloure en la tesi les més dos-centes fotografies de *Foc al Faro!*, així que la major part del tractament estètic que la presa medial dóna al

geograma de les Falles us quedarà incògnit si no coneixeu el llibre. No obstant, veureu que no tota l'estètica s'ha deixat per a la imatge, com el text és el principal transmissor de la geopoètica i de la geopolítica implícites (i explícites), però no l'únic.

En dos anys, dels 1500 exemplars de la primera edició, posats a la venda al preu subvencionat de 30€, se n'han venut o distribuït més de 800. Que la presa medial tingui eficiència com a teràpia per a la salut medial del geograma Falles o, més enllà, per a la societat pirinenca sense fronteres que s'hi demostra, dependrà, en els anys a venir, de la difusió que se'n faci i de la capacitat que el llibre tingui de fer-se llegir i fer-se comprendre.

14.1. Fer recerca sobre les Falles

En un moment molt concret del volum que esteu llegint he escrit sobre les Falles, quan cercava supervivències de la cosmofania de la societat pirenaica del passat remot. Les supervivències són els motius que podrien donar fonament a geogrames amb què ens poguéssim vincular (els pirenaics d'avui) als indígenes de la serralada. El text del capítol 10.3 de la segona part fou redactat l'any 2005, i deixat reposar, però va arribar un moment en què el vaig fer llegir a Sergi Ricart, junt amb algun poema de tema fallaire, perquè ell planejava dedicar un parell d'estius a fer fotografies de qualitat per a un llibre sobre les Falles. La recerca sobre Falles estava oberta també gràcies a Sebastià Jordà del Pont de Suert, qui havia començat pel seu costat, amb Oriol Riart d'Esterrri, una recerca anomenada *Catalogació de falles pirinenques*, més basada en filmacions, per a la qual també m'havien interrogat. Això era l'any 2009, l'any en què l'Associació de Fallaires d'Isil va convocar la ja des de llavors històrica Primera Trobada de Fallaires del Pirineu. Lloc en el qual, vista la quantitat de pobles que havien recuperat les Falles, i havent trobat la referència etnogràfica oportuna per fer callar els incrèduls, vaig dissenyar i liderar la recuperació de les Falles de Llesp després de 60 anys d'interrupció; ho veurem més endavant. Gràcies a tenir textos anteriors a tot això (plens sobretot de preguntes, més

que d'observacions), demostratius de la meua curiositat sincera (no oportunista), vaig aconseguir que Sergi Ricart em convidés a fer-me càrrec de tota la part escrita del seu llibre. Buscant finançament per al projecte d'un llibre sobre les Falles del Pirineu vam acabar anant a l'IPEC, d'una banda, on ens van enviar amb una beca senzilla a estudiar les Falles andorranes i la Flama del Canigó (Farré 2012), i de l'altra a l'ADRR, associació de desenvolupament rural que gaudia d'un pla pilot del Ministeri d'Agricultura espanyol, on ens van animar a seguir totes les Falles per igual, i no les ribagorçanes com a tema central i la resta com a complement, que havia estat la idea original. Això va allargar la recerca dos anys més: vam presentar el llibre en ocasió de la IV Trobada de Fallaires del Pirineu, al Pont de Suert, el 7 de desembre de 2012, al Cine Ribagorzana, que no es va omplir del tot.

El disseny dels textos del llibre és relativament senzill tot i que es complica en diversos nivells de lectura. Hi ha un capítol central, el més extens, amb una Geografia de les Falles, organitzada per conques hidrogràfiques; abans hi ha un capítol per justificar la pertinència de la recerca i un per explicar la part tecnològica del piròfil ritual; i després n'hi ha un amb relats de baixades de falles viscudes per mi o per altres, un altre capítol amb les especulacions més atrevides sobre l'origen de la tradició/ritual/festa, i un conte de ficció històrica amb una hipòtesi de baixada de Falles fa dos mil cinc-cents anys. En el cas de la geografia de les Falles, hi havia una recerca de tesi doctoral en si mateixa, però en el treball de camp vam primar sempre les vivències de foc a les visites a hipotètics faros abandonats. El treball de diferents col·leccions cartogràfiques, en canvi, va ser intens, complement de la tradició oral i documental, amb lo qual, a més de la trentena que actualment cremen, corren, baixen o roden Falles i/o Faros, vam delimitar prop de quaranta pobles que antigament ho feien, i fins a seixanta més que probablement ho havien fet. Aquesta probabilitat està definida en la introducció del capítol 3 del Vol. 8 d'annexos. L'àrea de les Falles ocupa una el·lipse de 100km, de San Juan de Plan a Canillo, per 70km, de la Pobla de Segur a Sant Pé d'Ardet.

En el segon nivell de lectura, els textos originals d'etnògrafs clàssics que hi vaig incloure (entorn d'un 20% del total de text) els presento, lligats amb algunes reflexions meues quan va ser possible, en l'ordre en què els vaig anar descobrint, de manera que qui llegeixi el llibre d'una tirada podrà refer l'itinerari de descobriment i

sorpresa que Sergi i jo vam tenir la fortuna de compartir. Excepte el conte i les fitxes dels pobles fallaires, el llibre és escrit majoritàriament en l'estil assagístic amb regust de dissertació oral que he practicat normalment en els meus diaris de camp, cosa que vaig triar per a comunicar-me més fàcilment amb lectors que no estan acostumats a llegir recerca etnogràfica o geogràfica, atès que és un llibre destinat primer a fallaires, i fet per fallaires. El conjunt dels textos pot prendre's com a llibre de viatges de recerca, en el nivell més profund.

14.2. El geògraf fallaire i les Falles de Llesp

El geògraf, per a l'elaboració d'aquest llibre/presa medial, ha fet servir uns coneixements que a la primera part de la tesi, "Metodologia", no estan detallats. D'aquests coneixements, els que són de recerca bibliogràfica i documental, així com tots els de treball de camp, són al propi llibre de les Falles. A Metodologia parlava de la meua condició d'alpinista, però no de la de fallaire pirenaic: així doncs, relatarem tot seguit els coneixements vivencials en que fonamento la meua capacitació per a parlar de les Falles.

Jo sóc fallaire perquè me n'he fet; he estat el típic fallaire *adoptat* que va de convidat a córrer Falles a d'altres pobles perquè al seu no n'hi ha. Primer amb el tiet Salvador, que se'ns va endur, a partir dels deu o onze anys, al Faro de Boí. Després a Taüll convidats per un amic. I així: a Barruera convidats pels amics del meu germà; a Erill perquè sempre quedaven falles disponibles; a Durro més endavant, i ja una mica per voler veure'n més i més. A fabricar els diferents tipus de falles, a conèixer-ne els diferents models i qualitats i maneres de cremar, no vaig començar fins entrats els vint anys. En l'actualitat porto acumulades, des dels deu anys, entorn de cent baixades; sóc potser el fallaire pirenaic que en més pobles diferents ha cremat falles (més de vint), i potser el fallaire que n'ha cremat a més pobles diferents en un sol període solsticial (més de deu). No és exactament un rècord honorable: puix jo ho vaig justificar per necessitats de la recerca, perquè la fi era noble (donar coneixença de ritual comú als diferents pobles), i encara ens hi vam fer convidar pel mètode

clàssic (buscar el parent d'un amic o l'amic d'un parent que t'hi pugui guardar falla) i no pel postmodern (com hagués estat una carta oficial de les susdites entitats, “tingueu a bé atendre els portadors, que tenen l'encàrrec de ...). No és un rècord honorable, dic, perquè defenso al llibre que les Falles s'havien fet totes simultàniament, en algun moment de la història, i llavors tothom coneixeria només les del propi poble, en principi. A banda de l'experiència directa en Falles en general, cal explicar quatre coses de les meu propi poble, les Falles de Llesp, perquè al llibre no van tenir cap tracte especial.

Un testimoni d'intent de recuperació de Falles infantils a Llesp es conserva a la golfa de casa: una falleta amb una rama de noguer per mànec. Jo era molt xic, i vam baixar del cementiri a la plaça. Les Falles de Llesp del segle XXI van recuperar-se encapçalades pel tiet Ramon (72 anys), qui recordava haver-les encès i baixat del mateix indret als 12 anys per últim cop. Per la resta, l'assemblea del poble m'havia fet responsabilitzar de dissenyar el tipus de falla, coordinar-ne la factura i que n'hi hagués “per tothom”; el cos de Bombers de la Generalitat m'havia fet responsabilitzar del disseny i execució de les falles i del faro, i del recorregut, quant a la reducció de risc d'incendi (desbrossat i neteja anual) i a la reducció de risc de danys físics, i amb ells vam pactar un número límit de falles. Jo m'havia fet íntimament responsable, ja que no teníem cap record de com dur a terme el ritual, de basar-lo en un sincretisme obert, prenent explícitament referències d'altres pobles per a què no se'ns pogués acusar d'inventar-nos-ho tot. I ho vam anar discutint tot amb els joves del poble.

El disseny de falla del primer any va primar la factura fàcil i immediata, però ja en vam triar un per al segon, que s'inspira en la falla que considero més primitiva i la que aprofita els materials que avui en dia ens són més a l'abast, i les fem totes alhora, en equip de voluntaris, així són totes les falles iguals. Repartim les falles prioritzant als que han ajudat a fer-les, als que viuen al poble tot l'any, als que en siguen fills o hi tinguen casa, i als fallaires d'altres pobles, si encara en sobren: el límit imperatiu susdit (de 70 a 75 falles) ocasiona petits conflictes però té molts avantatges. El recorregut s'inspira en lo que he vist arreu i en les lectures: cal que el fum arribi a totes les cases del poble, si pot ser. Correm quan donem voltes pel poble, perquè ens fascina i perquè a les valls de Barrabés i de Boí així es fa. Quan

arribem al moment d'ajuntar les falles en foguera de festa, ho fem formant un rogle, com a Senet i Aneto, com a Isil, i les tirem a un Faro de baix que fem perquè té massa risc deixar-ne un d'encès a dalt. Aquest Faro de baix s'inspira, fins ara, cada any en una tipologia de Faro diferent. Cada any me l'invento, doncs, i cada any ha cremat bé i tothom l'ha trobat guapo. Del disseny de falles es pot dir el mateix: sempre cremen prou i bé, siguin les més grans o les més primes, i són guapes, vistoses, tenen poca petjada ecològica i res de ferro. Podeu veure imatges de les falles i les baixades als àlbums de *facebook* de NúriaCastellsCastel, periodista local, i trobar més informació a la fitxa “Llesp” de la pàg. 68 de *Foc al Faro!* i a la 67 de l'annex Volum 8.

I tot plegat dic que ha estat un exercici de disseny perquè ací em convé, però evidentment es tracta d'un ritual col·lectiu en que la meua veu només és presa com a guia si encerto amb sentit comú allò que pugui assolir consens. Per descomptat, que el poble m'hagi donat la confiança per poder dissenyar-lo i dirigir-lo durant aquestos primers anys de recuperació ha estat un privilegi.

En un text inèdit deia que els primers fallaires, segons una de les hipòtesis d'origen, podrien ser uns grups de xicots vinguts o anats de temporers pel món al segle XVII, dels quals o els quals haurien adaptat parts d'altres balls i comparses al seu medi. Llavors les falles no tindrien origen en un passat molt remot, deia, però igualment foren dignes d'admiració perquè amb el traç de foc per les carenes i pels carrers serien *land-artists avant-la-lettre*. Què en pensaria, una selecció internacional de *land-artists*, de les Falles en general i del disseny de la baixada i les falles de Llesp en particular?: a banda de la formalització in visu del llibre de les Falles, ¿he aconseguit formalitzar també in situ, en el meu propi poble, una lectura concreta del geograma general que sigui arrelada, transcendent, durable, sentida comunament, lligada a la resta de concrecions fallaires del geograma “focs solsticials pirenaics”? No dóna fonaments sòlids al llibre, aquesta concreció de les falles de Llesp? En el mateix sentit que em crec més l'alta gastronomia quan sé que el cuiner en qüestió és un bon hortolà i sap matar-se els animals que cuina: conèixer, dominar tot el procés és important.

14.3. Un nou geograma: Falles i Faros del Pirineu.

Tot i que no sàpiga encara exactament què és, això que fem de baixar troncs encesos de la muntanya, ni què significa, el geograma de les Falles pirenaïques està reforçat amb justament aquesta idea: les Falles són un poderós geograma que depassa totes les fronteres administratives establertes en els darrers mil cinc-cents anys. El que eren un sarpat de pobles que feien un ritual similar ha esdevingut, després de les recerques dels darrers cinc anys (Jordà-Riart i Farré-Ricart) un mateix ritual en expansió que implica el doble de pobles que ens pensàvem a l'any 2000 i n'hauria pogut implicar en el passat almenys quatre vegades més. El problema, però, és que es fa difícil discernir quanta part de culpa ha tingut la nostra observació participant en aquesta ràpida evolució.

L'altra qüestió, també quant a l'encaix d'aquesta presa medial amb la hipòtesi de recerca de la tesi, és que en les Falles no hi havia ni un conflicte d'apropiació, ni tan sols cap debat destructiu. El fet que no se sabés popularment quin era l'abast geogràfic o històric del ritual no estava pas impedit que en la majoria de valls la tendència fos més de recuperació que d'abandó. En canvi, aprop d'Alins de Vallferrera vaig llegir en un graffitti de plantilla: *El Pirineu l'han mort*. I aquesta seria clara demostració que existeix un conflicte, una mort medial del Pirineu des de determinat punt de vista: en el següent capítol explico com l'altra obra literària que presento sí que té un conflicte clar a resoldre.

Per contra, en les Falles no és pas tan clara l'existència de problemes. Sí que hi va haver un conflicte amb *l'assunto des dones* a Taüll i a Durro, però no era un tema en què un geògraf hagués d'intervenir, tot i que alguna reflexió al respecte hi ha a *Foc al Faro!*. Tres exemples de com el llibre s'ha quedat desfasat en un any demostren que el problema en tot cas no és de motivació: el juny de 2013, vam anar a Alins convidats a participar a la recuperació de la baixada de Falles del Botanal (botana: sobreixidor d'una bassa, en referència al barranc que hi surt d'una tartera per rrelliscar per una roca vertical), un descens inèdit en uns cent anys, realment llarg i tècnic, el més difícil dels que conec. I a Barruera preparaven les seues falles i les

volien fer totes a l'estil “feix ben arreglat d'ascles fines de pi teiós encaixades en un mànec d'avellaner verd asclat en creu, per sobre de la creueta, la qual queda vista”, el model de falla que hi és tradicional. Hi ha molt orgull fallaire galopant pel Pirineu! També al juny es van començar a recollir signatures de suport a la candidatura dels Faros i Falles del Pirineu a Patrimoni Immaterial de la Unesco. Una candidatura internacional, Catalunya-Andorra-Occitània-Aragó, que sigui quin sigui el resultat defineix un territori fallaire existent, que no existia abans perquè els fallaires no el sabien.

Quina influència ha tingut el llibre en tot plegat? L'obra, fet apart que és fonamentalment un llibre de fotografia artística, conté un gran esforç per part meua per opinar amb claredat sense dictar sentències inoportunes. He buscat la dimensió històrica i la geogràfica, hi he aportat literatura interpretativa que fos original i que hi posés també joc, en el sentit de Bernard Lassus i els arquitectes de la Mouvance. En el moment de signar el patrocini de la Ribagorça Romànica, vam saber que el llibre *Foc al Faro!* seria la presa medial que permetés als fallaires impulsors de la iniciativa del Patrimoni de la Unesco fer entendre al món això que fem, la Festa i/o Ritual. El llibre ja fou finançat per poder complir aquesta missió, de presa medial per a un paisatge. I encara que de fet, fallaires són tots els alcaldes que impulsen el procés, la iniciativa de reconeixement (en que més que protecció es cerca promoció, i en això ningú s'enganya) parteix d'una associació de municipis on es fan Falles, donant per descomptat el suport de tots els fallaires. Les Falles no són pròpiament un paisatge, sinó un poderós geograma en una mediança; i si això se us fa estrany de pensar és que bé no us heu llegit la metodologia, o bé sou fallaire del meu país i viviu *a dintre* d'això que a fora veuen en tant que paisatge, amb eixa certa distància. Des de dins, com jo mateix actualment, quan encenem les Falles vivim en una cosmofania, som els Monts (del Model de desplegaments ecumenals, cap. 13.3), i representem nosaltres mateixos, o som, el geograma que ens permet defensar al món modern l'acompliment del nostre deure sagrat, mal que se'n puguin derivar resultats indesitjables com incendis d'estiu. El pitjor que li podia passar a les Falles ja ha passat: haurem de defensar com a “dret cultural tradicional” allò que en origen era un “deure sagrat fonamental”.

I en definitiva, el geògraf és insignificant en el paisatge. No és cap ell qui ha

construït el geograma Falles del Pirineu, a partir de dotzenes de baixades de Falles, tot i ser l'investigador, el redactor, el cronista i el poeta principal de la presa medial que servirà per interpretar tal geograma des de fora: al llibre, hi vaig ser convidat; no vaig convocar jo la primera Trobada de Fallaires el 2009; i per descomptat la idea de presentar-les a Patrimoni Immaterial de la UNESCO tampoc va ser meua. Però durant tot el procés, he estat l'únic observador plenament conscient del que estàvem fent en la realitat medial, més enllà de l'espectacularització del ritual a què em vaig referir en el llibre que sabíem que contribuiríem amb el llibre, valgui la redundància, i he procurat amb aquesta consciència que la intervenció fos raonable, justa i sostenible.

15. Construir una presa medial per al Pirineu del present: el llibre dels diaris de la recerca del paisatge pirenaic

Farré Sahún, Xavi, 2014, *Viatge(s) d'Exploració del(s) Pirineu(s) del segle XXI*, en curs de publicació. 1000 pàgines i 1100 fotografies aprox (Volums annexos 2, 3 i 4).

La segona presa medial amb que intento intervenir un geograma és aquest llibre de viatges. El geograma és el Pirineu en tant que unitat geogràfica, el conflicte és d'apropiació del paisatge i de la gestió del territori, l'artefacte de comunicació medial és una obra literària, i la idea que intentaré trajectar(-hi/-vos) és que el Pirineu està massa dividit administrativament.

Els tres volums que complementen aquest capítol, en els quals presento fotografies i textos dels diaris de recerca dels viatges pel Pirineu, han rebut el subtítol d'Annex Primer i Principal a la tesi doctoral. Això és així perquè els viatges, o la seua presentació literària i fotogràfica, són la font bàsica del coneixement que defenso haver-ne obtingut fins al punt d'atrevir-me, com es discutirà a les Conclusions i també als propis diaris, a proposar una ordenació territorial transformadora i un tant radical per al Pirineu. Els viatges són també, indiscutiblement, transectes o línies de subratllat, transcendents com qualsevol via d'escalada o ruta a peu original i d'alta exigència, com hem defensat a Metodologia. Alhora, la presentació literària del viatge aconsegueix amb el deure d'intentar transmetre el meu coneixement, amb l'esperança de servir de font per a l'estudi del Pirineu, i amb la missió de trajectar una idea que ajudi a la societat a superar els molts Pirineus del present.

En l'índex general de la tesi, en aquest volum, hi ha el dels tres volums, on podeu fer-vos una idea dels continguts que hi trobarà el lector i dels llocs on el vull portar a reflexionar. Més enllà de la descripció (o geo-grafia) del Pirineu des del meu punt de vista, hi he inclòs bona part de la reflexió interior que porta a la tesi sencera

a ser com és. Així, hi ha reflexions dels primers anys, quan no sabia molt bé com començar, i dels darrers, quan tenia tantes versions de la tesi embastades que no sabia com acabar, i també hi ha poemes i il·lustracions. Però són les fotografies (que hi són pràcticament totes, perquè l'ús de la diapositiva química n'ha limitat el nombre) les que expliquen el paisatge que he considerat rellevant. Ja acotarem més endavant en quin sentit i com.

Cal advertir tanmateix que la redacció d'aquests diaris, com la del llibre de les Falles, és feta, en general, en català ribagorçà, i no en la grafia del català estàndard. D'altra banda, com a tota la resta d'annexos, allò que trobeu en lletra cursiva són textos reflexionats des de la distància temporal, i els que vegeu en lletra dreta són textos originals (contemporanis a les fotos que acompanyen). En el cas del llibre de les Falles, l'edició de l'ortografia va ser força homogènia i intentava aproximar-se a l'estàndard al màxim possible. En els *Viatge(s)*, en canvi, els diaris originals, escrits al llarg de vuit anys, reflecteixen molt més la variabilitat relativa al nivell de llenguatge i a l'interlocutor, i he conservat en la mesura del possible aquesta característica, que permet al geògraf defensar que, si bé ha estat el primer a escriure tantes paraules juntes en ribagorçà, a *Foc al Faro!*, i en conseqüència hi proposa un estàndard, no va ser sinó després d'haver meditat i escrit moltes pàgines de provatures, a partir de les quals algú amb més criteri filològic podria bastir un estàndard ribagorçà molt més digne de tal nom.

El llibre de les Falles va ser editat en grafia dialectal però amb traduccions. No obstant, aquestes no van ser exigides per l'entitat que el publicà, sinó proposades pels autors. La Ribagorça Romànica va apostar decididament i sense traves per publicar els textos en el dialecte prou allunyat de l'estàndard que vaig presentar. Per tant, encara que no sé a hores d'ara de quines maneres publicaré els *Viatge(s)*, la seua ortografia no hauria de ser un obstacle gran per a possibles editors. Sóc conscient, però, que la publicació de traduccions a d'altres llengües és imprescindible, ni que sigui a les dos llengües-pont adoptades pels pirenaics, castellà i francès, per posar-los-hi el text a l'abast.

15.1. A la recerca del paisatge pirenaic

Durant tot el viatge pel Pirineu, quan feia saber que estava fent la tesi sobre el paisatge del Pirineu i la seua evolució, almenys feia entendre també que paisatge és allò que està a mig camí entre el medi ambient i els nostres ulls que el miren d'una determinada manera, buscant-hi una bellesa que no és intrínseca al medi sinó apresada culturalment. Aquesta va ser la qüestió única amb que he enquestat centenars de persones, les quals se sentien dirigits a contar-me les més variades paradoxes. La gran majoria dels entrevistats durant el viatge de camp han reconegut que certament existeix un conflicte, en aquest procés de canvi del paisatge.

El canvi més important al paisatge pirenaic al segle XX és l'aparició del propi paisatge on abans només hi havia alguns “mites tangibles”, protopaisatges. La penetració del capitalisme amb la urbanització ja havia començat abans, amb la recerca dels recursos materials explotables. El curiós, o el mal, és que el conflicte patent entre tantes parts s'expressi només en els termes de paisatge estricte, quan només tangencialment o momentàniament —que tothom té inspiracions de bellesa i harmonia— s'al·ludeix a la part estètica: uns afirmen que “cal créixer econòmicament i no obstant fer que quedi bonic”; altres pensen que “hi ha amenaça pels ecosistemes” o atropello social, i també diuen evidenciar-ho en “lo lleig que els està quedant el nou paisatge als destructors del vell”. I jo penso que el paisatge de cada grup i de cada un és representació simbòlica d'aspiracions, assoliments, indignacions i renúncies, i que no és la part estètica allò que cal aclarir, sinó l'abast ètic i ecològic del mode de vida que mantenim, conjuntant el cas per cas amb la dimensió global. Perquè és de nosaltres que ens hem de preocupar: L'ecosistema “Pirineu” ja s'adaptarà als humans del s. XXI amb més o menys baixes.

La meua proposta és captar al detall el conflicte mitjançant un viatge extens, en observació participant. I explicar-lo a través de la reflexió primera que les vistes i les entrevistes m'anaven provocant, sempre que ha estat possible. A això és el que anomeno un mètode geogràfic de viatge. De tota manera, en l'horitzó de començar els transectes, l'any 2001, alguna classe de mètode feia falta per a dotar el viatge pel

Pirineu a peu de la categoria de treball de camp. Hom ha d'estar recol·lectant dades, d'una manera o altra, de manera estrictament definida, per a fer-ho "objectivament". En aquell moment acabava de trobar la paraula "transecte", a la biologia i la biogeografia, per a referir-se a itineraris: prenen una mesura arbitrària, deu metres, o un quilòmetre, per exemple les diagonals d'una quadrícula traçada sobre el mapa, i miren què hi troben: de lo que observen, n'extrapolen la població de tal espècie o la diversitat d'espècies de tal lloc. Jo no coneixia gaire bé el concepte de transecte, però em va servir d'inspiració suficient; intuïa en tot cas que, això sí, si anava amb cotxe, aniria més on m'atansés el cotxe que on no. I a més, vaig veure que si aconseguia traçar el meu itinerari d'alguna manera especial, potser podria desvincular-la de les rutes turístiques, dels camins marcats, així que veuria del Pirineu no només allò que està "previst" o "recomanat" que el turista vegi, sinó també allò que no està previst; per dir-ho així, les façanes de darrera dels pobles.

Tot això no ho vaig decidir a priori, sinó que va anar-se definint al fil del viatge. Des del gener fins el juny de 2001 vaig aprofitar les classes de DEA per a visitar l'arxiu fotogràfic del Centre Excursionista de Catalunya, i a primera vista era evident el seu potencial. Revisant sistemàticament les carpetes de fitxes per fotocopiar les que retrataven panoràmiques de pobles o indrets de l'Alt Pirineu. Les carpetes d'"Aragó" i "França" eren relativament petites, i per això, vist que tenia unes quatre-cents quaranta fitxes recollides de les comarques catalanes des de la Cerdanya fins la Ribagorça, vaig traçar el primer transecte per aquesta zona, suficient per a dos mesos de viatge, com vaig comprovar.

La feina de preparar la ruta va ser dura però apassionant. Localitzar cada topònim, intentar endevinar des d'on havia sigut presa la foto, i marcar els punts de vista amb un gomet en mapes 1:50 000. Després vaig clavar un mapa del Pirineu a 1:350.000 en una fusta, i vaig clavar una xinxeta per cada gomet, i en acabat, a vol d'ocell doncs, les vaig unir amb un fil. Això em va donar una ruta que tenia una lògica interna en sí mateixa. D'aquesta manera recorreria el Pirineu buscant les ubicacions des d'on els primers exploradors del paisatge s'havien parat a fer una foto; i cal tenir en compte que ells portaven un número limitat de plaques fotogràfiques en cada excursió, així que hem de recordar que les empraven amb moderació, no disparaven per disparar, al contrari, miraven molt bé que allò que

retrataven fos lo que volien retratar. Un detall no justificava fer una foto, sinó que el conjunt havia de ser complet. Ara bé, he de destacar que a les col·leccions de fotografies anteriors a 1940 que els socis han donat al CEC, lo que més hi ha retratat són, per aquest ordre: esglésies de pobles, interiors d'esglésies, cases i carrers, personatges amb vestit típic, i per últim, panoràmiques dels pobles. A finals dels anys trenta, Kodak va inventar la màquina fotogràfica amb carret compacte, i allò va ser la primera gran vulgarització —popularització— de la foto excursionista. Les col·leccions donades pels socis a cada dècada s'incrementen exponencialment a partir dels quaranta. Una revolució comparable a la que des del 2000 ha sigut la fotografia digital: segurament ja s'han fet tantes fotos digitals del Pirineu en aquest mil·lenni com fotos químiques en tot l'anterior. El meu treball, realitzat sempre en foto química, manté la contenció en el nombre total d'instantànies d'un viatge: així, jo tampoc, mai disparava per disparar.

15.2 Els diaris d'un geògraf i la Geografia que es fa amb els peus

Fins i tot després d'haver utilitzat el punt de vista de la mediança amb èxit en el treball de grau de DEA, estava acomplexat pel meu mètode, intuïtiu i no constrenyent, perquè encara no coneixia bé les maneres de treballar dels antropòlegs, i sobretot dels filòsofs del paisatge, que utilitzen metodologies qualitatives i entrevistes sense problema d'incorporar la subjectivitat. La ciència sempre és subjectiva tant com objectiva, però des de les ciències naturals es defensa que l'empirisme que ells practiquen els apropa més al pur objecte. Al final, la mitjana o la dada que considerem rellevant és una apreciació subjectiva, però en el meu complexe, pensava que allò més interessant del treball de camp seria comparar directament les fotografies, les antigues amb les repeticions, de manera que podria analitzar —cas per cas— l'evolució del bosc, del volum construït, dels conreus, etc. Això és el que es fa a l'*Observatoire Photographique du Paysage* a França, ja des de 1991, per exemple. Però no va ser “analitzar” el que vaig fer en definitiva, ni en aquesta ni en les següents campanyes de camp pirenaic, sinó “observar” els

paisatges proposats per la col·lecció del CEC i “fotografiar-lo” jo mateix. De la mateixa manera, es pot utilitzar la gravadora per a les entrevistes, però en realitat no ha sigut entrevistar apuntant ortodoxament (que implicaria transcriure i citar inicials, edat i origen en mil ocasions en el text de la tesi), sinó que vaig “escoltar”, i després “reflexionar”, de manera que lo que m’hagin contat ho he fet meu, passant-ho pel meu cap. I això ho presento com un *transecte sincrònic i diacrònic del paisatge pirinenc al canvi de mil·lenni*, que podria ser el títol dels diaris de *Viatge(s)*, o fins de la tesi mateixa.

De tota manera, vaig utilitzar un GPS per a localitzar els punts de vista topogràfics des d’on estaven fetes les fotos, noves i velles; d’aquesta manera aconseguia que “l’experiment” fos repetible. Cosa que en realitat també hauria pogut fer marcant curiosament un mapa amb retolador, i hauria de ser acceptable per al mètode científic. Però en canvi, allò que més aproxima el meu treball a un transecte d’observació a l’estil dels biòlegs, allò que en fa legítim el que jo puga dir que és extrapolable al conjunt de la realitat pirenaica, quan en realitat n’he vist “relativament” una proporció molt petita, és el fet que, traçant l’itinerari a vista, sense tindre en compte ni per quins camins passaria d’un punt a l’altre, ni on dormiria o aprovisionaria menjar, el component d’atzar hi resulta bàsic. O sigui, en definitiva, “*sigue la buena onda*”, un mètode de viatge

En quant als instruments d’observació, el primer any eren, apart del Garmin-GPS III prestat per la Cartoteca del Departament i els mapes comarcals de l’ICC a 1:50.000 i els de l’Alpina, una càmera Nikon F601 amb un 28-80mm, prestada, i carrets de diapositives ISO100. A partir de 2002, la cartografia habitual és la d’ICC/IGN a 1:50.000, els rodets solen ser Velvia 50 i Sensia 100, la càmera és una Nikon FA amb un 28mm fixe (eventualment n’he utilitzat alguna de diferent), i el GPS un Garmin Etrex. I uns prismàtics 10x12, altímetre Suunto Vector i brúixola tradicional, i, en fi, habitualment llibretes mida A5,.

En aquesta primera excursió, com en totes les altres, vaig apuntar amb cura totes les fotos, diàriament vaig observar minuciosament el mapa, les fotos antigues i el paisatge; no vaig portar cap llibre, ni tan sols un diari personal, només el diari de camp, de manera que treballava vint-i-quatre hores per dia. A les migdiades, als

refugis: si no parlo amb algú, miro el mapa, escric o miro les fotos velles. Al final, lo més interessant va ser comprovar que lo que més ha canviat en el paisatge del Pirineu és el punt de vista dels que fan les fotos, però no el punt de vista topogràfic, sinó el corogràfic: amb quin ànim es fa la foto, quina motivació impulsa la descoberta i la reproducció del paisatge. Algunes de les imatges que jo portava a la col·lecció de fitxes per intentar repetir són avui dia part de l'imaginari col·lectiu de societats molt àmplies; d'altres han caigut en l'oblit absolut, no han estat “elevades” (per dir-ho així) a la categoria de paisatges dignes d'admiració. Uns han esdevingut punts calents del turisme contemporani, altres són ara bosc espès, només travessat per caçadors que no busquen un “gaudi contemplatiu” en els recorreguts de muntanya. També es pot dir així: des d'un punt de partida homogeni, unes imatges han provocat mils de visites i motivat mils d'exclamacions amb epítet i corresponent fotografia; d'altres no són objectiu de visita actualment, i deixarien el turista indiferent.

En el meu recorregut vaig veure de tot, observador independent de la infraestructura destinada als transports o al turisme, sempre autosuficient en menjar i dormir, per a no haver de sotmetre l'itinerari concret al que és de fàcil accés. Així que vaig tardar gairebé un mes en recórrer la distància entre La Molina i Cavallers (anant directe són quatre o cinc dies), o dos mesos de la Ribagorçana a Belagua (ídem, deu dies) de tantes voltes que vaig fer, buscant des de cada punt marcat als meus mapes el següent i la via lògica per arribar-hi. Que fos un observador independent no vol dir que no utilitzés els recursos que es posaven al meu davant, és clar. “No dependre” només vol dir “no necessitar”. Com a observació, com a enquesta, va ser prou reeixida, encara que de totes les fitxes que portava no en vaig repetir sinó quaranta. Al final, no era això lo important, sinó passejar amb la calma, deixar que el Pirineu que anava coneixent a través de la literatura m'entrés pels peus i pels ulls al ritme mateix, el del viatge a peu, en què aquell paisatge havia estat ordenat pels seus habitants durant tants segles; al ritme mateix amb què el van recórrer aquells excursionistes que al principi de “l'era del paisatge” en van traçar les formes i els motius, els punts de vista i les metàfores.

Aquest *modus operandi* va caracteritzar també els transectes de 2002 i de 2004. En el primer la part estrictament pirenaica foren vuit dies, i doncs poques

fotos podia repetir; en el segon, el recorregut per França va ser molt poc dirigit per els punts de vista de les fotos antigues, però el costat sud (a l'oest de la Ribagorçana) en tenia una densitat notable, de punts, encara que havia hagut de recórrer a d'altres arxius per complementar les del CEC.

15.3. Un sol Pirineu: els diaris reclamen una travessa de mar a mar

Haver deixat la meitat dels clixés antics sense intent de repetició no em preocupa ni em preocupava, però cada estació apuntava més llocs interessants de visitar, fins a veure que la línia del recorregut per l'alt Pirineu podria tenir mil jornades de caminar. Es feu evident que a partir d'un moment o altre només podria seguir confirmant o corregint allò descobert. No obstant, sentia que no havia vist res del Pirineu atlàntic ni del mediterrani: probablement era l'excusa que necessitava per a inventar-me un quart transecte de camp, a l'estiu de 2006, per dedicar-lo a l'Alta Ruta del Pirineu. No portava a la motxilla cap plec de fotos antigues, i fins vaig dubtar de prendre càmera. En tot cas, el de l'HRP torna a ser un diari de viatge redactat sobre el terreny, com són els de Nova Zelanda 2002 i de Perú 1999.

I és que la travessa de mar a mar, eixo acte poètic, com diu Terrance (veure Vol. 3, pàg 330), m'havia quedat molt pendent, un poc per culpa de llegir la glossa de Terrance (*il y à ceux qui l'an faite. Et les autres...*). És un acte sense cap sentit materialista, avui en dia, només el plaer de travessar l'onada petrificada al més alt que puguis. Perquè estic segur que jo mateix podria córrer la transpirinenca que fan els ciclistes en menys de dos setmanes (Kilian Jornet va córrer el GR-11 sencer en vuit dies), però no es tracta de fer-ho més ràpid, sinó de traçar la línia, prendre l'onada, per on més piqui. Sincerament pensava que acabaria la tesi sense haver-la acomplert, i pensava que l'alt Pirineu ja el tenia vist (dins de les capacitats i necessitats de la recerca); tampoc podria dir que, després d'haver fet l'Alta Ruta, conega bé el Pirineu Basc o el Mediterrani. Però, finalment, m'hi vaig mesurar. “En quants dies?”. Resumint: trenta-tres, que és un número redó, i baix per a una HRP que costa “normalment” quaranta-una jornades. Això no té cap importància. Millor seria dir que la meua travessa del Pirineu en aquell mes i en els sis anys ha sigut

suposant-los sense límits, i acollidors per a un (local) sense tenda: el millor joc és buscar cobert lliure cada dia.

Perquè d'experimentació en Geografia Humana es tractava; així, en el projecte de tesi matriculat l'any 2004 deia voler “proposar un recorregut a més alta exigència física, tècnica, psicològica, intel·lectual que els senders de gran recorregut existents” (i afegeixo ara: encara més alta exigència sobre els recorreguts de l'incipient turisme de masses). No he volgut competir amb els GR i fins i tot acoto el cap davant l'HRP de Veron. El recorregut que proposo és paisatgístic, edificador, i dono pistes més que suficients per a seguir-lo. Això sí, la línia que surt entre tots quatre transectes, encara que té més de dos extrems, és repetible com a recorregut pedestre d'observació o megatransecte, però per descomptat que, si es fa, no serà per esport.

Per al recorregut havia d'aconseguir publicar un mediàtic o artefacte medial, fixador de valors ètics i ambientals en el paisatge, de vegades, com a intervenció en el geograma. Havia pensat diverses versions: reescriure les meues caminades amb dos personatges ficticis a qui fer parlar per mi; redactar una introducció tipus “resum de geografia humana del Pirineu” per a una guia topològica de senders i passos possibles on mai utilitzaria la paraula bellesa. Si també pensava en escriure un llibre viàtic que il·lustrés d'història, cultura, geografia, als visitants caminants del Pirineu, aquest el vaig trobar fet: *La traversée des Pyrénées, de l'Atlantique a la Méditerranée* (Blanchard, 2002). Els autors, pensant en els recorreguts del GR10 i l'Alta Ruta (HRP o ARP), ambientaven amb belles fotos (grans i abundants, algunes d'antigues) un llibre que informa els *grand-randonneurs* de tot lo que hi ha perill que no vegin, sense ser una guia de terreny en absolut. Quant a la difusió de coneixements actualitzats sobre societat i natura pirinenca, ja queda fet, doncs. En realitat, hi ha topoguies de senders temàtics, històrics, transpirinencs, de pics, de llacs, de pobles, d'ermites; per a 4x4, per a bicicleta, per a esquí de muntanya; més comarcals o més integrals; fins tenim l'obra de Blanchard que directament il·lustra l'Alta Ruta sense contar-la.

La decisió sobre la forma final de *Viatge(s) d'exploració del(s) Pirineu(s) del segle XXI* va ser contingent: després del darrer transecte del Pirineu, quan vaig

deixar transcrits com annexos a la tesi els diaris del Gran Salt i de Nova Zelanda, vaig començar a recordar el(s) viatge(s) amb el suport de la col·lecció de diapositives, que seguien en ordre cronològic, i en dos hiverns els vaig recórrer de nou. Vaig deixar la transcripció del diari de l'Alta Ruta per al final, intentant no corrompre el record. Finalment, els diaris de les exploracions de camp amb motxilla es complementen amb fotos de paisatges i reflexions de les llibretes que utilitzava la resta del temps, i algun article inèdit o publicats que vaig escriure, i, és clar, un sarpat de poemes; tot lo que em permet defensar la intimitat i extensió d'aquest recorregut de reconeixement de la muntanya, perquè com he dit a la Introducció, tot pegat és un sol viatge.

La publicació dels diaris està assegurada amb la inclusió del text com a annex a la tesi: tothom la podrà descarregar a les pàgines habituals, com tdx.cat. No està planificada altra edició digital que aquesta. L'edició en paper s'està preparant, i no en podem avançar més coses. La difusió de les argumentacions i de les paradoxes que als *Viatge(s)* explico està iniciada fa molt temps, *de viva voce*. L'efecte que pugui tenir la intervenció és, però, incògnit.

16. La fructicultura intensiva com a estratègia de diversificació econòmica al Sud-Pirineu

Associació per al Desenvolupament de la Ribagorça Romànica (ADRR) — producció—; Institut de Recerca en Tecnologies Agroalimentàries (IRTA-Estació de Lleida) —direcció—; Casa Farré de Llesp —gestió—, 2009-2012, *Observatori de Varietats Autòctones i Comercials de Poma i Pera*, al tros dit “el Perelló”, 0,8ha. Llesp, Ribagorça, Sud-Pirineu. UTM 42.45194755, 0.753022222222.

Sense anunci previ, ja que hem escrit que parlariem del procés d'emissió de *dos* preses medials, en presento una tercera, i també és relativa a la construcció *ex novo* d'un geograma per al Pirineu. En aquest cas, jo no emeto cap presa medial: només en conreo la concreció primària que origina la difusió del fenomen. Sense previ anunci: la introducció d'un capítol sobre les pomeres quan ni en la Metodologia ni en les Fonts n'he parlat, tracta de reproduir allò que sí que he esmentat: la sorpresa, imprevisible per a la gran majoria de persones, inclòs en el cas que relatarem el propi geògraf, a que anomeno en aquesta recerca l'efecte Matxo (en referència a un personatge d'Asimov: vegeu cap. 9.6): l'aparició, en una muntanya qualsevol, d'una alternativa productiva que *bouleverserà* la vida de les valls i portarà *un grand essor* (segons la terminologia dels autors vistos al cap. 9.4). En aquesta redefinició medial del Pirineu *en tant que territori susceptible de produir, mitjançant plantacions intensives modernes, la poma que s'arrenca a la regió fruitera de Lleida* (degut a la competència *en qualitat* de les pomes *de muntanya* italianes o franceses), el meu paper ha estat el de conillet d'índies, com explicarem més endavant, i el d'observador privilegiat: com a geògraf que portava deu anys pensant el futur del Pirineu, he aprofitat el fet d'estar a primera línia per a observar tots els detalls.

Aquest capítol no té, com els cinc anteriors, cap annex en paper que pugueu

consultar. L'annex és el que he citat com a capçalera: la pròpia plantació intensiva de pomeres de Llesp, on la meua praxis empírica està a la vista de tothom i és visitable (amb cita prèvia). A www.ribagorSanes.com (pàgina en construcció) podeu trobar informació complementària de les pomeres, localització de l'observatori i dades de contacte. L'Observatori és protagonista en una Jornada del Pla Anual de Transferència Tecnològica del DARPAM de la Generalitat de Catalunya) a Pont de Suert (Jornada de Fructicultura de Muntanya, 3a edició el 2013) i en algun article de revistes especialitzades gràcies al Dr Ignasi Iglesias, director del Programa de Recerca Varietal de l'IRTA-Estació de Lleida i creador de l'Observatori, per exemple “La Fructicultura como alternativa para la producción de manzana de alta calidad y el desarrollo sostenible de zonas de montaña” (en *Revista de Fructicultura*, nº 21, 2012, pàg. 14 a 31). L'Observatori va proporcionar l'imatge de portada per aquesta revista, i també per la revista *Vida Rural* nº 367, desembre de 2013, per un especial dedicat als fruiters de llavor.

Per fer aquest capítol, atès que el conveni estava subjecte a una clàusula de confidencialitat, he utilitzat exclusivament documentació publicada, o feta pública en jornades, sigui per l'IRTA o per l'ADRR. El contracte-conveni entre l'ADRR i Farré de Llesp va finalitzar el novembre de 2012. No obstant, un altre conveni ha estat pactat entre l'IRTA i jo mateix, per 2013 i 2014, per a que l'IRTA pugui completar les bases de dades sobre qualitat i producció de les varietats comercials i començar l'estudi de les tradicionals.

16.1. Plantejament del projecte de les pomeres ribagorçanes

Altres observatoris del Pirineu dedicats a la fruita, siguin d'iniciativa pública o privada, que s'han plantat durant els darrers vint-i-cinc anys s'han dedicat exclusivament a la conservació i estudi de varietats tradicionals (no necessàriament *autòctones*) de la comarca on es troben. Així, el Viver de Salvaguarda del Pallars Sobirà, el Jardí de Plantes Útils de Gerri, el Fruiterar de salvaguarda i demostració del Parc Natural del Cadí i Moixeró, el Centre de Conservació de Plantes cultivades de Can Jordà, el Pomàrium dels Horts de MónStBenet, o els privats a l'Aran i a Balaguer, per citar-ne uns quants a Catalunya, tots els quals han recollit prunes, cireres i d'altres espècies apart de pomes i peres; semblant procés ha esdevingut a les altres regions per bé que a l'Alt Pirineu han arribat tard. La xarxa Retropomme, a la Suïssa francòfona, conserva més de mil varietats, treballant des de 1987. En aquestes plantacions, sempre amb gestió ecològica, s'intenta salvar un patrimoni cultural, que localment pot permetre certa diversificació econòmica i encaixar amb d'altres activitats: restauració, etc. La de Llesp, en canvi, és una plantació en què aquest objectiu existeix, en la col·lecció de més de cent pomes i peres de la Ribagorça Romànica (i tinc la intenció d'emfatitzar-lo en els propers anys), però l'objectiu principal ha estat explícitament demostrar la viabilitat agronòmica i econòmica de la fructicultura intensiva de varietats comercials amb gestió convencional a 1000m d'altitud.

La localització de l'Observatori va prioritzar la visibilitat des d'una carretera principal. Això ha situat la plantació en una de les quatre micro-conques o fondalades amb més inversió tèrmica de l'Alta Ribagorça. I aquesta circumstància implica, a més de més hores anuals de funcionament del sistema antigeldes (amb més risc de fallades, òbviament), una humitat ambiental altíssima en forma de rosades, que s'estenen fins a finals de juliol. El conreu en ecològic, sense utilitzar bé fungicides sistèmics o bé varietats resistents al motejat (*Venturia sp.*), no serà mai viable en aquestes condicions o similars, si es vol fer poma de taula: és un avís, això. Les varietats escollides tampoc són en absolut les recomanades per a fructicultura ecològica, essent les varietats de Royal Gala, especialment sensibles al motejat, les

situades més aprop del riu, a primera línia del front. D'alguna manera, el que l'experiència pot demostrar és que la producció convencional és possible fins i tot en les pitjors condicions de la comarca en aquest aspecte clau, el motejat (prou bones condicions, però, en terra, altitud i exposició al sol).

La primavera de 2009, doncs, ADRR i IRTA van triar l'emplaçament actual, arribant a un acord amb Casa Farré de Llesp, segons el qual la casa havia de finançar una part de les despeses, que serien recuperades al cap de dos anys, i posava a disposició de les entitats un treballador per formar-se i fer-se càrrec de totes les feines relacionades amb l'Observatori: tutelar i conduir els arbres, esporgar, regar, adobar, fer tractaments químics (per “males herbes”, plagues, malalties i regulació de càrrega productiva), collir, envasar a mà (caixes de “representació” per regalar i per activitats de promoció amb el sector de la restauració comarcal), i atendre les visites de professionals agraris de la comarca, polítics, mitjans (premsa, televisió), aficionats interessats, i tothom que volgués aturar-se a conèixer “les pomeres de Llesp”. Aquest treballador he estat jo.

Al segon any, una d'aquestes visites va ser d'una persona que va decidir opinar al respecte en una revista tipus fanzine que s'editava a La Terreta, *Arterreta.com* nº 7 (juliol de 2010). Pel seu interès com a revelació de més d'un punt de vista al respecte del projecte, reproduïxo l'article, tot i comentant-ne alguns detalls, abans de discutir-lo breument:

“Justo antes de llegar al pueblo de Llesp, si vas desde el Pont de Suert, se encuentra un campo de 1 hectàrea aproximadamente, con manzanos y algún peral jóvenes todos ellos de variedades comerciales (...). La finalidad es la de poder conocer el potencial de estos cultivos en una zona de montaña, planteando su posible desarrollo posterior a escala comercial como actividad agrícola complementaria, para el desarrollo, dicen, de la Ribagorça, así como caracterizar y preservar la variabilidad existente de variedades autóctonas de manzano y peral. Pasada más de la mitad de duración del proyecto (4 años) no hay ninguna variedad autóctona en ese campo plantada¹. El verdadero potencial de la agricultura hoy en

1 La prospecció de camp de les varietats autòctones es va dur a terme la tardor de 2009, el primer any. El gener de 2010 vam recollir mostres per tot el territori d'influència de l'ADRR, i al març es van empeltar en patrons adequats. Aquests arbres replicats al viver no van arribar per ser plantats a l'Observatori fins febrer de 2011, amb un any, com és habitual; per tant, la part d'autòctones del

dia es el que se basa en los principios ecológicos para el diseño y manejo de sistemas agrícolas sostenibles y de conservación de recursos, y que ofrece muchas ventajas para el desarrollo de tecnologías más favorables para el agricultor. Las variedades autóctonas están adaptadas a los factores medioambientales de los que provienen y por tanto son cultivos menos dependientes de tratamientos químicos, suponiendo un ahorro económico considerable en insumos y una ayuda para reducir los problemas medioambientales². Con un manejo adecuado del suelo, evitando el uso de herbicidas; de la cubierta vegetal (flora) y de la fauna que habitan en este se controlan plagas, se aportan nutrientes, se ayuda al aumento de la productividad del frutal y se evita el deterioro del suelo por lo que se mejora la estabilidad y productividad total de la finca y se garantiza su durabilidad³. Visitamos la finca experimental del IRTA, el suelo quemado por herbicidas⁴, cada arbolito con sus feromonas para prevenir plagas⁵, atacados de hongos y por lo tanto tratados químicamente, más insecticidas, mustios... ¿A qué necesidades responde todo este estudio? No responde a las necesidades del agricultor, ni a las necesidades del consumidor, ni a las sociales, ni medioambientales... Sí responde a las necesidades y supone un desarrollo para la industria de los fitosanitarios y químicos. ¿Desarrollo de la Ribagorça? (signat: Tifi (del Monte)).

L'article és correcte, respectuós, i obria públicament un debat que jo personalment ja mantenia amb mi mateix. Quan el vaig trobar, el vaig ensenyar (amb certa il·lusió ingènua) a l'ADRR i l'IRTA, i es van indignar, sentint-se amenaçats. Jo vaig argumentar que el millor és que se'n parli, dels projectes, que no pas que passin desapercibuts; vaig afegir que s'hi deien bàsicament veritats, al meu parer, però que ara les entitats tenien excusa per contraatacar: o és que no tenien arguments? Algú d'ells va dir allò de “mossegar la mà que et dona de menjar”, quan em van fer notar que si els tres darrers números d'*Arterreta.com* havien sortit en paper i amb portada a color era gràcies a una subvenció de la pròpia ADRR. “Ep”,

projecte estava engegada encara que la visitant no ho pogués veure. Hi ha 55 varietats de poma i 62 de pera.

2 Aquest paràgraf és confús i poc rigorós, tot i que cert.

3 Aquest paràgraf, en canvi, diu veritats científiques que he comprovat en literatura agronòmica tan “certificada” com la que aporta l'IRTA per defensar el contrari.

4 És cert: a simple vista, els cucs de terra, fonamentals en la fertilitat del sòl, defugen el dessota de les pomeres, tractat amb glifosat tres o quatre vegades l'any.

5 Prevenir és un principi bàsic de l'agricultura ecològica, i les feromones són autoritzades per a conreu ecològic a tota Europa, encara que siguin química de síntesi.

vaig advertir jo, “els fulls informatius dels sindicats d'estudiants reben ajut de la universitat i en ells s'hi critica el rectorat i el que faci falta; no se us acudeixi retirar la subvenció per això”, i vaig suggerir que utilitzessin la mateixa revista per oferir arguments de rebut. Però, amb molt poca elegància, la subvenció d'*Arterreta.com* va ser cancel·lada el mateix mes que vaig mostrar l'article. Com era fàcilment previsible. Al fanzine no es verifica el típic “Amb el suport de...” (que els sindicats dits no obliden), així que l'ADRR tenia l'excusa prou fàcil.

Efectivament, com és patent, hi ha un conflicte d'apropiació. En quin sentit? en que cada part creu, opina i intenta argumentar racionalment que defensen l'única modalitat de conreu que val la pena intentar desenvolupar, l'única que és sostenible. Uns anteposen el sustentable econòmicament i els altres el sostenible ecològicament. L'Observatori, certament, observa les pomeres en condicions de disseny i maneig cent per cent convencionals. El paradigma de l'IRTA és claríssim, en aquest aspecte: les innovacions que incorporen són els nous productes químics, les noves varietats agrícoles i les noves màquines que els proposen les empreses que patrocinen les jornades i les publicacions de l'IRTA. Això és certament verificable, en qualsevol d'aquestes publicacions. Sabem, d'altra banda, que el problema de l'alimentació mundial és el de la pèssima distribució. De fet, amb dades de la FAO, hi ha sobreproducció: som 7.000 milions de persones i produïm aliments per a 12.000 milions. Per tant, les empreses de genètica agrària, quan defensen voler alimentar els països pobres, estan mentint. Ja hi tornarem en l'apartat 16.3. El conflicte d'apropiació en l'agricultura mundial és de propietat legal, i de límits a la bioingenieria. Però no és aquesta tesi el lloc de discutir el problema global, sinó el del Pirineu.

16.2. El geògraf fructicultor i les pomeres de Llesp

Vaig tenir la sort de poder participar en aquest experiment des del primer dia, i sense molt bé saber-ho, vaig ser un conillet d'índies: el meu cas serviria a l'IRTA per a demostrar que una persona amb coneixements nuls de fructicultura (tenia habilitats

agrícoles i hortícoles, és cert) pot assolir, amb l'assessorament adequat, les capacitats i competències suficients per a assolir produccions, en tones/hectàrea i en qualitat “a la italiana”, econòmicament rendibles. Això era molt important perquè no oblidem que es tracta d'introduir un conreu intensiu en una zona on tots els pagesos fa vint anys que no tracten més que ramaderia semi-extensiva. Jo vaig tenir els millors tècnics per ensenyar-me conducció d'arbres, esporga, diagnosi de plagues i malalties, fent-me classes particulars al tros i avaluant-me les pràctiques, durant quatre anys; aquest “assessorament adequat” podria doncs resultar costós per a un particular, encara que una formació professional en agricultura ho hauria de poder suplir.

Al cap de cinc anys, s'ha donat per avaluada positivament amb aquesta plantació una alternativa de diversificació econòmica que pot transformar el paisatge de la cara sud de la muntanya pirenaica. A l'Observatori s'inicia físicament, i la difusió està encetada. Difusió a salts, i després en taca d'oli, com veurem tot seguit, que serà quantificable, algun dia, i llavors potser algú en farà una tesi, sobre la difusió de la producció intensiva de poma al Pirineu, i potser li faria gràcia saber que era un geògraf, qui cuidava la primera experiència, i que havia començat una tesi a l'any 2000 amb el títol “Difusió d'estratègies de diversificació econòmica al Pirineu”, i que aquesta, la fructicultura, no se la podia pas imaginar.

William Bunge, un dels primers geògrafs teorètics, va canviar la recerca estadística desvinculada de la realitat per un taxi a Toronto, segons diu la llegenda universitària. Durant les tardors dels anys 2011 i 2012, quan des del Segre i el Solsonès fins el Cinca i la Serra de Prades arribaven interessats en plantar a conèixer les pomeres de Llesp, vaig descobrir que estic “construint paisatge” més que amb qualsevol altre dels experiments geogràfics de que hagi parlat. Potser Bunge no va abandonar la geografia de recerca, potser simplement va ser el més discret dels geògrafs radicals. Allò més xocant, com a geògraf estudiós del paisatge, serà haver estat particip en la introducció de les malles de protecció per pedregades, un element que paisatgísticament costa molt d'acceptar, que a la vista dels turistes farà mal, potser. Al Sudtyrol n'hi ha força, de malles, i no els ne fa molla, de mal als turistes. Per compensació, a la boca dels turistes i dels locals serà fàcil transmetre la bellesa organolèptica d'unes pomes criades a l'altitud i temperatures ideals.

Així que potser jo no havia ni acabat ni abandonat la tesi, contràriament al que semblava: sense saber-ho, durant quatre anys, dirigit en aquest cas pel Dr Ignasi Iglesias, de l'IRTA, i sent jo el qui ho explique als altres pagesos, el qui esporga i cull, el qui rega i fa de becari pacient al laboratori, estava fent el darrer experiment geogràfic. L'estratègia està en difusió, dèiem, des de 2012: a banda de la inversió espectacular en altitud de Sòria, iniciada també el 2009 (la Rasa, 800ha! en convencional, gran empresa productora i intermediària de la regió de Lleida), i a banda també de la plantació aranesa, (0,5ha de varietats autòctones en ecològic, propietari local) i la no-plantació, aranesa també (Aran de Terra, producció de suc i sidra amb arbres antics recuperats) s'han plantat pomeres comercials en intensiu modern, *prèvia visita dels promotors a l'Observatori*, al Solsonès (Vall de Lord, 5ha en ecològic, associació de propietaris locals; expansió programada), a la Ribagorça (Gotarta, 5ha el 2013, 25ha el 2014, en convencional, societat mercantil entre propietari local i gran empresa productora i intermediària de la regió de Lleida), a la vall de Benasc (Ancils, 1ha en convencional, petit propietari pluriactiu), a la ribera d'Urgellet (Arfa, 4ha en convencional, societat mercantil entre propietari absent, gestor independent i gran empresa de producció i distribució de la regió de Lleida, expansió programada) a la serra de Prades (observatori de varietats, en convencional, 1ha el 2014, assoc. de desenvolupament local). L'hivern 2013/14 també s'han plantat pomeres a Escalarre (0,5ha en ecològic, propietari local, expansió programada), a Nèfol (>1ha en ecològic, propietari local) i a Sabiñánigo (20ha en convencional, incloent cirerers, gran empresa de producció i distribució de la regió de Lleida), i tres observatoris en ecològic a Moliniás, Ainsa i Broto (Sobrarbe) (1'2ha en total, en ecològic, assoc. de desenvolupament local). Existeixen a més plantacions entorn de 20ha en convencional al Pirineu *mitjà* (entorn dels 500m), a Monesma (Baixa Ribagorça) i Foradada (Noguera) per part d'empreses intermediàries o productores-intermediàries, mitjanes o grans, de la regió de Lleida. Conec, a través de l'Observatori, no menys de quinze petits propietaris i almenys vuit no-propietaris (la meitat, agricultors professionals, i l'altra meitat, gent amb certa formació), interessats a sumar-se a l'estratègia adaptativa de diversificació (Ribagorça, Sobrarbe, Jacetania, Pallars Sobirà, Pallars Jussà, Garrotxa), i tots estem espantats amb la inversió necessària (de 35.000 a 60.000€/ha, segons les condicions inicials), tot i que els nostres projectes siguin modestos (de 1 a 4ha). També conec,

per la mateixa raó, no menys de sis inversors (agents o propietaris d'empreses intermediàries o productores-intermediàries, mitjanes o grans, de la regió de Lleida) interessats a sumar-se a l'estratègia extractiva exògena de innovació, que busquen comprar o arrendar finques d'almenys 30ha; aquestos estan espantats amb el retard de la concentració parcel·lària a l'alt Pirineu i amb l'obsolescència dels sistemes de regadiu. No conec sinó dos o tres agricultors propietaris locals *interessats en valorar la possibilitat* de diversificar la ramaderia que practiquen amb 2 o 4ha de pomeres en convencional com a complement, i això que en principi aquestos eren a qui l'ADRR volia convèncer amb l'experiència demostrativa de l'Observatori.

El geògraf reconvertit a fructicultor, que volia avaluar estratègies adaptatives endògenes i exògenes, es troba amb un conflicte d'apropiació de la terra cultivada, tanmateix un bon punt més tangible que el paisatge. Entre tres models possibles, els qui s'hi havien d'interessar són els únics que no han fet un pas. En tot cas, el que és innegable és que les estratègies de difusió de l'experiència dissenyades per Ignasi Iglesias han funcionat; i tant, que l'Observatori és la plantació de referència per a potencials emprenedors de tota la cara sud del Pirineu. En hectàrees plantades, és un èxit rotund, implacable, i amb un pronòstic de progressió elevat tot i que amb cert grau d'incertesa, encara. Si mirem l'estructura agrària a que ens pot abocar el procés, és tota una altra cosa, però per sort, és encara obert i recent.

16.3. Un geograma possible: les Pomes del Pirineu. Però com?

Jo recordava haver vist el 1995, a l'Atlas, petits camions carregats de pomes a Imlil, a 1500m: en aquella muntanya encara exportaven les pomes tradicionals, costum que al Pirineu es va perdre fa temps. Certament, les pomeres també hi són històriques, al Pirineu, com prova el fet que algunes de les varietats recollides als viviers de salvaguarda provenen de la gran difusió de cultivars que va tenir lloc per tota Europa entre els segles XVII i XVIII.

En realitat, experiències de plantacions intensives de fruita s'han anat succeint en una o altra comarca des dels anys 30: el que passa és que la definició de “intensiu” canvia amb el temps, per exemple, una gran explotació lletera l'any 1970

eren 100 vaques, i ara són 1500. La qüestió és si la cultura de la poma arribarà a dominar com al Sud-tirol, on tota la terra mecanitzable entre 1000 i 400m n'és plantada. És molt fàcil citar l'èxit tirolès en la poma, però cal tenir molt presents: els seus furs dins Itàlia; la seua tradició cooperativista centenària; la conservació de regs comunitaris bicentenaris; l'estructura agrària de petites propietats tan particularment combinada amb la del poblament semi-dispers; i els seus setanta anys d'experiència en fructicultura comercial.

Els monocultius seguiran sent perillosos, apostes arriscades, per als pobles de muntanya. Però no té perquè tornar-s'ho, un monocultiu. Posar-se a produir fruita seria una conversió, almenys parcial, de la vocació productiva de les terrasses fluvials i altiplans de regadiu del Pirineu, el poc bon país que hi ha, lo cultivable. Com passar de sembrar cereals a dallar herba per fer llet de vaca. Com passar de plantar d'horta els voltants dels pobles a construir-hi xalets i apartaments. Com inundar el cultivable per fer electricitat. Ni més ni menys, és un canvi d'orientació productiva, que durant anys serà estratègia de diversificació. Com més anys millor, en la meua opinió: existeix, com podem induir de l'anterior apartat, un risc d'apropiació de la majoria dels beneficis per part del sector d'intermediaris, altament concentrats i especialitzats, de la zona fruitera de Lleida. Tal i com ara està encarat, el més probable sembla que siguin els grans capitalistes forans els qui s'emportin els beneficis i fins i tot la major part de les subvencions. I que els petits inversors, els tan nombrats emprenedors, no trobin com demostrar la viabilitat dels seus projectes, i no rebin cap ajuda.

D'entrada, però, per poder veure tot el Pirineu plantat de pomeres, s'ha de pensar en la protecció antigelandes. Amb una sola de les centrals hidroelèctriques es produeix energia suficient per a impulsar tots els regs d'aspersió que caldria engegar simultàniament durant una mitjana de 20h acumulades cada primavera, en un màxim simultani d'unes 300ha que es podrien arribar a plantar de fruita a la Ribagorça. Els números són totalment aproximatius, però sense el domini útil sobre l'aigua ribagorçana (pirinenca) la reorientació productiva agrària cap a la fructicultura intensiva de la Ribagorça (de la cara sud del Pirineu) no es produirà. El domini d'ús es podria traduir a reg amb funció antigelande de dues maneres: una, que requeriria inversió supracomarcal i obra pública de mitjana a gran (a l'estil *pre-crisi*), seria

construir una xarxa de regs de pressió a partir de la xarxa dels canals de les centrals hidroelèctriques, per donar cobertura antigelanda i reg alhora a les dites 300 o 500ha (200ha que encara es reguen —el 80% a tesa—, i 300 que van ser de reg algun dia, però que van deixar de practicar-lo o de disposar-ne). L'altra manera, calcada del model sud-tirolès i del rossellonès, seria que a cada parcel·la, el pagès pogués foradar un pou i muntar una bomba elèctrica o de combustió, i amb aspersió protegir de les gelades de primavera, moment en que els rius baixen sempre plens pel desgel i recarregaran els aqüífers amb facilitat. Durant l'estiu, el reg podria fer-se aprofitant la xarxa de séquies tradicional, complementada amb dipòsits i petites bombes solars per a aplicar reg localitzat (gota a gota). Aquest model serviria per a les conques afectades per inversió tèrmica, les més favorables a gelades tardanes, però no es tan útil per als altiplans (on hi ha molt poca de la terra de reg, en les condicions legals actuals, però potencialment n'hi ha força).

En qualsevol de les dos opcions és imprescindible com a primer pas, sinó recuperar tots els drets sobre l'aigua, almenys obtenir una disposició legal, per part de la Confederació Hidrogràfica de l'Ebre, que faci possible l'estratègia dels pous particulars. D'altra banda, quan el Grup Català planta a la Ribagorça una finca intensiva de gran format (el projecte és de 30ha) en explotació convencional, en el rang alt d'utilització d'insums químics de síntesi (i en el rang baix d'utilització de mà d'obra), tant l'IRTA com alguns propietaris de la comarca afirmen amb moltes raons que si no ho hagués fet un capitalista forà, no s'hagués provat mai, això de la fructicultura intensiva. “Si ells s'hi fan rics, potser ens hi podrem dedicar els altres amb garanties”. Però aquests pagesos, obvien que el Grup Català és un intermediari en el mercat de la fruita, i que per tant, lo que a ell li funcionarà pot no funcionar als independents. En aquesta plantació, per cert, la dificultat més gran que han trobat ha estat justament garantir l'aigua per a la protecció antigelandes. Els altres grups que han fet grans plantacions segueixen un model molt igual.

16.4. Un futur possible: les Pomes del Pirineu. Però quines?

La darrera paradoxa sorgeix quan personalment, i a priori des d'una posició de privilegi, em decideixo a plantar i he de concretar quina o quines varietats, de les avaluades. Considerant només els resultats de producció de l'Observatori, Ariane® i Evelina® són les millors, i de sabor i conservació són excel·lents. De les catorze varietats comercials principals de l'Observatori, cinc són de tipus “club”. Rubens® (la més deliciosa), Milwa® (la més deliciosa, empatada), Angelys® (una de les peres), Evelina® (la més productiva i de millor comercialització, tolerant a motejat) i Ariane® (molt productiva, gustosa, i la única resistent al motejat de les avaluades, i per tant apta per a ser conreada en ecològic en fondalades d'inversió tèrmica). Aquestes varietats no poden ser comprades i plantades per part de petits agricultors com jo: cal demanar l'autorització als propietaris del club, que posseeixen l'exclusiva sobre la genètica de l'arbre i sobre la comercialització de la poma. A més, no podem plantar-les perquè els dits clubs no tenen cap intenció de produir a la península ibèrica. D'altra banda, el contracte que signa l'agricultor amb un club és d'integració, obliga a vendre-li absolutament tota la producció, i no sembla interessant, en la planificació del futur agrari pirenaic, permetre una dependència externa tan directa. Tampoc m'animo a plantar altres varietats avaluades (tipus Gala, Golden o Fuji), primer, perquè a l'Observatori han produït la meitat que les dos esmentades, i segon perquè els competidors seran Xina i Xile i llavors els intermediaris les pagaran com voldran. Això, posant a banda la dificultat de fer-les en ecològic: i conrear les pomes en convencional porta a una espiral de costos creixents en insums químics, cosa que també crea una dependència externa poc interessant. La llista de plantacions al Pirineu posa de relleu una tendència a tenir molt en compte: les plantacions on intervenen capitalistes forans són convencionals, grans, i de varietats comercials típiques; les plantacions de propietaris locals són ecològiques, petites, de noves varietats resistents a motejat o d'autòctones, i sovint sobre portaempelts menys intensius.

Per a què ha servit l'Observatori, doncs? A mi, per a formar-me? Sí, això sí, però no era l'objectiu en absolut, aquest. L'objectiu era donar als pagesos del Pirineu una alternativa productiva que diversifiqués els seus ingressos i aportés fortalesa,

resiliència, tant a ells com a les valls senceres, dependents ara com ara del turisme en un grau excessiu.

Assumeixo la bona intenció de l'IRTA, i específicament la del director del projecte, Ignasi Iglesias, a qui hauríem de definir com a activista pirenaic, preocupat personalment pel futur de la pagesia de la muntanya d'on és fill. Però tots som també fills del temps en què hem crescut, i també l'IRTA, com a Institut públic creat als anys 1980, no pot o no vol deixar de ser obertament productivista, biotecnologista, pro-OGM, pro-integració capitalista de la cadena agroalimentària, etc.: no se n'han amagat mai. Ara bé, les dades de producció i qualitat obtingudes a l'Observatori, a qui faran servei? L'IRTA no tenia perquè imaginar que a mi m'acabaria resultant imprescindible la reconversió a ecològic, i molt menys se n'ha de fer responsable, és clar. No és aquest el motiu de la crítica.

L'IRTA potser va triar les varietats que al 2009 prometien ser “les millors”, però això era des del seu punt de vista, que ja hem definit. Així que, si no han estat avaluant varietats que siguin útils als (potencials) petits fructicultors de muntanya (que clarament rebutgem el conreu convencional), llavors només han treballat per als grans intermediaris/productors de la regió de Lleida, i per als grans viveristes europeus, propietat dels mateixos fons d'inversió que posseeixen la gran indústria agroquímica, que menysprea a parts iguals l'artesania, la sostenibilitat i lo local, i que fins i tot hi actua en contra, i remeto al conflicte de lobbisme molt agressiu entorn de les patents de llavors a nivell mundial. Sembla ben bé que l'objectiu de l'Observatori fos ensenyar als pagesos de la muntanya que si es fa fructicultura s'ha de fer en intensiu convencional. A mi, en l'assessorament, ha estat sempre aquesta la idea que se m'ha transmès, en tot cas. Les experiències viables en ecològic són ignorades, amb lo qual les institucions públiques mostren que no estan a l'alçada de les circumstàncies.

En canvi, jo afirmo saber, com a fructicultor i com a especialista en geografia rural i de muntanya, que un altre món és possible. Però no m'acabo d'atrevir a dur-ho a la pràctica: ni a plantar una segona hectàrea per poder-ne viure, ni a convertir a ecològic l'Observatori. Tinc 600 pomeres i pereres comercials al meu càrrec, totes de varietats química-dependents. Les puc sotmetre, i a mi mateix, als fungicides sistèmics durant els vint anys que viuran, però els convencionals es burlaran de mi,

si utilitzo aquestos i renuncio al glifosat i a l'adob químic. Les entitats certificadores i els consumidors d'agricultura ecològica, en canvi, em consideraran convencional per més que apliqui reduccions considerables d'insums químics.

I les varietats autòctones, doncs? No serveixen, per aquestes plantacions petites o mitjanes que es volen desvincular dels canals comercials agroalimentaris? Doncs també considero precipitat plantar varietats autòctones, sobretot perquè són joves i no he pogut mesurar ni qualificar encara una producció completa i comparable, i també perquè, passats quatre anys des de la prospecció, només s'han fet dos passos per a estudiar-les: encarregar-me a mi, a càrrec del conveni de 2014, l'inici de la caracterització morfològica, i *demanar pressupost* per l'anàlisi dels marcadors genètics que han de permetre la comparació amb les col·leccions europees.

Queda per resoldre la propietat d'aquestes autòctones, perquè massa casos es coneixen involucrant per exemple la indústria farmacèutica en l'expropiació enganyosa de coneixement botànic a tribus amazòniques. Potser sembla que poc interès pot tenir una varietat local ribagorçana, entre tantes varietats de pomes com hi ha al món. Però és el cas que, a pesar que autoritats comarcals impulsen viviers de salvaguarda, la pressió sobre el patrimoni cultural conreat creix a tot el món, per prohibir la producció i distribució de llavors i empelts de varietats antigues. En el risc associat a l'expansió de determinades virosis i altres malalties de les plantes hi ha l'excusa perfecta per fer lleis que estableixin registres (el de la Generalitat de Catalunya és obert en aquest moment) i condicions per a regular l'activitat molt estrictes, de manera que només siguin accessibles a viveristes comercials.

Les pomeres i pereres autòctones plantades a Llesp són dels propietaris originals, que en van cedir material per empeltar, crec que de paraula, a l'ADRR; són meues també, a tots els efectes, ja que així ho diu el contracte-conveni original, donant-se per descomptat que quan les van cedir n'estaven informats. Mentre no estiguin avaluades i certificades com a lliures de virus, i mentre no estigui jo donat d'alta com a viverista (condicions inassolibles per a mi, *ut dixit*), no les puc replicar per a la venda; però en tant que patrimoni genètic, ningú les pot registrar com a propietat privada sinó els propietaris originals i jo alhora. I jo exigiré que es registren

com a patró lliure, perquè ho són, són varietats *antigues*. A aquestes cases ribagorçanes que les han conservat, hi van arribar *regalades*. I les cases les van regalar a l'Observatori. Cal vetllar perquè segueixin sent patrimoni cultural del comú, inalienable.

Aquesta de les pomes sembla endògena i exògena alhora. De moment està en un fulcre: encara no ho sabem. En realitat, independentment de la potència dels inversors de fora del Pirineu, dependrà de la decisió dels propietaris d'eixes terrasses fluvials i altiplans pirenaics, que en molts casos són encara els fills dels fills dels fills de les dones que els van artigar. Hi tenen tot el dret, a canviar l'herència per un plat de lleties, tal com han fet quan se'ls ha oferit la permuta immobiliària, però no com quan es va implantar la hidroelectricitat, que llavors no es va demanar cap permís. Que és la clau de volta del final de la sostenibilitat ecològica i econòmica de les pomeres: anular les concessions de Franco a l'ENHER i altres, i de seguit, expropiar Endesa per recuperar l'aigua. També és aquesta la clau de volta de la sostenibilitat ecològica i econòmica de l'esquí alpí, per cert, però això és una altra història que no enraonarem ara, encara que vingui al cas amb tanta oportunitat.

Recapitulem:

En les Falles no hi ha conflicte d'apropiació, però ens hi hem avançat, proposant motius per a considerar-les un ritual comú, i per aprofundir-ne una identitat. La intervenció en el geograma té efectes demostrables, que van començar ja abans de la publicació del llibre.

Sobre l'estat del paisatge dels Pirineus sí que hi ha conflicte, i amb els diaris de viatges del geògraf en relato amb exemples concrets totes les paradoxes, per a donar motius d'entesa i relativitzar els dogmes, però no puc demostrar que puguin fer res per resoldre-ho, almenys fins haver presentat el llibre.

Amb les pomeres sorgeix simultàniament una amenaça (“es canvien herències per plats de lleties”) i una oportunitat (seguir l'estratègia tirolesa o inventar-ne una de millor). El geograma bastit amb les pomeres ja creix, fàcilment demostrable. Però el geògraf no ha dissenyat ni autogestionat la intervenció, només n'ha sigut l'observador: el qui la va dissenyar va comptar amb fortes institucions de suport i finançament. Els vivers de salvaguarda, alguns d'ells almenys, ja demostren la factibilitat d'experiències autogestionades i autofinançades (Maioli pianti, viverista privat a Itàlia, conserva i promou més de mil dos-centes varietats antigues), i constitueixen una *oportunitat sense amenaça* que molt pocs havien sabut veure, i menys encara dur a terme (els de la sidra aranesa, i pocs més).

No només cal imaginar i demostrar un futur possible: cal també difondre'l, donar-lo a conèixer a les persones adequades, en el moment oportú...

Des de la decadència de les autoritats semi-assembleàries de les valls pirenaïques, des de l'arribada de l'Estat modern especialment, ha passat força vegades: les estratègies exògenes (sovint més imposades que difoses o adoptades) han privatitzat recursos i s'han endut el benefici, hipotecant el futur (hidroelectricitat, turisme de neu, etc.); les estratègies endògenes han funcionat

millor (han mantingut més persones amb sostenibilitat, potser perquè el procés de concentració empresarial ha sigut més limitat) però han trobat dificultats per la pressió exterior (la farga, la mula, la llet, etc.). Hi ha la paradoxa de l'excursionisme, exterior, que va portar el turisme de muntanya (sostenible i deixador de beneficis interns, mantenidor d'habitants, poc concentrat empresarialment, emprés notablement pels locals), i que va portar també el turisme de neu (en general poc sostenible, drenador de beneficis, concentrat). La clau de volta d'això de les estratègies de diversificació econòmica al Pirineu (o en d'altres muntanyes habitades) serà veure quantes persones pot sostenir l'explotació del recurs concret. Recordem, però, que el model andorrà de Pirineu manté molta població, però no és sostenible.

També està clar que determinar si són més adaptatives les estratègies diversificadores endògenes o les exògenes no és l'objectiu d'aquesta recerca, si bé ho va ser els primers dos anys. Posteriorment, l'objectiu ha estat *generalment* analitzar el canvi paisatgístic al Pirineu. Aquesta tesi, amb aquestes tres darreres aportacions que tanquen la quarta part, acaba fins i tot ampliant això, fins a comprovar si de forma autònoma es pot provocar un canvi paisatgístic positiu.

En discutirem la falsabilitat al proper capítol, el de les conclusions.

Conclusions

“No hérou vist mai una tesi com aguesta? No crec que haiga sigut el primer a fer-la sol i resoldre-la amb la llei del mínim esforç i el màxim objectiu. El mínim esforç, pra io, ha sigut intentar que ni la tesi ni io mateix haguéssom de deixa-mos tòrcer el braç davant de la maquinària del sistema, i el màxim objectiu de la tesi, claro, é tòrcer el bras del sistema.

O al menos algun dels seus cents de mils de tentacles...

Pero això, que hu dic pra que els anarquistes i utòpics s'animen a enfrontar-si al llibre, no ha de desanimar els càrrecs tècnics o electes de l'administració que hi busquen opinió o consell: se hi diuen moltes, moltes coses, a l'annex, que un consultor d'ixos afamats cobrarie a mil euros per frase. Pero cal trobar-les. El treball meu al Pirineu ha sigut lliure, i lliure quede la obra.” Abril 2008

*“Que per molt geògraf que un sigue
si pot perdre del tot perfectament.
Escriure una tesi com qui sue un sonet.
Constrenyut al mètode lògic implacable
el geògraf que un é tampoc hagués
escrit diferent ni anat més lluny.
Harie acabat antes, això segurament.
S'harie pogut perdre del tot perfectament.*

Novembre 2011

Recordem que hem avisat que aquesta tesi no és convencional. Si fins ara l'estil era una mica “assagístic”, ara encara ho serà més. Trobareu tres conclusions entorn de la metodologia emprada per la tesi, dos conclusions entorn del Pirineu, una conclusió relativa a l'entesa ecumenal o a l'encaix d'aquesta tesi en la Mesologia; i finalment un text a tall de postdata.

Una tesi borda, un mètode podall

Fer una tesi és com fer un edifici. Dissenyar-lo o executar-lo és equivalent per l'al·legoria. A la ciutat, a la gran universitat, una tesi (totes no), de qualsevol ciència, és un edifici sòlid, que si compre sobre plànols: es fa amb ordre i disciplina i les màquines més punteres possibles, acoblat des del començament amb altres edificis, modular, exacte. Quan hi entres llegint, a cada espai trobes lo que esperes i tot serveix per a el que promet. Moltes portes connecten la tesi amb edificis veïns, i com a resultat científic, s'espera que serveixi per a obrir un forat en l'extrem previst des d'on mirar millor el que sigui, i intentar confirmar que allò pot arribar a ser una porta. Si, com diuen, la majoria dels articles científics que es publiquen no són mai més citats, això vol dir que poques vegades entre ningú a mirar, ni el forat ni el procés de recerca.

Jo me n'he anat a la muntanya, no exclusivament amb el bagatge acadèmic, i he fet autònomament un edifici de tesi. Tria d'emplaçament, plànols a vista, selecció i tragí laboriós de rocs i bigues, serrar taula, comprar (és clar) algunes tatxes i eines, obrir el terreny a pic, i en definitiva, que serveixi per a lo que se n'espera: doncs aquesta borda, com totes les bordes, és polivalent segons el pas del temps, però té com entrar-hi, com escalfar-se-hi, un paller hàbil, corral, prats i trossos, una cabana on “la gent d'antes” vivia sense queixes (antes: quasi sempre; gent: els avantpassats de tots nosaltres). I a la borda hi he fet una porta per a que hi entrin els científics; jo volia un resultat modular acoblable, però amb materials i mitjans artesans ha sigut difícil. La porta, no obstant, crec que servís prou per a que hi entrin, però té altres portes, la casa. En té bastantes, potser, i això ho fa una casa molt rara, ja que se n'espera que serveixi de punt de trobada des d'on mirar altres realitats, les altres maneres de veure i viure el Pirineu. Una tesi borda.

Per aquesta recerca, el mètode científic l'he agafat com un podall, o com una destrat mitjana: sense canviar d'eina pots fer camins, tallar arbres, desbastar-los, fer taulons i peces, encaixar-los, clavar claus, etc. He pres la terminologia del punt de vista de la mediança, però l'he utilitzat com un podall, que serveix de podall i també de destraleta i ganivet. La meua interpretació d'una metodologia experimental per a

la geografia humana és basada en uns experiments (que, d'entrada, no són sol meus) als quals he anomenat experiments, trajeccions en la mediança, comunicacions medials, obres correctores de geogrames, preses medials per reinterpretar geogrames, i també he parlat de construir paisatge. El mètode de geografia de viatge és doncs una versió senzilla del mètode de geografia acadèmica: com un assecador de cabell de viatge, com una planxa de viatge, comparats amb un assecador de perruqueria o una màquina de planxar de tintoreria. Senzill i multifuncional com una navalla o com un podall.

Un mètode de comparació de clixés

Per aplicar el mètode de la comparació de clixés, hom es pot limitar només a allò publicat. Jo he fet el contrari, quant a l'us del arxiu del CEC: no buscar quines s'han publicat i quines no, sinó triar directament els panorames en el fons existent complet, i fotocopiar-los tots. Però si es vol emprar el mètode amb menys extensió, la recepta és simple: busques el major temps possible d'estància, per dedicar un temps prudent a la biblioteca de la ciutat que et sembli més “muntanyesa” aprop de la serralada en qüestió (o de l'illa, o de la comarca). Si té fotocopiadora, millor; però sempre pots fer els teus croquis de les fotografies antigues, i anar marcant els mapes prèviament comprats —aconseguits—. Aleshores intentes enllaçar les repeticions d'eixos panorames, en el màxim número possible, en una línia que et resulti provocadora d'escometre a peu.

Això és el que podria haver fet a Ka Tiritiri, però, com que divagava també en altres projectes, no em vaig donar compte que tenia una petita col·lecció de fotos. Pot ser que fos perquè eren de una regió molt concreta, i tenia ganes de veure país divers. Bé, la càmera, per descomptat va vindre, els mapes i les guies de camins també, però no se'm va ocórrer intentar un nombre modest de repeticions per veure'n el resultat. Altra manera d'enfocar-ho hagués estat bussejar als arxius del New Zealand Alpine Club, però això hagués correspost a un altre viatge, més llarg. Es poden inventar altres versions: si no et sembla atractiu buscar fotos dels Urals a Moscou, pots mirar què hi ha d'escanejat, disponible a distància, a la biblioteca nacional de Paris. Això sí, hauràs de ser conscient que segurament t'estaràs allunyant dels constructors del paisatge.

Les noves tecnologies possibiliten algunes dreceres per a l'elaboració posterior del treball de camp, com fotografiar les fotos antigues i portar-les en un giny electrònic, preparar la línia al GPS, i altres. Internet posa a l'abast de tothom, lliures o alliberats, cartografia i fons fotogràfics de tot el món.

Però de fet, en la versió més senzilla, la de “dos mesos a...”, amb independència de recarregar el susdit giny, el millor pot ser copiar en quartilles, el

croquis de la imatge amb la referència, i marcar el punt al mapa de paper, triant de lo que hi hagi en els llibres d'abans de 1950 (o el període que que vulguem, o el que estigui disponible. Per exemple, per a la comparació abans/ara de la part edificada dels pobles del Pirineu concretament, serveixen prou les pràctiques i grans imatges a color de llibres de paisatge dels anys vuitanta). Les pròpies quartilles, grapades, podrien servir d'espai blanc per al diari de camp.

Aquest punt de vista té relació amb el vell argument de viatgers, “prefereixo no mirar massa llibres ni revistes de viatge abans d'anar a x, perquè les fotografies són molt professionals, magnifiquen potser, i en tot cas t'avancen massa”. Cal desconèixer, per descomptat, i puc afegir: almenys allò més recent. Si vas a buscar uns quants (o uns pocs cents) de referents fotogràfics o pictòrics, igual que si són literaris o científics, prioritza el més antic per a que n'hi hagi menys quantitat, i sigui més d'arrel: ja que el panorama publicat a l'època va influir al cap dels que ara van a fer ràfting o compren segones residències, és part del seu paisatge. Prioritza en tot cas lo autòcton, si aspirem a trobar el país travessant el paisatge.

El mètode serveix al geògraf de maneres diverses. L'observació a peu, fent fotografies o dibuixos, i amb notes, inspirat el transecte en la connexió de punts triats per gents diferents i no necessàriament contemporanis els uns dels altres, és simple i dóna fruits; al biogeògraf li pot servir de reconeixement previ de la zona antes de tancar-se sota els fluorescents a comparar per GIS una sèrie de fotos aèries, i triarà panoràmiques diferents que l'arqueoarquitecte, el veterinari, el geòleg, l'investigador de l'estètica o el que sigui. Potser l'antropòleg del turisme podria no necessitar anar-hi a peu, als *resorts* pirenaics d'esquí (o a Cancún) perquè els subjectes de recerca no surten, en el seu trajecte des de la ciutat emissora, del món i paisatge urbà.

Resultat de les hipòtesis metodològiques

L'experiment és posar-se un mateix en llibertat d'elecció de mètode davant d'un espai o indret geogràfic a estudiar. He anat triant objectius, com en un viatge, els he demostrat o no segons els casos, o els he deixat a nivell d'hipòtesis. Les hipòtesis parcials que considero falsades positivament durant la recerca són les següents: amb mètode de viatger una mica alpinista si poden traçar autònomament paisatges i ordenacions del territori. La literatura de viatge en les seues més diverses manifestacions és un gran camp d'estudi per a la geografia del comportament i de les representacions, la mesologia i l'antropologia. La literatura de viatge a vegades aconsegueix condicions que en fan treballs de recerca geogràfica metodològicament i formalment correctes. El recurs de comparar les fotos antigues amb repeticions ja s'havia fet, per a difusió estètica (Briet), i s'estava fent, per a l'estudi medial i ambiental (observatoris del Paisatge en diversos països d'Europa); i a més, la hipòtesi concreta "si li ho dic al director de l'arxiu del CEC, algú m'ho robarà" també es va demostrar (exposició Soler i Santaló a la Festa Pyrene de la Seu d'Urgell i altres, la majoria sense conèixer la meua intenció: casos de descoberta simultània). El transecte orientat a/per les fotos antigues és un viatge interessant. Langtang i Huaguruncho demostren que és possible planejar i executar els experiments medials.

Però no he pogut demostrar encara: que el transecte sigui representatiu, perquè el que no he vist, no ho he vist. Que sigui una font rellevant per a la geografia del Pirineu, perquè això només ho pot dir molt temps. Tampoc puc demostrar que la difusió de Langtang i Huaguruncho hagi repercutit en el medi local, ni en els lectors alpinistes a qui es dirigia (però que a internet el plagi és la norma, això sí que ho he comprovat). Tampoc: que la metodologia del viatge geogràfic serà útil a la ciència i en concret a la geografia humana. Això, igualment, només es podrà veure amb molt temps, però de fet, si es pren en sentit laxe, que és com convé prendre els viatges, fa molt de temps, des de les expedicions de Humboldt o fins des de la Grècia clàssica, que la geografia se serveix del viatge amb èxit.

En tot cas aquesta metodologia es pot resumir així: anar al lloc; anar-hi si pot ser sense restriccions temporals, o almenys en correspondència amb la magnitud de l'objectiu i el lloc; sense descartar treballar-hi (gran camp d'observació antropològica i sociològica mentre finances la recerca); usar *in situ*, en el camp, les fonts impreses, mapes, fotos d'atri; no oblidar museus, arxius, biblioteques, etc. del lloc; comunicar-se amb tants interlocutors com sigui possible, per estar al corrent de tot; i mantindre un equilibri general de terços: llegir, caminar, escriure. Al final del viatge, cal compondre un llibre, explicat al fil cronològic del viatge real, amb els diaris, les fotos o dibuixos i altres fonts que convinguin, si són a l'abast.

Quant a la hipòtesi principal o primària, sobre el funcionament pràctic de la metodologia d'aquesta recerca, que l'any 2000 fou “si me'n vaig de viatge al Pirineu i estudio i camino a fons, en podré escriure una tesi sense basar-la en estadística, SIG o anàlisi legislativa, sinó cosint-la a base de fotografies i en llibres”. Finalment la tesi i els llibres annexos mostren el coneixement geogràfic que la gent en general té del Pirineu, i sobretot el coneixement que jo en tinc. En qualsevol cas aquesta hipòtesi primària és, d'entrada, irrellevant; a més, irresoluble per a mi sol; i en definitiva, quedarà demostrada pel fet de tenir un tribunal de doctors, i independentment del seu veredict.

Recepta per al Pirineu del futur

Organización del Congreso Internacional Geocrítica 2007. Comunicación a la Mesa de debate “Las utopías y la construcción de espacios de esperanza”. Propuesta-resumen en ciento cincuenta palabras:

“La supresión de las fronteras. El Pirineo como laboratorio del futuro”

“El Pirineo vive una época de “paz y prosperidad”¹, una vez frenada la despoblación masiva, pero se enfrenta a la presión del capital por explotar el turismo². Se explora en esta comunicación cómo volver pacíficamente a un estado de ausencia de fronteras, en el cual los habitantes de la montaña³ pudieran decidir preservarla de degradaciones insostenibles⁴, decidir en qué condiciones⁵ debe acoger el ocio de las conurbaciones que la rodean, o condicionar el transporte de mercancías. Preservar⁶ grandes espacios libres de urbanización es importante también para el equilibrio psicológico humano; gestionarlos sosteniblemente⁷ es más fácil si no tienen fronteras. Pero más allá de esto, la deconstrucción de las fronteras pirenaicas, más sencilla que cualquier otra⁸, serviría de semillero experimental⁹, como muestra de frontera transitiva no limitante¹⁰, para cumplir con el derecho humano a la libre movilidad, una vez tengamos paz global, y mientras tanto como esperanza.

- 1 Aquesta proposta és anterior a l'esclat de la bombolla immobiliària. La situació del Pirineu no és pas pitjor que la d'altres regions d'Europa, però segueix estant en la posició d'àrea remota que té respecte als centres de decisió i de negoci.
- 2 El turisme, i també, com hem vist al cap. 16, la fructicultura industrial, etc.
- 3 Els que vulguin participar d'aquest projecte d'alliberament.
- 4 Per exemple, la nova mineria hidràulica (*fracking*), sustentada en concessions del subsol atorgades per la dictadura, al Sud del Pirineu, i les agressions que vindran.
- 5 Esbossos d'aquestes condicions podeu trobar-les al final del volum 4, *Viatge(s)*.
- 6 Preservar-los a llarg termini, pensant en el 2050 i més enllà: la pressió de les conurbacions (Barcelona-Lleida-Saragossa-Euskadi-Burdeus-Toulouse-Perpinyà) no farà sinó augmentar, tant en demanda d'espai per a l'oci com d'aigua potable o d'altres recursos.
- 7 La sostenibilitat, en la meua opinió, exclou la majoria de les transformacions que es consideren desenvolupadores. La sostenibilitat passa més aviat pel decreixement.
- 8 És la més senzilla: en el context pacificat de la Unió Europea. Més senzill és experimentar un nou sistema econòmic i social en una illa, però no serviria per a explorar la dil·lució progressiva de fronteres.
- 9 Serviria, perquè el Pirineu és com el món: gairebé sense indígenes identificables, la població és mestissa i moderna. La idea no és, doncs, la típica reserva indígena tancada, “a l'americana”, sinó un alliberament territorial que podria expandir-se en taca d'oli.
- 10 En l'exploració d'aquest concepte de frontera cal trobar la clau de volta del projecte.

La proposta va ser acceptada, però no la comunicació no la vaig arribar a escriure, perquè no vaig anar als debats en persona a Brasil. Ho considero un primer esbós ben mediat, que conclou la hipòtesi de la Unitat Ecumenal del Pirineu per al futur, i és també una proposta d'ordenació territorial que és alhora una recepta per a (començar a) canviar el món. El nivell elemental en què ho deixo és intencionat, i tot el que he fet és afegir algunes notes al peu per aclarir conceptes amb data 2014.

No és difícil endevinar-hi una “reserva para-indígena” futurista, inspirada per la coneixença de la devolució per part del govern colombià del ple dret sobre la Sierra de Santa Marta als pobles indígenes descendents dels Tairona. També al llibre de les Falles he enraonat entorn de sentir-se indígena del Pirineu, i això cal puntualitzar-ho. No som, els *pirenaics*, quan dic *indios*, diferents de ningú que visqui a Calcuta, Roma, Dakar, Limoges; tothom on sigui que visqui té un *indio* a dintre, però falta la consciència de ser habitants de la terra en sentit primari, aquell en què tots som irremediablement indígenes. Consciència que els arauacs i els coguis tenen: responsabilitat envers el món que habites. No obstant, es tracta de demanar al sistema una illa per als pirenaics com els pobles Tairona van recuperar la seua Sierra de Santa Marta, sinó de començar a obrir la porta a un món despulat del seu vestit d'estats i fronteres que ens encadenen. Obrir-hi un estrip, per veure un món que tots habitem conjuntament i defensem amb amor reverent, unitat i determinació, com els arauacs la seua muntanya; despertant-nos com a indígenes, set mil milions d'indígenes terrícoles.

El segle XXI ha portat entorn dels Pirineus noves demandes pacífiques i massives d'independència a dos regions, Catalunya i Euskadi, la imbricació de les quals amb el Pirineu és completa. Si bé la incorporació d'Euskadi sembla del tot lògica, la de Catalunya posa més dificultats: si bé les àrees de marcada ruralitat hi cabrien perfectament, a la proposta de Porto Alegre No sembla que hi càpigui, a mig termini, àrees urbanes i industrials tant potents. Si s'avinguessin, ambdós societats, a assumir el decreixement com a motiu, llavors sí: i simultàniament es podrien resoldre la qüestió basca i la catalana, amb aquest alliberament. Si no s'hi avenen, com probablement no ho faria Andorra, acceptaran cedir al Pirineu lliure una part del territori que reclamen? La clau serà, com he anotat abans, explorar el concepte de frontera transitiva no limitant.

Diagnosi del Pirineu modern

A banda de la hipòtesi entorn de la metodologia, hi ha l'altra hipòtesi, localitzada, respecte del territori en estudi,

És pertinent pensar en societats pirinenques unitàries en el passat i en el futur.

On dic “en al futur”, crec que el document “Portoalegre” (l'apartat anterior) haurà de ser suficient: tal societat pot existir efectivament, en el futur. No serà fàcil que la miríada de valls pirinenques ho contemplin com a possibilitat real, però l'objectiu de la tesi en aquest cas era veure si tal societat unida pot considerar-se germinada i/o si se li veu viabilitat de consolidació i/o serviria de solució al conflicte d'apropiació. I sí.

On dic “en el passat”, bé, al nivell d'unitat social en que jo ho pinto, són majoria els investigadors que conclouen que ha existit tal societat, en el passat llunyà. Havent tingut l'oportunitat, en la interminable dilació de la conclusió del projecte doctoral, d'aprofundir molt en el tema de les Falles, m'he quedat, igual que al 2005, amb les ganes de demostrar empíricament que provenen de rituals de la societat indígena del mesolític. De tota manera, lo que sí que dono per ciència demostrada és que les comunicacions han estat constants i intenses, existint així una xarxa social pirinenca sense cap node central, en el passat llunyà, en l'antic règim, i fins a l'arribada dels mitjans de comunicació i transports moderns. Però això no és prou justificació per a dir que “els indígenes del Pirineu reclamen la seua muntanya”, a l'estil dels de la Sierra de Santa Marta. No tenim la identitat poderosa que tenen ells.

Però hi ha, doncs, aquest període, també del passat, dels segles XV a XX inclosos, que caracteritzo per ser quan s'ha produït la desunió. No tant la diferenciació com la desunió, insisteixo. Si a la segona part (el Pirineu del passat) ho vaig resumir molt, és perquè l'accés a l'abundant bibliografia és fàcil per tothom. En el segle XX, he fet recerca pròpia, no obstant; és la part que hauria pogut ser la més ortodoxa de la recerca, amb les repeticions de punts de vista fotografiats. Vaig contemplar la possibilitat de traure una graella-model que digués: variació del volum

construït; variació de la superfície conreada i prats; variació en el bosc; simbolismes que han desaparegut o en retrocés; ídem, apareguts; etcètera. I d'altres coses. Però contra el reduccionisme dels models, valgui la lectura extensiva dels relats de camp pirinencs.

No obstant, es pot trobar a faltar una conclusió a la pregunta de la unitat social pirinenca *per a aquest període concret*, del XV al XX. Fet breu puc dir, en primer lloc, que la desunió dels territoris no em sembla que hagi diferenciat les societats més enllà d'aspectes com la llengua. I havent conclòs abans que *vesiaus* i *patzeries* demostren, per la seua amplitud geogràfica i relatiu poder, que totes les valls, des de la Pesta Negra fins al Tractat dels Pirineus, van triar una forma organitzativa similar (les Universitats de Vall), que és del tipus “federació de cases de pobles amb mode de vida agrosilvopastoral, on coexisteix la propietat privada i la comunal, i amb nombre de components (cases) invariable”, puc dir, en segon lloc, que tal mode de vida es manté estructuralment igual fins a l'adveniment dels estats moderns. L'evolució tecnològica ho pot amagar, però encara fins al 2013 els rastres en són nombrosos; aquesta organització comunal, estesa per tot el Pirineu, és prou diferent de les condicions d'organització o del mode de vida de la Depressió de l'Ebre o de les Planes de la Garona per a poder afirmar que han estat definint (sense fronteres lineals, per descomptat) a una societat diferent,

Allò que ha estat més comú a moltes valls, i que permetrà aventurar que potser la societat ha seguit unida i connectada de diverses maneres amb l'indígena d'abans de la cristianització, és concretament, entre d'altres, el procés de creació (enèsima?) dels pobles i de la seua terra de conreu i pastura després de l'avanç (gairebé fins a clímax) del bosc entre 1400 i 1800. Rompre els terrenys més bons per a l'agricultura, les riberes i les planes, sempre que no siguin de propietat eclesiàstica o senyorial; els pobles hi busquen millorar les seues condicions de vida, construint terra agrícola. Sementicis, culties, corts, *panares*, etc, són l'herència d'una o diverses generacions concretes que van escometre mitjançant treball a comunal, i acabat l'artigatge es repartien la partida a jornals, sense termenar-la, entre les cases que hi haguessin participat i en proporció directa a la feina aportada. Si ho miréssim, en condicions de model, és a dir sense comptar que en els darrers dos-cents anys molta terra ha canviat de mans, cada poble té unes quantes partides de conreu on cada casa, o bé

les existents quan es va fer, o bé les que van participar en l'artigatge, té un tros. Com dic, crec que cal entendre en general que la propietat privada no era dividida amb les tanques de pedra i arbres que ens són conegudes, sinó que —fins al tal adveniment de la modernitat i la difusió del tancament de finques per tota Europa— era una propietat comunal o posseïda per un grup concret, però també a comunal: les fulles de guaret són acordades entre tots, part de la feina anual pot ser comunal, la veda del bestiar és rígida i per tant és difícil o impossible per a una casa concreta assajar conreus diferents, comercials, etc. La superfície corresponent a cada casa era variable en ubicació dins de la partida, però invariable en superfície, i desigual de casa a casa. El repartiment de la terra segons el treball aportat a cada artigatge (admetent la possibilitat de jornalers externs al poble) és una hipòtesi que presento en aquestes conclusions, de fet, i una investigació que voldria aprofundir en el futur si no trobo abans alguna referència clara al respecte.

D'altres partides, en el tal poble model, són de pastura, sigui bosc o sigui gleva: llavors no hi ha propietat privada exceptuant les construccions relacionades amb el formatge. El dret a portar bestiar a les pastures és comú a totes les cases, i la quantitat de bestiar dependrà, més que de la pròpia capacitat de càrrega de la partida, de la disponibilitat a cada casa de prats de dall per a mantenir animals a l'hivern. Tot això, en l'antic règim, quan es prioritzava dedicar la terra a conreu de cereals. I en darrer lloc hi ha partides (especialment els vedats) que entenc que no són fruit d'un artigatge de bosc escomès de forma lliure i comunal sinó que, com que pertanyen a una sola casa, cal pensar que van ser adquirits, artigats prèviament o no, normalment per compra, a partir de la desamortització, especialment. De fet, el sistema comunal va durar molts anys, i entenc que fonamentava aquesta estabilitat en l'absència de dret de veto per a ningú, i en un concepte legal de propietat substancialment diferent al de la modernitat: la propietat de la terra no era del tot fixa (localitzada), i era intransferible altrament que per herència universal.

El procés d'organitzar-se i passar-se un nombre elevat de dies a l'any treballant per crear món útil, feina física dura, empresa col·lectivament, poques vegades es troba destacat en la bibliografia que conec ni tan sols d'aquesta manera breu i simplista en què ho faig jo. Si bé és coneguda la importància de la casa com a institució organitzativa bàsica, immobiliària i fonamental (enlloc del ciutadà

individual amb drets i deures de la modernitat, recordem), i les monografies de vall són abundants, i fins i tot les de poble, considero que no hem comprès el valor de l'esforç humà (tirar arbres, fer boïgues, artigar, espedregar, abanalar, fer parets, séquies, assuts, aportar fems i formiguers i fems i formiguers...) que el medi conté. Justament, potser, ens passa perquè l'hem mirat molt, des que l'hem deixat d'utilitzar aprofitant-lo escrupolosament al màxim (parlo de la terra i pobles abandonats, però també dels molts habitants del Pirineu —i d'arreu!— que no es relacionen amb la terra per guanyar-se el pa), l'hem mirat, dic, molt com a paisatge, enlloc de com a factor de producció. I no entraré ara, que prou ho he fet en les pàgines de l'Annex Principal, de la utilització del paisatge com a factor de producció en el servei turístic.

Llavors, sent com és que la societat és un assumpte de relacions humanes, ¿quina intensitat i densitat de llaços i d'intercanvi a tots els nivells necessitem per poder dir “societat pirinenca unida”? Una societat on cada vall és autònoma però articula el territori i té el mateix mode de vida que les veïnes, i s'hi alia sense comprometre la sobirania i sense el concepte de capitalitat... no pot ser una societat unida? Dic que considero que els llaços han estat sempre presents, però potser han estat des de 1950 cada cop menys densos i intensos fins al punt que no sabem quan s'acabaran de diluir en l'“aldea global”, o si ja n'estan.

És temptador contradir-me respecte de conclusions del 2005 i 2009 i afirmar: el Pirineu no existeix, i a més, ja fa temps. Però aquestos dies estem encenent en comunitat els focs solsticials de les Falles, i no sóc capaç de dir-ho, així que em mantinc: el Pirineu existeix.

L'entesa ecumenal

L'en-tant-que ecumenal, la predicació d'un món expressat en metàfores que ens el facin comprensible, que fan que tingui sentit, és la base del "lliure albir", de la llibertat que ens dóna la consciència. La consciència, i la llibertat, juntament amb la impossibilitat de reduir el món al subjecte que és ni al predicat que l'expressa, fonamenten la curiositat humana, el fet que mai podrem estar del tot satisfets amb les metàfores que ens expliquen el món. Mai hi és tot, el món, mai *hi* és directament. I també fonamenten el fet que les metàfores donin sentit al món, i aquest doni sentit a l'existència; això es pot dir d'una altra manera: (com diu Fericgla per al cas de les societats xamàniques) es tracta de mecanismes adaptògens, tant a micro-escala com macro. La llibertat ens ha impulsat actualment a defensar i imposar definicions de l'entorn (desplegaments medials) on el món ha deixat de tenir sentit, i els límits ignorats, llavors, han conduït a la catàstrofe ecològica, a l'opressió social, a la mort medial de grups humans sencers, i a la mort física.

El "suïcidi de civilitzacions" de què parla Jared Diamond (2005) no és més que això: per un conservadorisme inherent a la lògica del desplegar-se d'algunes societats, s'arriba a la inadaptació al dinamisme del sistema ecològic. Excedir-se en la pressió demogràfica, superar la capacitat de renovació d'un recurs concret sense haver-ne copsat les implicacions en el sistema medial (ecosistema/ tecnosistema/ semiosistema). Una metàfora inadequada pot expressar en un sol cop la inadaptació dels tres nivells del desplegament ecumenal: diu Diamond que són les èlits, aferrades al poder i a la vida regalada, les qui mantenen vigents les metàfores malaltisses (mediances sense base, en diu Berque) fins a les últimes conseqüències. Així succeeix amb el Topos Ontològic Modern, que és com el defineix Berque. En un planeta que és una illa, gaudir de la distanciada, desconnectada i consumidora mirada del 10% de la humanitat que imposa i maniobra per justificar aquesta mediança desfasada (el TOM), apart de mantenir en la fam a la meitat dels humans, ens mena a tots al precipici, al suïcidi.

En el món "Pirineu", crec que som a prop d'assolir el límit de sostenibilitat de

tots tres nivells. Les metàfores en conflicte són nombroses, en definitiva són tantes realitats com persones capaces de representar-se el Pirineu hi hagi al món a data d'avui. Però en fi, tots (més enllà del Pirineu, en l'ecumene) estem lligats simbòlicament a un estat (concretament a un passaport, que pot tenir-se o no, i això determina el poder sortir de les fronteres on has nascut); i estem lligats tecnològicament a un sistema d'administració monetària (la banca).

Tots estem, per descomptat, lligats ecològicament al planeta, per la necessitat de menjar, habitar i gestionar els nostres residus. Hi estem lligats globalment, però és evident que no hi estem lligats amb igualtat: en el món modern, té dret a menjar primer (cremar petroli primer, etc.) l'elit detentora del poder (aquell 10%, potser una mica més). Els humans lliures són els qui tenen un passaport i un compte bancari positiu: els altres, són esclaus. Sembla ben bé l'expressió, a escala global, del món de l'Àtica on es començà a forjar el Topos Ontològic Modern (en Plató), i on, justament, s'inventà aquest sistema, la democràcia esclavista. Aquesta metàfora s'intenta imposar, a sang i foc, a un altre desplegament ecumenal que avui encara té ple sentit per als seus habitants, i en què la religió, la política i l'economia segueixen unificades en una sola mediança: el món islàmic contemporani, on l'esclavatge principal no és per classes, sinó en el gènere femení. També aquest desplegament té implícit un caràcter expansiu o imperialista, sigui dit expressament.

Estar lligats a un passaport es concreta en la pèrdua de llibertat per anar a buscar l'existència en una altra societat si la teva no et satisfà o et rebutja. Prou sabem que el dret humà a moure's només té validesa per als lliures, els posseïdors de passaport d'un estat al que no se li dificultin els visats (qualsevol pot sortir caminant d'amagat del seu país, però en no poder emportar-se la seva identitat legal, només trasllada el seu topos).

Estar lligats a la banca (i no el fet d'utilitzar el diner, que és l'adequada forma d'intercanvi —trueque— adequada per a societats com la nostra, de set mil milions d'ànimes i tan diversificada divisió del treball) és la concreció de la subordinació de l'ecosistema al tecnosistema a tots els nivells: ho mostren des de les reticències a Kyoto dels ciutadans lliures més “progressistes”, fins al dogma “sostenible ecològicament si, i només si, beneficiós econòmicament per a la banca”.

Llavors, com expressar el sentit del desplegament? Primer cal dir que el fet d'estar lligats tots ecològicament a aquesta Terra que orbita al Sol permet acabar amb el mite del relativisme cultural: cert que tota acció o interpretació té, o tingué, una raó de ser i un motiu per a ser així, però no tot té sentit.

Quin sentit té la mediança actual, en aquesta terra que ja fa segles que sabem que és esfèrica, i on la humanitat té tots els motius per sentir-se una sola? El sentit, forclòs en el topos ontològic modern, a què pot ésser reduït el sentit concret de les trajectories individuals o col·lectives, és que guanyi la banca. “La banca guanya”, i també “qui guanya és la banca” i si no, no té sentit en el seu món (que ens té a tots molt ben lligats). El poder s'hi reparteix (dins la banca) proporcionalment al saldo, i el tot plegat es funda en una societat global moderna on el benefici és individual però l'explotació (del germà i del planeta) és anònima.

Amb la qual cosa, comença a assemblar-se a una mediança cosmo-fànica. Tornem a resumir Diamond 2005: “Oh, els recursos escassegen, la terra canvia, famílies senceres moren de gana... ¿Què hi farem?”

“Cal seguir llevant Moais”,

“Un viking no menja peix, com fa el salvatge inuit”,

“Es designi d'Alà”,

“Els justos tindran la vida eterna”,

“L'empresa té una concessió legal i ja va satisfer la fiança per possibles danys”

“La banca ha de guanyar”,

... és tot el mateix: mediances forclooses, que no toquen de peus a la terra.

I de fet tot això ja ha estat dit, i des de molts camps del coneixement, i totes les veus demanen anar endavant, entendre's com germans, assumir la unitat de l'ecumene. Anar endavant és “ésser vers la vida de la humanitat”, i no “ésser vers la mort de l'individu” (Berque 2000). Entendre's no pot passar pel progrés econòmic d'alguns, ignorants que el seu tecno-jardí és insostenible, sinó assumir que mitjançant la tecnologia podem alliberar-nos de la banca i del passaport. Assumir la unitat de l'ecumene és admetre que només hi ha un món per a existir tothom.

Doncs aquí he presentat, a l'escala de la serralada pirinenca, un cas de

resolució de conflicte, d'entesa ecumenal fonamentada en una entesa post-paisatgística. La hipòtesi, jo la dono per demostrada perquè em sembla raonable, però cadascú veurà si el coneixement del món desplegat en aquesta tesi és científic; si li sembla raonable pensar en anar endavant per salvar el Pirineu amb una mediança unitària; i finalment si això tindria sentit a l'escala del planeta. El món pot ser el que vulguem, inclosos expressament aquells que es creien utòpics.

Sé que deixo poques solucions, però segur que resten moltes preguntes. La qüestió que em queda, a nivell personal, és trobar en el món els motius de la mediança ecumenal humana, la hipotètica cosmofania justa, raonable i sostenible. Us proposo una mena de manifest poètic, en què per primera vegada vaig veure on em portava el viatge. Que expressi l'agraïment íntim a l'atenció que m'heu prestat, i tant de bo que trobeu que tot plegat té sentit.

*“Geògraf!
científic!
fes lo que fas,
només pensa
quin sentit té!
la recerca
en un sol moviment
de la bellesa, la veritat i la decència
i podrem fer realitat un món
en què existir en pau
només movent un dit
un moviment cap a l’entesa!”*

*Avui tots els paisatges mostren
el calfred culpable
de la nostra inconsciència
però també contenen
la riallada potencial
dels nostres somriures:
els nostres, i el del món,
són avui tímids
però demà infinits!*

*Només hi ha una bandera
per a l’ecumene:
la pell del món!,
que inclou
la pell de tothom!”*

abril de 2005

Contra el paisatge banal, i en defensa de la lentitud

Postscriptum, gener de 2014

Es compleixen catorze anys des que vaig començar aquesta recerca. No faig una mica tard? No m'han robat el tema? No ha perdut tota l'actualitat?

Transcripció del projecte de tesi matriculat a la UdL (novembre de 2004): “Les mediances modernes, que són característiques del turisme de masses, utilitzen els clixés de bellesa possibles de forma molt més simplista, reduint-los a tòpics que cal admirar en trenta minuts de parada de l'autobús, reduint la representació a sintètics discursos i imatges de fulletons promocionals o espots publicitaris. Aquestes mediances les utilitza el statu quo econòmic i institucional i són creixentment predominants (en nombre de persones atretes pel valor estètic proposat). Les mediances tradicionals serien, per contraposició, les que formalitzen el paisatge a través de la literatura, les belles arts, la història, i l'ecologia, com a forma cristal·litzada del paisatge natural. A la imatge de la muntanya que desenvolupen aquestes podria aplicar-se el terme *paisatge sostenible* o *deep landscape* mentre que les primeres serien les responsables de l'existència d'un paisatge de consum o *fast landscape*.”.

El moviment *slow food* no existia; sinó, hagués escrit *slow* enlloc de *deep landscape*. El 2010 es va publicar un article de Michael Jakob on utilitza el terme *slow landscape*, per superar amb una forta crítica el que denomina omnipaisatge: la descarada saturació d'icones, de representacions de les representacions, esteses com una crosta que cobreix el món, impedit que ens sorprenguem per res. Quantes vegades hem vist Sant Climent de Taüll abans de personar-nos-hi? Per què hi ha una silueta de Sant Climent de Taüll de dos metres enganxada a la paret exterior de Sant Climent de Taüll? I a dins, hi ha una maqueta de Sant Climent de Taüll! No, la redundància no sobra, aquí: sobra l'omnipaisatge. No era una esglèsia? I el silenci, i la foscor? Podeu canviar Sant Climent, i estic d'acord amb Jakob, per qualsevol racó del món: qualsevol.

Amb els amics, als anys 90, afirmàvem no voler veure ni de lluny l'*Altair Especial Marruecos* fins tornar de Marroc: “les fotos són massa bones! ens dictaran els epítets, no ho podrem evitar!”. Ens avançàvem tres lustres a les crítiques de Jakob? En el món actual la precocitat, la immediatesa i la primícia regnen en els *mass media*, on l'atenció del públic és molt voluble i tot és efímer. Tals *media*, des que vaig començar la recerca fins ara, han canviat molt. Els amics, en un autobús mexicà, el 1999, apostàvem que abans de deu anys existiria un giny electrònic amb accés ubic a internet, càmera de foto i vídeo, memòria multiplicada per deu mil respecte als ordinadors de l'època, bateria inacabable... jo l'imaginava de la mida d'una tarja de crèdit, i la pantalla es desplegueria en holograma. Això existeix només en prototip, perquè... com podia pensar que ens avesariem tots quants a mirar vídeos en quatre polzades?

I fa dos mesos, Artur Blasco, l'investigador de la cançó tradicional pirinenca, el recuperador (i responsable de la febre actual) de l'acordió diatònic, va presentar en una conferència la nova recuperació que l'ocupa: el rebequet: un violí fet amb mitja carbassa, de les entallades. Ah, la meitat de la sala va abandonar els seients, brandant els *smartphones*, i ens va impedir veure res. Quina necessitat de *posseir ja!* Quina poca educació, afegeixo, encara que sé que semblo un padrí, llevar-se tots enmig d'una conferència! Tots eren periodistes treballant, de veritat? Què han fet amb aquelles imatges? Doncs anular la seua pròpia capacitat de descriure amb paraules o amb dibuix. I a més, impedir que el seu “públic” pugui *imaginar*. Públic? Siguem realistes: onze *likes* i dos *shares* al *facebook*... entre tots.

Jo vaig sortir al cap de deu minuts i vaig trobar Artur als passadissos. *Cada any semblen a l'hort carbasses d'ixes, i ningú me n'here dit mai el perquè del nom*, vaig presentar-me-li. En cinc minuts, sense rebequet a la vista, vaig entendre com construir-lo. Quan vaig començar la recerca, volent estudiar el Pirineu pels dos vessants, ningú sabia el que eren els *likes*, ni el *facebook*. *Compartir* les diapositives d'un viatge era tota una altra cosa.

Es compleixen catorze anys des que vaig començar aquesta recerca. Molt bé, *donques*, quanta reflexió! Quina constància!; si l'estic acabant, és que deu valdre la pena.

BIBLIOGRAFIA

- AA.DD., 1916, *Taula general Bibliogràfica de l'Excursionisme Català*. Barcelona, Avenç.
- AA.DD., 1952, *I Congreso Internacional del Pirineo*. Zaragoza, CSIC.
- AA.DD., 1955, *Pirineos de Lérida. Comarcas de Pallars, Alto Ribagorzana y Valle de Arán. Bosque y Leyenda sobre aguas tranquilas*. Junta Local de Turismo de la Poble de Segur; Lleida, Artis.
- AA.DD., 1956, *Campamento Internacional de alta montaña. Estany Llong, Pirineo de Lérida*. Madrid, Federación Española de Montañismo.
- AA.DD., 1958, *Canada 1958. The Official handbook of Present Conditions and Recent Progress*. Bureau of Statistics.
- AA.DD., 1965, *1ª asamblea de Turismo del Pirineo*. Jaca.
- AA.DD., 1971-75, *Era bouts dera Mountanho. La voix de la montagne: Nesto, Sauo, Salat, Arièjo è Garouno*. Escola deras Pireneos.
- AA.DD., 1971, *Deportes de Invierno en España*. Madrid, Ministerio de Información y Turismo.
- AA.DD., 1976, *Inauguración del Túnel Bielsa-Aragouet*. Huesca, D.G.H.
- AA.DD., 1977, *Canadá. Un manual sobre las condiciones actuales y progresos recientes*. Estadística Canadá.
- AA.DD., 1978, "Els Pirineus a les fonts clàssiques", *Els pobles pre-romans al Pirineu, Congrés*. Institut d'Estudis Ceretans, pp. 315-318. Puigcerdà.
- AA.DD., 1978, *La situation du thermalisme Pyrénéen*. Pau, SOGREAH, DATAR.
- AA.DD., 1978, *Notes per a recuperar la nostra història. Escudella 7-8-9*. La Poble de Segur.
- AA.DD., 1980, *Eliseo Reclus. La Geografía al servicio de la vida (Antología)*. Colectivo de Geógrafos, Barcelona, Ed. 7 ½.
- AA.DD., 1980, *La vida rural en la montaña española. Orientaciones para su promoción*. Jaca, CSIC-Monografías del IEP.
- AA.DD., 1981, "Etnologia Pallaresa. Homenatge a Ramon Violant i Simorra". La Poble de Segur, *Escudella 2*.
- AA.DD., 1981, *Agricultura i medi rural al Pirineu català*. Barcelona, Servei Central de Publicacions, Generalitat de Catalunya.
- AA.DD., 1981, *Politique de la montagne. Schema d'orientation du massif des Pyrénées*. Paris, DATAR.
- AA.DD., 1981, *Supervivencia de la montaña. Actas del coloquio hispano-francés sobre las áreas de montaña*. Madrid, Ministerio de Agricultura.

- AA.DD., 1982, *Le Haut Aragon*. Tarbes.
- AA.DD., 1983, “La Neu”, *G.A.P. Comarques del Pirineu*, pp. 44-51, Generalitat de Catalunya.
- AA.DD., 1984, *L'or blanc*. SETAM.
- AA.DD., 1984, *La neige empoisonée*. SETAM.
- AA.DD., 1985, *Descobreixi la Vall de Boí*. Patronat de la Vall de Boí i Generalitat de Catalunya, Lleida.
- AA.DD., 1986, *Lectures du Paysage*. INRAP, Paris.
- AA.DD., 1988, “Especial MAB-6 Alt Pirineu”. *Documents d'Anàlisi Geogràfica*, UAB.
- AA.DD., 1988, *Atlas de l'Aménagement du Territoire*. Paris, DATAR – Doc.Française.
- AA.DD., 1988, *Mapa d'Imatge Satèl·lit dels Pirineus 1:400.000.*, Barcelona, Comunitat de Treball dels Pirineus – ICC.
- AA.DD., 1989, 1994, *Pla Comarcal de Muntanya d'era Val d'Aran*. Barcelona, DGPAT.
- AA.DD., 1989, 1995, *Pla Comarcal de Muntanya de l'Alt Urgell*. Barcelona, DGPAT.
- AA.DD., 1989, 1996, *Pla Comarcal de Muntanya de l'Alta Ribagorça*. Barcelona, DGPAT.
- AA.DD., 1989, 1997, *Pla Comarcal de Muntanya de la Cerdanya*. Barcelona, DGPAT.
- AA.DD., 1989, 1998, *Pla Comarcal de Muntanya del Pallars Jussà*. Barcelona, DGPAT.
- AA.DD., 1989, 1999, *Pla Comarcal de Muntanya del Pallars Sobirà*. Barcelona, DGPAT.
- AA.DD., 1989, 2000, *Pla Comarcal de Muntanya del Ripollès*. Barcelona, DGPAT.
- AA.DD., 1990, *JACA 98. Candidatura para los JJ.OO. de Invierno*. Comité Olímpico.
- AA.DD., 1991, *Catálogo de publicaciones*, Huesca, Instituto de Estudios Altoaragoneses.
- AA.DD., 1991, *Tableaux économiques 1991*. Toulouse, INSEE-Midi-Pyrénées
- AA.DD., 1992, *El Pirineo Catalán: Aspectos Geográficos*. Lleida, U. de Barcelona.
- AA.DD., 1993, *Enciclopedia Garzanti di Filosofia*. Garzanti, Itàlia.
- AA.DD., 1994, *X Congreso peruano del hombre y la cultura andina*. UNDAC, Cerro de Pasco.
- AA.DD., 1996, “La política de muntanya a Catalunya”, i “Memòria d'actuacions de l'Àrea de Promoció socio-econòmica”, Direcció General de Planificació i Acció Territorial, Servei d'Acció Comarcal.
- AA.DD., 1996, *Naissance de nouvelles campagnes*. GPAER: Paris, Ed. de l'Aube.
- AA.DD., 1997, *Montañismo. La libertad de las cimas*. Madrid, Desnivel (*Mountaineers' club, USA*).
- AA.DD., 1998, “Especial Mont Blanc”, Desnivel nº142.
- AA.DD., 1998, *L'Agriculture Pyrénéenne. References économiques et financières de 1982 à l'an 2000*. Comité Federatif des Centres de Gestion de la Chaîne des Pyrénées.
- AA.DD., 1999, *El desenvolupament de l'alta muntanya, és sostenible? Mirada als futurs*

- possibles. *Pallars Jussà, Pallars Sobirà i Alta Ribagorça a l'horitzó 2010-2015*. Institut Català de la Mediterrània.
- AA.DD., 1999, *Panorama general PMAM-2000 (Informe Perspectivas del Medio Ambiente Mundial 2000)* ONU.
- AA.DD., 1999, *Plan Maestro de Desarrollo Turístico Nacional en la República del Perú (Fase 1). Informe Final*. Japan Intl. Cooperation Agency, Lima, MITINCI.
- AA.DD., 2000, *Informe sobre el Desarrollo Mundial, 1999-2000. En el umbral del siglo XXI*. Banc Mundial, Madrid, Mundi-Prensa.
- AA.DD., 2002, *El canvi ambiental i l'excursionisme*. Pòrtic- CEC, Barcelona.
- AA.DD., 2003, *50 rutas fáciles para niños y niñas montañeros. Especial 2 El mundo de los Pirineos*, Sua, Bilbao
- AA.DD., 2004, *LAND ART*. <http://sepiensa.org.mx>.
- AA.DD., 2004, *Las Grandes Travesías. Gr10 y Gr11. Especial 3 El mundo de los Pirineos*, Sua, Bilbao.
- AA.DD., 2005, *Nabius. Dossiers de cultura pirinenca*. Consell Cultural de les Valls d'Àneu i Pagès Ed., Lleida.
- AA.DD., 2010, *Excursió als Carantos de Vilaller. Senders per la cultura i història local*. Centre Excursionista de Vilaller i ed. Salòria.
- AA.DD., 2013, *Transforming rural livelihoods and landscapes: sustainable improvements to incomes, food security and the environment*. Association of International Research and Development Centers for Agriculture (AIRCA) i Green Ink
- ABEL, Ton, SALA, Josep Maria, 2004, *Els Pirineus i la fotografia*, Barcelona, Novaidea i Centre Excursionista de Catalunya.
- ABELLA, Jordi, 2001, "Falles". *El mundo de los Pirineos* 24, p. 66 i 92-93.
- ACÍN FANLO, J.L.; SATUÉ, E., 1983, "Vida pastoril en una mallata de Sobremonte", *Temas de antropología aragonesa*, Diciembre 1983, pp. 9-29.
- ACKERLEY, Richard, 1998, *Arahura. Pathway to the Setting Sun*. Auckland.
- ADELLACH, B.; GANYET, R., 1977, *Valls d'Andorra. Geografia i diccionari geogràfic*. Andorra la Vella.
- AGUT, Joan, 2001, *El mestre de Taüll*. Barcelona, Proa.
- ALDOMÀ, Ignasi -dir-, 2009, *Atles de la nova ruralitat*. Fundació Món Rural,
- ALTURO MONNÉ, Núria, 1987, *Canvi social i canvi lingüístic a l'Alta Ribagorça (Estudi de la variació lingüística en una comunitat de parla i de la relació entre aquesta variació i les transformacions socials experimentades per la comunitat)*, Lleida, Estudi General.
- ALVARO, S.; MARTÍNEZ DE PISÓN, E., 2002, "Las montañas sagradas", *Desnivel* n° 184, pp. 90-94.

- AMADES, Joan, 1927, *Éssers fantàstics*. Editor desconegut, Barcelona.
- AMADES, Joan, 1941, “Mitologia megalítica”, en *Ampuries III*, 1941, pp. 113-134.
- AMADES, Joan, 1953, *El Curs de l'any*, volums III i IV. Salvat.
- AMADES, Joan, 1971, *L'escudella i la pipa*. Selecta, Barcelona.
- AMADES, Joan, 1979, *Mitologia. Llibre dels somnis. Geografia fabulosa*. Selecta, Barcelona.
- AMBIT, M., GALICIA, A., PONTROUE, J-P., PONTROUE, P., 1982, *Le Haut Aragon. Topo-guide et carte*, Bihet, Tarbes.
- AMBROSI, Claudio, *L'invenzione d'un cosmo borghese*.
- AMIN, Samir, 1974, *El desarrollo desigual. Ensayo sobre las formaciones sociales del capitalismo periférico*. Barcelona, Fontanella.
- ANDOLZ, Rafael, 1994, *Leyendas del Pirineo para niños y adultos*. Ed. Pirineo, Huesca.
- APPETITI, E., 1996, “Una magica notte di fuoco. Elemente mitici, pagani e cristiani in una festa catalana, le cui origini risalgono al Medioevo”. Revista *Prometeo* nº 55.
- ARAÚJO, Joaquín, 1994, “Los espacios naturales protegidos”. *Anuario de temas 1994*, pp. 176-201. Barcelona, Planeta-Agostini.
- ARBOS, Ph., 1951, “Chronique: Evolution économique et démographique d'un village des Pyrénées méditerranéennes, Mosset (Madres)”, *Révue Géographique des Pyrénées et du Sud-Ouest*, XXII, p. 313 i ss.
- ARIZA C.; MASELLI D.; KOHLER T., 2013, *Mountains: Our Life, Our Future. Progress and Perspectives on Sustainable Mountain Development from Rio 1992 to Rio 2012 and Beyond*. Bern, Switzerland: Swiss Agency for Development and Cooperation (SDC), Centre for Development and Environment (CDE). 90 pp.
- ARMENGOU, J.M., 1965, *Guía turística del Pirineo (Premio Pirineo 1965)*. Madrid, Dir.Gen.Prom.Tur.
- ARNHEIM, Rudolf, 1962, *Arte y percepción. Psicología de la visión creadora.*, Ed. Universidad de Buenos Aires.
- ARQUÉ, M; GARCIA, A.; MATEU, X; 1982, “La penetració del capitalisme a les comarques de l'Alt Pirineu”. *Documents d'Anàlisi Geogràfica* nº 1, UAB, Bellaterra.
- ARQUÉ, Paul, 1943, *Géographie des Pyrénées Françaises*. Paris, PUF.
- ARRIAGA, José Luís, 1992, *Diccionario castellano-vasco/vasco-castellano*. Bilbao, Mensajero.
- ARSUAGA, Juan Manuel, 1999, *El collar del Neanderthal*.
- ARTAUD, Antonin, 1971, *Les Tarahumaras*. Paris, Gallimard 1987.
- ARTÍS-GENER, Avel·lí, 1979, *Paraules d'Opòton el Vell*. Barcelona, Ed. 62- MOLC 1995.
- ASTON, Michael; ROWLEY, Trevor, 1974, *Landscape Archeology. An introduction to*

- Fieldwork. Techniques on Post-Roman Landscapes*. Devon, David&Charles.
- AUGÉ, Marc, 1977, *El viaje imposible. El turismo y sus imágenes*. Barcelona. Gedisa 1998.
- AYERBE, Enrique -dir.-, 1999, *Euskal Herria emblemàtica. Geografia simbòlica. Cultura de los espacios*. Eds. Etor-Ostoa.
- AYMAMÍ i DOMINGO, Gener, 1998, *Camins antics... camins d'història*. Barcelona, Pub. de l'Abadia de Montserrat
- BABBONEAU, L., 1942, "Chronique: Nouveaux aménagements hydroélectriques dans les Pyrénées", *Révue Géographique des Pyrénées et du Sud-Ouest*, XIII, pp. 368-377.
- BACHELARD, Gastón, 1983, *La poética del espacio*. FCE, México.
- BAHN, Paul G., 1983, *Pyrenean Prehistoty. A paleoeconomic survey of the french sites*. Warminster, Aris&Phillips.
- BÄRHEMPT, Leo (1876-1957), 1992, *Sudtirolo. Una terra alla soglia dell'era moderna*. Ed. Raetia Photographica.
- BALCELLS, Enric, 1983, "Almadías y almadieros: el interés de su estudio histórico", *Pirineos* n° 119, IPE, Jaca, pp. 109 a 151.
- BALENT, Gérard; GIBON, Annick, 1992, "Transformations des pratiques collectives dans les systèmes pastoraux des Pyrénées centrales: caractéristiques et enjeux", *Aménagement et Nature* n° 108: *le pastoralisme et l'environnement*, pp. 10-13.
- BALSENTE, Raymond, 1955, "Les stations thermals françaises", *Révue Géographique des Pyrénées et du Sud-Ouest*, XXVI, pp. 292-306.
- BALLANTINE, Hepburn, 1894, *Una croada als Pirineus*. Tremp, Garsineu 1993.
- BALLARÍN CORNEL, Ángel, 1968, *El Valle de Benasque. Formación. Pasado. Presente y porvenir del valle*. Zaragoza, l'autor.
- BALLARÍN CORNEL, Ángel, 1978, *Diccionario del benasqués, segunda edición*. Zaragoza, l'autor.
- BALLESTER, Rafael, 1927, *Geografía-Atlas. Segundo grado*. Gerona, Dalmau ed.
- BALLESTEROS, M. -ed-, 2000, *El señorío de los Incas, de Pedro Cieza de León (1518?-1554)*. Dastin, Madrid.
- BARBAL i FARRÉ, Maria, 1984, *Pedra de tartera*. Barcelona, Laia/El Nus..
- BARBEAU, Marius, 1932, 2006, *Art of the Totem*. Hancock House.
- BARGILLI, Giuseppe, 2004, *Leggende e cronache dei tempi antichi in Sardegna*. Brancato Editore.
- BARRÈRE, P., 1954, "Chronique: La mise en valeur hydroélectrique du bassin de la Noguera Ribagorzana", *Révue Géographique des Pyrénées et du Sud-Ouest*, XXV, pp. 81-84.
- BARROSO, M.A., 2002, "Si les pedres parlessin", *ByNDominical*, 5/5/2002, pp. 14-28.

- BARRULL PERNA, Carlos, 2003, “La descoberta d’una realitat a l’Aragó: identitat i conflicte a la Franja Ribagorçana catalanoparlant a finals del segle XX”, dins *Ripacurtia n° 1*, Benavarri, pp. 120-140.
- BARTLE, Jim, 1981, *Trails of the Cordillera Blanca & Huayhuash of Peru*.
- BARTROLÍ, Jaume, “El mito de Shangri-La”, en *Altaïr-Cuaderno de Viajes*, n°
- BEAUD, Ph., 1988, *Les cordillères du Pérou*. Paris, Glénat.
- BELTRÁN I ORIOLA, Manuel, 1959, “Sonet del recobrament”, en *EXPOSICIÓN PIRINEOS*, Comisión excursionista pro-museos pirenaicos, 1959, Barcelona.
- BELTRAN, Oriol, 1993, “El marc social de l’adaptació: Casa i organització comunal a l’Aran”, en Comas d’Argemir, D.; Soulet, F. –dirs.–, *La família als Pirineus*, pp. 76-87. Andorra Govern d’Andorra.
- BELYEA, Barbara, 2007. *Dark Storm Moving West*. University of Calgary Press.
- BELLEFON, Patrice de, 1976, *Los Pirineos. Las 100 mejores ascensiones y excursiones*. Barcelona, Martínez-Roca (1986)
- BEMISTER, Margaret, 1912, 1973, *Thirty indian legends of Canada*. Douglas & McIntyre.
- BENÍTEZ, Fernando, 1968, *En la tierra mágica del peyote*. Ed. Era, México DF, 1999.
- BENÍTEZ, Fernando, 1989, *Los indios de México. Antología*. Ed. Era, México DF.
- BENNASAR, Bartolomé, 1974, “Mentalités, comportements et croyances”, en *Taillefer 1974*, pp. 213-233.
- BERDOULAY, V., 1988, *Des mots et des lieux. La dynamique du discours géographique*. Paris, Éd. CNRS.
- BERDOULAY, V., 1995, *Les Pyrénées. Lieu d’interaction des savoirs (XIXe-debut XXe S.)*. CTHS, Paris.
- BERGER-VERDENAL, Marie Genevieve, 1995, *L’oeuvre du Club Alpin Français dans les Pyrénées. De la creation scientifique d’un paysage à sa protection, 1874-1914*. Pau, UPPA.
- BERGUA, Jose Ángel, 2006, “Conflictos y liberación de energía. Los movimientos antipantano y la reinención de los Pirineos”, disn *Ripacurtia n° 4*, pp. 115-140.
- BERINGER; PAMPALUCHI, 1951, *Foto-almanacco svizzero /Schwweizer photo-almanach*. Zurich, Verlag.
- BERQUE, Augustin, 1990, *Médiance de milieux en paysages*. Montpellier, Reclus.
- BERQUE, Augustin, 1995, *Les Raisons du paysage. De la Chine antique aux environnements de synthèse*. Paris, Hazan.
- BERQUE, A.-dir.–; MADERUELO, J. –ed.–, 1996, *El paisaje, Arte y Naturaleza*. Huesca.
- BERQUE, A.; CONAN, M.; DONADIEU, P.; LASSUS, B.; ROGER, A., 1999, *Mouvance. cinquante mots pour le paysage, du jardin au territoire*. Paris, la Vilette.
- BERQUE, Augustin, 2000, *Écoumène. Introduction a l’étude des milieux humains*. Paris,

Belin.

BERQUE, Augustin, 2003, “Le paysage de Cyborg”, en *Quintana*, vol. II, 203: Espacios y percepciones; 9 p.

BERQUE, Augustin, 2005, “La forclusion du travail médial”, *l'Espace Géographique*, XXXIV, 1-2005.

BERQUE, Augustin, 2011, “Valeurs humaines et cosmicité. Recosmiser l'aménagement, l'urbanisme et l'architecture”. 10p.

BERTRAND, Georges, 1961, “Vie pastorale et industrie dans le Val d'Ariège (canton des Cabannes)”, *Révue Géographique des Pyrénées et du Sud-Ouest*, XXXII, pp. 63-73.

BERTRANPETIT, J.; VIVES, E., 1995, *Muntanyes i població: el passat dels Pirineus des d'una perspectiva multidisciplinària*. Andorra, Min.Relacions Exteriors.

BESSE, Jean-Marc, 2010, “El espacio del paisaje”, en *III Jornadas de Doctorado en Geografía. Desafíos teóricos y compromiso social en la Argentina de hoy*. U. de la Plata.

BÉTEILLE. R., 1996, “L'agritourisme dans les espaces ruraux européens”, *Annales de Géographie*, 592, 1996, p. 584-602.

BIARGE, Fernando y Ana, 2000, *Libranos del mal. Creencias, signos y ritos protectores en la zona pirenaica altoaragonesa*. Huesca, El Patrimonio Etnológico Altoaragonés- Ed. los autores.

BIARGE, Fernando y Ana, 2000, *Piedra sobre piedra. El paisaje pirenaico humanizado*, Huesca, El Patrimonio Etnológico Altoaragonés- Ed. los autores.

BIARGE, Fernando y Ana, 2001, *Casa por casa. Detalles de arquitectura rural pirenaica*. Huesca, El Patrimonio Etnológico Altoaragonés- Ed. los autores.

BIARGE, Fernando y Ana, 2002, *De puertas adentro. El hogar y el trabajo doméstico*. Huesca, El Patrimonio Etnológico Altoaragonés- Ed. los autores.

BIARGE, Fernando y Ana, 2003, *Roca viva. El modelado del paisaje pirenaico*. Huesca, El Patrimonio Etnológico Altoaragonés- Ed. los autores.

BIARGE, Fernando, 1983, “Las casetas pastoriles de falsa bóveda del Valle de Tena”, *Temas de antropología aragonesa*, Diciembre 1984, pp. 30-39.

BIROT, Paul, *Étude comparée de la vie rurale Pallars-Couserans*.

BISHOP, Graham, 1974, *The Mount Aspiring Region*. Christchurch, New Zealand Alpine Club.

BISHOP, R., 1943, “Huagaruncho 1941” en *American Alpine Journal* 5, pp. 81-85.

BLADÉ, J.F., 1875, *Études Géographiques sur la Vallée d'Andorre*. Paris, J.Boet.

BLASCO, Artur, 2002, *A peu pels camins del cançoner. Volum IV: Les Cobles del Peirot. Cançó de denúncia del centralisme borbònic al Pirineu, s. XVIII*. Barcelona, Ed. Tradicionàrius.

- BLASCO, A.; FELIU, M.; VILLARÓ, A., 2012, *Les cobles del Peirot*. Llibre-Cd, Garsineu, Tremp.
- BOCCHETTI, Francesco, ZOTTA, Gianni, 2010, *Sudtirolo. Il camino degli eredi*. Professional Dreamers.
- BOFILL, Arturo, 1883, *Excursió als Pyreneus centrals. Anada per Aragó, regrés per lo Noguera Ribagorçana*. Barcelona, Lluís Tassó.
- BOHIGAS, Oriol, 2003, "Paisajes", *El País* 1 / X / 2003, p.n.
- BOIS, Guy, 1989, *La revolución del año mil*. Crítica, Barcelona, 2000.
- BOIS, Guy, 2000, *La gran depresión medieval: siglos XIV-XV. El precedente de una crisis sistémica*. Universitat de València, 2001.
- BOLÓS, Jordi –ed–, 1996, *Un mas pirinenc mediaval: Vilosiu B (Cercs, Berguedà)*, Espai/Temps 26, Universitat de Lleida.
- BOLÓS, Jordi; HURTADO, Víctor, 2012, *Atles dels comtats de Pallars i Ribagorça (v806 – v998)*. Rafael Dalmau editor, Barcelona.
- BOLÓS, Maria de –dir–, 1992, *Manual de ciencia del Paisaje. Teoría, métodos y aplicaciones*. Barcelona, Masson.
- BOLÓS, Oriol de, 1980, "La vegetació de l'alta muntanya", *Els sols i la vegetació dels països catalans*, pp. 111-121. Barcelona, Ketres.
- BONANNO, Anthony, et al., 1990, *Malta. An archaeological paradise*. Valletta, M.J. Publishers.
- BONHÔTE, Jérôme, 1990, "La genèse de la "mémoire des charbonnières": de la problématique écohistorique à la démarche géographique", en METAILIÉ 1992, p.193-206.
- BONHÔTE, Jérôme; METAILIÉ, Jean-Paul, 1990, "La limite supérieure de la forêt dans une vallée métallurgique (Vallée d'Aston, Ariège, France)", en METAILIÉ 1992, p.271-285.
- BONIN, Sophie, 2000, "Au delà de la représentation, le paysage", dins *Strates* 11: <http://strates.revues.org/document390.html>.
- BONNAMOUR, Jacqueline, ed., 1996, *Agricultures et campagnes dans le monde*. Paris, SEDES.
- BONNEAMOUR, J., 2000, "Le monde rural devant le défi du XXIe siècle", ponència al *X Congreso de Geografía Rural (Lleida 2000)*. 9 pp. Universitat de Lleida.
- BORGES, Jorge Luís, 1971, *El Aleph*. Madrid, Alianza.
- BOSCH DE LA TRINXERIA, Vicenç, 1906, "Balls antics del Pallars superior". *Butlletí del Centre Excursionista de Catalunya*, núm 141 a 143.
- BOSERUP, Esther, 1970, *Évolution agraire et pression démographique*. Paris, Flammarion.
- BOTTON, Alain de, 2002, *The Art of Travel*, London, Penguin Books.
- BOURDIEU, Pierre, 1999, *Contrafuegos. Reflexiones para servir a la resistencia contra la*

- invasión neoliberal*. Barcelona, Anagrama.
- BOURRET, C., 1998, *Un Royaume "transpyrénéen"? : la tentative de la maison de Foix-Bearn-Albret a la fin du Moyen Âge*. Aspet, PyrèGraph.
- BOUTOURYE, Éric, "Touristes, tourisms : ce que des sciences sociales en disent (et ce que j'en pense)", dins *EspacesTemps.net*, Actuel, 01.04.2005 ([http:// espacestemp.net/document1242.html](http://espacestemp.net/document1242.html)).
- BRABYN, Sven, 2000, *Tramping in the South Island. Nelson Lakes to Arthur Pass*. Christchurch, Brabyn.
- BRABYN, Sven; BRYANT, Elise, 1997, *Tramping in the Soth Island. Arthur Pass to Mount Cook*. Christchurch, Brabyn P.
- BRACALI, Dario, 2004, *Andinismo: manual para ascender a las montañas más altas de los Andes*. Madrid, Desnivel ed.
- BRADBURY, Ray, 1946, *Les cròniques marcianes*. Barcelona, Bruguera.
- BRADT, Hillary, 1994, *Backpacking & Trekking in Peru and Bolivia*. UK, Bradt Pub.
- BRADT, Hillary, 1995, *Backpacking & Trekking in Ecuador*. UK, Bradt Pub.
- BRENAC, René, 1932, "La industrie de Mazamet", *Révue Géographique des Pyrénées et du Sud-Ouest*, III-1.
- BRESSOLE, Mme., CHEVALIER, M., 1951, "Les fruitières de Ballongue. L'industrie laitière dans les Pyrénées Ariègeaises", *Révue Géographique des Pyrénées et du Sud-Ouest*, XXII, pp. 71-90.
- BRETÓN, Víctor, 1994, *¿La tierra para quien la trabaja? Reforma agraria, desarrollo rural y crisis del campesinado en América Latina (1950-1990)*, Espai/Temps 21, Universitat de Lleida.
- BRETÓN, Víctor, 1997, *Capitalismo, reforma agraria y organización comunal en los Andes. Una introducción al caso ecuatoriano*, Espai/Temps 29, Universitat de Lleida.
- BRIET, Lucien, 1913, *Bellezas de Alto Aragón*. Huesca, Dip.Prov.(1977).
- BRIFFAUD, Serge, 1994, *Naissance d'un paysage. La montagne pyrénéenne à la croisée des regards. XVIe-XIXe siècle*. Ass. Guillaume Maran- Archives de Hautes Pyrénées /CIMA-CNRS- U. de Toulouse II.
- BRODIE, Ian, 2002, *The Lord of the Rings Location Guidebook*. Auckland, Harper Collins.
- BROSWIMMER, Franz J., 2002, *Ecocidio. Breve historia de la extinción en masa de las especies*. Laetolia, Pamplona, 2005.
- BROTO APARICIO, Santiago, 1980, *El Valle de Benasque*. León, Everest.
- BRUNET, Pierre –dir–, 1992, *L'Atlas des Paysages Ruraux de la France*. Paris, Monza.
- BRUNET, R; FERRAS, R.; THÉRY, H., 1992, *Les Mots de la Géographie, dictionnaire critique*. Montpellier-Paris, Reclús- la Documentation Française.

- BRUNET, Roger, 1960, “Les principaux établissements industriels des Pyrénées et leur bordure”, *Révue Géographique des Pyrénées et du Sud-Ouest*, XXXI, pp. 125-127.
- BRUNET, Roger, 1974, “Análisis de paisajes y semiología”, *El Pensamiento Geográfico. Antología de textos*. pp. 485-493.
- BUNGE, Mario, 1972, *La Ciencia. Su método y filosofía*. Buenos Aires, siglo veinte.
- BUÑUEL, Carlos, 1931, *Las Hurdes. Documental de Geografía Humana*. 30’, Madrid.
- BURLING, R., 1976, “Teorías de maximización y el estudio de la antropología económica”, en Godelier, M. –ed.- *Antropología y economía*, pp. 101-123. Barcelona, Anagrama.
- BUTLER, Samuel, 1872, *Erewhon or Over the Range*. (*Erewhon o Allende las Montañas*, Barcelona, Ed. Bruguera, 1982).
- BUTTNER, A., 1971, “Aportaciones de Paul Vidal de la Blache”, “Nuevos horizontes en la obra de Jean Brunhes” i “Orientaciones básicas de la primera generación”, en *Sociedad y medio en la tradición geográfica francesa*, pp. 57-101.
- BUTTNER, A., 1971, “Sociedad y medio en la tradición geográfica francesa”.
- BUYSE, Juan, et alt., 1993, *Los Tresmiles del Pirineo. Un estudio enciclopédico*. Barcelona, Martínez Roca.
- CABRÉ, Jaume, 2004, *Les veus del Pamano*. Barcelona, Proa.
- CAMPILLO, Xavier, 1993, *Literatura pirinenca contemporània: una antologia. L'Alt Pirineu vist pels seus escriptors*. Tremp, Garsineu.
- CAMPILLO, Xavier, 2001, *La gestió de la xarxa de camins en zones de muntanya: el cas del Parc Natural del Cadí-Moixeró*. Tesi doctoral.
- CANTELAUBE, Jean, 1990, “Évolution technique et charbonnage des forêts: l'exemple des forges à la catalane dans les Pyrénées”, en METAILIÉ 1992, p.73-83.
- CAPEL, Horacio, 1975, “La definición de lo urbano”, *Estudios geográficos* n° 188-189, pp. 265-301.
- CARDÓS, Agustín, 1950, *Andorra*. Barcelona, M. Arimany.
- CARERI, Francesco, 2002, *Walkscapes. El andar como práctica estética*. Barcelona, Gustavo Gili, Land&Art Series.
- CARLET, Compte de, 1907, “Folk-lore andorrà”. *Butlletí del Centre Excursionista de Catalunya*, núm. 148.
- CARÚS, Luís, 2001, *Análisis estratégico del segmento turístico recreativo de alta montaña: el caso del Pirineu lleidatà*. Lleida, UdL, tesi doctoral.
- CASACUBERTA, J.M. de, 1953, *Excursions i sojorns de Jacint Verdaguer a les contrades pirinenques*. Barcelona, Barcino.
- CASANOVA COLL, Joan, CREUS SAUMELL, Joan, 2000, *Més ràpids que el llamp, més vius que el foc*. Barcelona. Abadia de Montserrat.

- CASTELL I GRANADOS, Pau, 2011, *Un judici a la terra dels bruixots. La cacera de bruixes a la Vall Fosca 1548-1549*. Tremp, Garsineu.
- CATALÀ I ROCA, Pere; ISÚS I BARADO, Ester, 2011, *Isil i les Falles*. Rafael Dalmau Ed.
- CAUQUELIN, Anne, 1989, *L'invention du paysage*. Puf, Paris.
- CAVAILHES, J., 1979, "El análisis leninista de la descomposición del campesinado", Etxezarreta, 1979, pp. 325-360.
- CAVAILLÉS, Henri, 1910, *Lies & Passeries dans les Pyrénées. Une Fédération pyrénéenne sous l'Ancien Régime (1910), et Actes de la 3ème journée de recherches de la Société d'Etudes des Sept Vallées (Luz-Saint-Saveur – 1er juin 1985)*. Tarbes, Amis de la Bibliothèque des Hautes Pyrénées, 1986.
- CAVAILLÉS, Henri, 1932, *La vie pastorale et agricole dans les Pyrénées des Gaves, de l'Adour et des Nestes. Etude de Géographie humaine*. Paris, Armand Colin.
- CAVAILLÉS, Henri, 1933, "La transhumance dans les Basses Pyrénées", *Révue Géographique des Pyrénées et du Sud-Ouest*, IV, pp. 490-498.
- CAVAILLÉS, Henri, 1935, "Les chemins de la vallée d'Aure", *Bulletin Pyrénéen* 215.
- CAVALLI-SFORZA, Lucca i Francesco, 1993, *Qui som. Història de la diversitat humana*. Barcelona, Proa.
- CELA, Camilo José, 1965, *Viaje al Pirineo de Lérida. Notas de un paseo a pie por el Pallars Sobirà, el Valle de Aran y el Condado de Ribagorza*. Madrid, Alfaguara.
- CELA, Camilo José, 1966, *Viatge al Pirineu de Lleida*, Andorra, Alfaguara.
- CENTRO DE ESTUDIOS RIBAGORZANOS, 2003, *Ripacurtia n° 1: A identidà en Ribagorza y as suas redoladas d'influenzia*. Benavarri.
- CENTRO DE ESTUDIOS RIBAGORZANOS, 2004, *Ripacurtia n° 2: La despoblació a la Ribagorça. Memòria, oblit i realitat*. Benavarri.
- CENTRO DE ESTUDIOS RIBAGORZANOS, 2005, *Ripacurtia n° 3: La dona. Referent social i cultural al Pirineu*. Benavarri.
- CENTRO DE ESTUDIOS RIBAGORZANOS, 2006, *Ripacurtia n° 4: Conflictes. Diàleg i Cultura al Pirineu*. Benavarri.
- CHADEFAUD, M., 1996, *Aux origines du tourisme dans les pays de l'Adour*. Pau, UPPA.
- CHATELARD, Maurice, 1931, "L'habitation dans les Pyrénées ariegeoises", *Révue Géographique des Pyrénées et du Sud-Ouest*, II-3, pp.366-387.
- CHATELARD, Maurice, 1931, "Les phénomènes d'habitat dans les Pyrénées ariegeoises", *Révue Géographique des Pyrénées et du Sud-Ouest*, II-4, pp. 448-513.
- CHATWIN, Bruce, 1987, *Los trazos de la canción*. Barcelona, Península-Altaïr.
- CHAYANOV, A.V., 1985, "Medida de la autoexplotación de la fuerza de trabajo en la familia campesina" i "El concepto de beneficio en la unidad de explotación doméstica" en

La organización de la unidad económica campesina, pp. 69-95, Buenos Aires, Nueva Visión.

CHEVALIER, M., 1949, “Les caractères de la vie pastorale dans le bassin supérieur de l’Ariège”, *Révue Géographique des Pyrénées et du Sud-Ouest*, XX, pp. 4-84.

CHEVALIER, M., 1950, “L’industrie textile pyrénéenne et le développement de Lavelanet”, *Révue Géographique des Pyrénées et du Sud-Ouest*, XXI, pp. 43-60.

CHEVALIER, M., 1953, “Chronique: A propos d’un récent congrès de la vie rurale en montagne (Paris, Mars 1952)”, *Révue Géographique des Pyrénées et du Sud-Ouest*, XXIV, p. 71 i ss.

CHEVALIER, Marcel, 1925, *Andorre*. Barcelona, CEC-CAC.

CHEVALIER, Marcel, 1929, *Les Paysages catalans*. Paris, Blanchard.

CHEVALIER, Marcel, 1956, *La vie humaine dans les Pyrénées ariégoises*. Paris, Genin.

CHOMSKY, Noam, RAMONET, Ignacio, 1993, *Cómo nos venden la moto. Información, poder y concentración de medios*. Instituto de Estudios Transnacionales (Córdoba) i Icaria ed.

CLARASÓ DAUDÍ, Noel, 1950, *El Valle de Arán*. Barcelona, M. Arimany.

CLEARE, John –ed–, 1988, *Trekking. Descubre caminando los lugares más hermosos del planeta*. Barcelona, Integral.

CLOUT, Hugh D., 1973, “La racionalización del poblamiento en las áreas rurales”, *Geografía Rural*, pp. 213-239.

CLOUT, Hugh, 1991, “The recomposition of rural Europe: a review”, *Annales de Géographie* n° 561-562, pp. 714-727.

COATES, Glen, 2002, *The Rise and Fall of the Southern Alps*. Christchurch, Canterbury university Press.

COHEN, M.N., 1981, “La teoría de la presión demográfica y los orígenes de la agricultura”, en *La crisis alimentaria de la prehistoria. La superpoblación y los orígenes de la agricultura*, pp. 31-82. Madrid, Alianza.

COLL, Pep; FÀBREGAS, X.; FARRÀS, F.; RELLA, F., 1995, *Aquesta nit encenem falles*. Centre d'Estudis del Pallars.

COLL, Pep, –ed–, 2004, *Lletres de la riba tallada. Antologia literària de la Ribagorça*. Lleida, Pagès.

COLL, Pep, 1983, *Verdaguer i el Pallars. Primer centenari de l'excursió del poeta al Pirineu*. La Pobla de Segur, Ed. especial Diada dels Raiers.

COLL, Pep, 1988, *El secret de la moixernera*. Barcelona, Empúries.

COLL, Pep, 1989, *La mula vella*. Barcelona, Empúries.

COLL, Pep, 1989, *Quan Judes era fadri i sa mare festejava. Rondalles del Pallars*. La Magrana.

- COLL, Pep, 1991, *El parlar del Pallars*. Barcelona, Empúries.
- COLL, Pep, 1993, *Muntanyes Maleïdes*. Barcelona, Empúries.
- COLL, Pep, 1997, *El segle de la llum*. Barcelona, Empúries.
- COLL, Pep, 2004, *Lletres de la riba tallada. Antologia literària de l'Alta Ribagorça*. Lleida, Pagès ed.
- COLL, Pep; MONER, Jep de, 1994, *Viatge al Pirineu Fantàstic*. Lleida, Segre.
- COMAS D'ARGEMIR, D., CONTRERAS, J., 1990, "El proceso de cambio social", *Agricultura y Sociedad supl. al n° 55*. pp. 5-71.
- COMAS D'ARGEMIR, D., PUJADAS, J.J., 1985, "Aladradas y güellas", *Cuadernos de Antropología* n° 5, pp. 70-80.
- COMPAIRÉ ESCARTÍN, Ricardo, 1991, *Huesca: Mujeres de anteayer. Fotografías 1923-1935*. Huesca, DGH.
- COMISIÓN DE TRABAJO DE LOS PIRINEOS (2001), *Infraestructuras y transporte, un reto para los Pirineos*. Barcelona, CTP-IET.
- CONDÓ SAMBEAT, Josèp, 1896, "Tradicions i Costums de la Vall d'Aran", *BCEC* VI, p. 232-233.
- CONTRERAS, J., 1981, "La Antropología Económica: entre el materialismo y el culturalismo", en Llobera, J.R. -ed.- *Antropología Económica. Textos etnográficos*, pp. 9-32. Barcelona, Anagrama.
- COSEM, Michel, 1990, *Contes tradicionals del Pirineu*. Tremp, Garsineu.
- COSTA I SAVOIA, Ernest, 1987, *Viatges amb els pastors transhumants per les cabaneres de la Catalunya nord-occidental, entre l'Éssera i el Segre*. Barcelona, Montblanc-Martin i CEC.
- COTLEAR, D., 1988, "Cambio institucional, derechos de propiedad y productividad en las comunidades campesinas", *Revista Andina* año 6, n° 11, pp. 7-50. Cuzco.
- CÒTS E CASANHA, Pèir, 2009, "La necrópolis deth Harò de Garòs (Naut Aran, Val d'Aran)", *Portarró* núm 26, pàg 4 a 8.
- COZ, Jean Le, 1976, *Las reformas agrarias: de Zapata a Mao-Tsé-Tung y la FAO*. Barcelona, Ariel.
- CRABOT, Christian; LONGUÉ, Jacques, 1973, *Passeport pour la Bigorre*, Pau, Marrimpouey Jeune.
- CRANE, Nicholas, 1998, *Clear waters rising. A mountain walk across Europe. (Un sendero entre las nubes. A pie de Finisterre a Estambul)*. Barcelona, Ed. B).
- CREUS, Jordi, 2003, *El Pirineu perdut. Viatge a un món a punt de desaparèixer. Amb 25 itineraris inèdits*. Barcelona, Ara Llibres.
- CREUS, Jordi, 2004, *Memòria dels Pirineus. Deu testimonis d'un món que s'acaba. Inclou*

10 descobertes dels protagonistes. Barcelona, Ara Llibres.

CROW DOG, Mary, 1990, *Lakota woman*. Harper, Canadà.

CUMBERLAND, Kenneth B., 1981, *Landmarks. How newzealanders remade their landscape*. Reader's Digest.

DAGORN, René-Éric, 2002, “« In Gun We Trust » : la re-géopolitisation du monde.”, *Espaces Temps.net, Actuel*, 01.05.2002, <http://espacestems.net/document322.html>, mercredi 1er mai 2002.

DANÉS I VERNEDAS, Joan, 1930, *Les valls del Flamisell i del Noguera de Tor*. Garsineu, Tremp 1995.

DANIELS, S., 1993, *Fields of Vision. Landscape imagery & national identity in England and the United States*. Cambridge, Polity Press.

DARDEL, Eric, 1952, *L'Homme et la Terre*. Paris, CTHS, 1991.

DAUMAS, Max, 1959, “La ‘borda’ dans la zone pastorale du Haut Aragon Oriental”, *Révue Géographique des Pyrénées et du Sud-Ouest*, XXX, pp. 23-40.

DAUMAS, Max, 1962, “L'équipement hydroélectrique des Pyrénées espagnoles”, *Révue Géographique des Pyrénées et du Sud-Ouest*, XXXIII, pp. 73-106.

DAUMAS, Max, 1974, “La faiblesse de l'industrialisation. Les activités productives d'aujourd'hui”, en Taillefer, 1974, pp. 380-391.

DEFOS DU RAU, J., 1944, “La vallée de l'Ouzom”, *Révue Géographique des Pyrénées et du Sud-Ouest*, XV, pp. 5-55.

DEJEAN, P., 1932, “Le Plateau de Lhers”, *Révue Géographique des Pyrénées et du Sud-Ouest*, III-4, pp.470-490.

DEMERRITT, David, 2002, “What is 'social construction of nature'? A typology and sympathetic critique”. *Progress in Human Geography* 26, 6, pp. 767-790.

DENDALETCHÉ, C., 1991, *Guía de los Pirineos. Geología - Ecología - Biología*. Barcelona, Omega.

DENDALETCHÉ, C.; PALU, P.; VILLAR, L., 1995, *Pyrénées pays d'hommes et de hautes altitudes. Écographie du patrimoine naturel. Atlas*. Pau, UPPA-CSIC.

DEPANA; CEC, 1999, *El futur Parc de l'Alt Pirineu: Proposta de protecció de la vall de Montgarri, el massís de Beret i la mata de València*.

DESCONEGUT, 1992, *Construcció de Faies*, 58'. Associació Fia-Faia. Fons CPCPTC.

DESCONEGUT, c.1995, “Les Falles de Durro”. *Vibria* (TVC), 14'. Fons CPCPTC.

DIAMOND, Jared, 2005, *Colapse. How societies choose to fail or succeed*. New York, Viking.

DÍAZ ÁLVAREZ, J.R, 1989, *Geografía del Turismo*. Madrid, Síntesis.

DOGAN, Matei; PAHRE, Robert, 1991, *Las nuevas ciencias sociales. La marginalidad*

creadora. Grijalbo.

DORIGATTI, Herman, 1997, *Sudtirolo. Immagini*. Bozen, Athesia. ,

DUBIN, Marc, 1987, *Trekking in Spain*. Lonely Planet Travel Guides. (trad.: Barcelona, Kairós, 1990).

DUPONT, René, 1932, “Forêts du Saint-Gironais”, *Révue Géographique des Pyrénées et du Sud-Ouest*, III-3, p. 355 i ss.

DUPUY, C.; GILLY, J.P. –dirs.–, 1994, *L'Industrie de Midi-Pyrénées: entre tradition i modernité*. Toulouse, P.U.S.Soc.

DURAN CAÑAMERAS, A., 1959, “Los Pirineos no han sido siempre una frontera”, en *EXPOSICIÓN PIRINEOS*, Comisión excursionista pro-museos pirenaicos, Barcelona.

DURAN GUDIOL, Antonio, 1975, *De la marca superior de Al-Andalus al reino de Aragón, Sobrarbe y Ribagorza*. Huesca, Caja de Ahorros.

DURAN SAMPERE, A., 1959, “El estudio cultural del Pirineo”, en *EXPOSICIÓN PIRINEOS*, Comisión excursionista pro-museos pirenaicos, Barcelona.

ENOT, Gilles, 1999, *Le rôle de la décision en aménagement. Ou le travail de recomposition de la connaissance. Les exemples pyrénéens des chemins de fer et des refuges de montagne*. Pau, UPPA-thésés.

ENRÍQUEZ de SALAMANCA, Cayetano, 1974, *Por el Pirineo Aragonés. Rutas del Sobrarbe y Ribagorza*. Madrid, ed. el autor.

ENRÍQUEZ de SALAMANCA, Cayetano, 1974, *Por el Pirineo Navarro. Del Baztán a Belagua*. Madrid, ed. el autor.

ENRÍQUEZ de SALAMANCA, Cayetano, 1975, *Panoramas del Pirineo Español*. Madrid, ed. el autor.

ENRÍQUEZ de SALAMANCA, Cayetano, 1975, *Por el Pirineo Aragonés. Rutas de la jacetania*. Madrid, ed. el autor

ENRÍQUEZ de SALAMANCA, Cayetano, 1976, *Por el Pirineo Catalán. el Pallars, el Alto Urgel y Andorra*. Madrid, ed. el autor.

ENRÍQUEZ de SALAMANCA, Cayetano, 1976, *Por el Pirineo Catalán. Valle de Aran y Parque Nacional de Aigües Tortes*. Madrid, ed. el autor.

ENRÍQUEZ de SALAMANCA, Cayetano, 1978, *Por el Pirineo Catalán. Cerdaña, Alto Berguedà y Ripollés*. Madrid, ed. el autor.

ENRÍQUEZ de SALAMANCA, Cayetano, 1978, *Por el Pirineo Catalán. Garrotxa y Alto Ampurdán*. Madrid, ed. el autor.

ENTRIKIN, J. Nicholas, BERDOULAY, Vincent, 2005, “Pyrenees as place: Lefebvre as guide”, dins *Progress in Human Geography* 29 2, pp. 129-147.

EQUIPO 32, 1980, *La Cerdanya i el Ripollés*, Barcelona, Fund. Ruiz-Mateos.

- ESCALES, C., 2002, "Entrevista a Montserrat Candini: 'La muntanya no pot viure únicament del turisme'", *El Periódico de Catalunya*, 26/5/2002, p.60.
- ESCOBAR, Arturo, 1996, *La invención del Tercer Mundo. Construcción y deconstrucción del desarrollo*. Barcelona, Vitral-Norma.
- ESCOBAR, Arturo, 1999, *El final del salvaje. Naturaleza, cultura y política en la antropología contemporánea*. Instituto colombiano de Antropología-Ministerio de Cultura Col.-Centro de Estudios de la Realidad Colombiana, Santafé de Bogotá.
- ESCOHOTADO, Antonio, 1992, *Aprendiendo de las drogas. Usos y abusos, prejuicios y desafíos*. Barcelona, Anagrama.
- ESCUQUIER, Jean, 1972, *El Aneto y sus hombres*. Barcelona, Pòrtic, 2001
- ESCUQUIER, Jean, 1972, *L'Aneto i els seus homes*. Barcelona, Centre Excursionista de Catalunya.
- ESPINÀS, Josep Maria, 1957, *Viatge al Pirineu de Lleida*. Barcelona, Selecta.
- ESPINÀS, Josep Maria, 1958, *Guía del Pirineo de Lérida*. Barcelona, Aries.
- ESPINÀS, Josep Maria, 1993, *L'ecologisme és un egoisme*. Barcelona, La Campana.
- ESPINÀS, Josep Maria, 1999, *A peu pel Pallars i la Vall d'Aran 1956*. Barcelona, La Campana.
- ESPINÀS, Josep Maria, 2009, *L'última Fira de Salàs 1959*. Barcelona, La Campana.
- ESPINASSE, G., 1931, "Le Roquefort", *Révue Géographique des Pyrénées et du Sud-Ouest*, II-4, pp. 377-430.
- ESPLUGA TRENC, J. L., 2003, "La imatge de l'altre: aragonesos i catalans que s'observen mútuament", dins *Ripacurtia n° 1*. Benavarri, pp. 47-62.
- ESTEBAN AMAT, Agustí, coord., 2003, *La humanización de las altas cuencas de la Garona y las Nogueras (4500aC- 1955dC)*. Madrid, Organismo Autónomo de Parques Nacionales.
- ESTEFANÍA, Joaquín, 1996, *La nueva economía. La globalización*. Madrid, Debate.
- ESTEVA FABREGAT, C., 1971, "Para una teoría de la aculturación en el Alto Aragón". *Ethnica Revista de Antropología n° 2*, pp. 9-75.
- ESTIVILL, Lorenzo, 1954, *Pedraforca*. Barcelona, Velloso Ed.
- ESTRABÓ, *Geografía* (extractes), en García Bellido, A., *España y los españoles hace 2.000 años según la Geografía de Estrabón*, Ed. Espasa Calpe, Col. Austral, 1983 (8ª ed.).
- ESTRABÓ, <http://remacle.org/bloodwolf/erudits/strabon/livre41.htm>, 29 febrer 2012.
- ETXEZARRETA, M –edit–, 1979, *La evolución del campesinado. La agricultura en el desarrollo capitalista*. Madrid, MAPA.
- ETXEZARRETA, M, 1988, *Desarrollo Rural Integrado*. Madrid, MAPA.
- FÀBREGA, Albert, 2000, *Llegendes de ponts, dòlmens i menhirs a Catalunya. Itineraris*.

Sant Martí de Castellet, El Farell.

FÁBREGAS, Xavier, 1978, “Alt Pallars: focs i rituals”. Citat a Fericgla, 1991.

FAIREN, Víctor, 1956, *Facerías Internacionales Pirenaicas*, Madrid, Inst.Est.Políticos.

FAO, ONU, 2001, 2002 *Année Internationale de la Montagne*, Roma, Ed. Unitat de Coordinació.

FARRÉ i SAHÚN, Xavi; GARCÍA PASCUAL, Francisco, 1998, “Los «motores» del cambio en los espacios rurales catalanes: las funciones residencial y turística”, *Actas del IX Coloquio de Geografía Rural. Vol. II: Comunicaciones*. Pp. 78 a 88. Universidad del País Vasco-EHU, Vitoria, 1998.

FARRÉ I SAHÚN, Xavi, 2000, “Estrategias de diversificación económica en Pasco (Perú)”, a García Pascual, F., Larrull Chimisanas, A., coords., *Actas del X Congreso de Geografía Rural de España*, Lleida, septiembre 2000, UdL, AGE i la Paeria, pp. 923- 929.

FARRÉ i SAHÚN, Xavi, 2002, *Desenvolupament Rural Sostenible i Especificitat de la Muntanya. Alguns exemples locals per a la crítica d'una visió global*. Barcelona, DEA “Planificació Territorial i Desenvolupament Regional”, dipòsit UB, 80pàg., inèdit.

FARRÉ i SAHÚN, Xavi, 2002, “InfoActividad: Lantang. El Triángulo. Intento Ribagorçà”, a *Desnivel, revista de montaña*, nº 187, p. 88.

FARRÉ i SAHÚN, Xavi, 2004, “(new routes) Nevado Huaguruncho. Tancash”, a *The American Alpine Journal 78*, Vol. 46, 2004; p. 290-292. American Alpine Club Press.

FARRÉ i SAHÚN, Xavi, 2004, “Triangle Peak, attempt on west (southwest) couloir, a *The American Alpine Journal 78*, Vol. 46, 2004; p. 395-396.

American Alpine Club Press.

FARRÉ i SAHÚN, Xavi; GRIFFIN, Lindsay, 2004, “Mountain Info: South America: Eastern Cordillera. Peru – part three: HUAGARUNCHO”, a *High Mountain Magazine* nº 259, Juny 2004, pp. 61-63.

FARRÉ i SAHÚN, Xavi, 2004, “Andinismo en Perú. Colmillo de nieve, bosque de roca” dins *Desnivel, revista de montaña*, nº 215, 9-2004, pp. 52-61. Ampliació disponible a www.desnivel.com/articulos/escalarenperu.html.

FARRÉ i SAHÚN, Xavi, 2007, “Gestió sostenible, entre l'ètica i l'estètica” a *Vèrtex, Monogràfic Alta Ribagorça*, octubre 2007, pàgina 8. FEEC.

FARRÉ i SAHÚN, Xavi, 2012, “La Flama del Canigó i les Cremades de Falles d'Andorra: Les Falles pirinenques que són diferents de totes les altres”, dins *Recerques. Revista d'Etnologia de Catalunya* nº 38, pàg. 218-221.

FARRÉ i SAHÚN, Xavi, 2012, assaig etnològic, poesia i narrativa pròpia i selecció de textos dins RICART IBARS, Sergi –fotografies i edició–; FARRÉ I SAHÚN, Xavi –textos–, 2012, *Foc al Faro! La Festa de les Falles al Pirineu*. Taüll, Llesp, Alpinart edicions i

Associació per al Desenvolupament de la Ribagorça Romànica.

FARRÉ i SAHÚN, Xavi, 2013, “Associacions de Fallaires? Des de quan? Per què? I per què no? Present i futur dels grups informals, ritualment liminars, que encenen, cremen, baixen i corren focs solsticials al Pirineu”, *Canemàs: Revista de Pensament Associatiu*, nº 4 (hivern-primavera 2013), pp. 110-121.

FARRÉ i SAHÚN, Xavi, 2013, “Les Falles de la Ribagorça”, ponència a *El Patrimoni Festiu del Pirineu. X Trobades Culturals del Pirineu*. Ripoll, 26 d'octubre de 2013. Actes en curs de publicació, Societat Andorrana de Ciències.

Farré i Sahún, Xavi, 2014, *Viatge(s) d'Exploració del(s) Pirineu(s) del segle XXI*, en curs de publicació.

FAUCHER, D., 1932, “Notice sur: Cavallès, H, *La vie pastorale et agricole dans les Pyrénées des Gaves, de l'Adour et des Nestes. Etude de Géographie humaine*”, *Révue Géographique des Pyrénées et du Sud-Ouest*, III-1, pp. 95-105.

FAUCHER, D., 1932, “Notice: *Visions de France. Pyrénées III*. Lyon, Artaud, 1932”, *Révue Géographique des Pyrénées et du Sud-Ouest*, III-3.

FAUCHER, D., 1934, “La vallée d'Aure. Les traits généraux de l'activité humaine”, *Révue Géographique des Pyrénées et du Sud-Ouest*, pp. 434-446.

FAUCHER, D., 1940, “Chronique: L'aménagement hydro-électrique des Pyrénées Françaises”, *Révue Géographique des Pyrénées et du Sud-Ouest*, XI, pp.72-78.

FAUCHER, D., 1940, “L'agriculture des Pyrénées Françaises. Caractères généraux”, *Révue Géographique des Pyrénées et du Sud-Ouest*, XI, pp. 39-54.

FAUCHER, D., 1943, “Les Pyrénées. Aperçu géographique”, *Révue Géographique des Pyrénées et du Sud-Ouest*, XIV, pp. 204-236.

FAUCHER, Daniel, 1943, “Pyrénées, aperçu géographique”, en MONMARCHÉ, M.-dir–, *Pyrénées. Guide Bleu*, Paris, Hachette.

FEDDEN, Robin, 2000, *The Enchanted Mountains. A Quest in the Pyrenees (travels 1953-1957)*.

FEIXA, COSTA, PALLARÉS –eds–, 2001, *Movimientos juveniles en la península ibérica: graffitis, grifotas, okupas*. Barcelona, Ariel.

FEIXA, SAURA, COSTA –eds–, 2002, *Movimientos juveniles: de la globalización a la antiglobalización*. Barcelona, Ariel.

FÉNELON, P., 1955, “Les mines françaises de Plomb et de Zinc”, *Révue Géographique des Pyrénées et du Sud-Ouest*, XXVI, pp. 272-291.

FERICGLA, Josep Maria, 1985, *El bolet i la gènesi de les cultures*. Barcelona, Alta Fulla.

FERICGLA, Josep Maria, 1991, *Isil*. I Premi Nacional de Recerca “Joan Amades”, inèdit, Fons CPCPTC.

- FERICGLA, Josep Maria, 1997, “Un rito de fuego, muerte y fecundidad en el Pirineo actual: las Fallas de Isil”. *El fuego. Mitos, ritos y realidades*, Anthropos, Madrid, p. 273-300.
- FERICGLA, Josep Maria, 2000, *Los chamanismos a revisión. De la vía del éxtasis a internet*. Barcelona, Kairós.
- FERNÁNDEZ ARROYO, R., 1996, *El país frágil. Las montañas deben sobrevivir*. Madrid, Desnivel.
- FILLAT, F; ABELLA, M.A., 1988, “Sistemas ganaderos de montaña”. *Agricultura y Sociedad* nº 46, Madrid.
- FILLAT, Federic, 1982, *Estudio de los sistemas ganaderos pirenaicos: Valles de Ansó, Hecho y Benasque*. Lleida, ETSEA, tesi doctoral inèdita.
- FILLAT, Federic, 1993, “Recursos agrarios de montaña: alternativas para el Pirineo español”, *Ecosistemas* nº 7, pp. 42-47.
- FISHER, J.F., 1986, *Trans-Himalayan Traders. Economy, Society, & Culture in Northwest Nepal*. Delhi, Motilal Banarsidass Publishers.
- FLANAGAN, Julie, 2005, “La responsabilidad del viajero inocente”, dins *Altair* nº 34, p. 133 (opinió).
- FLECKINGER, A., STEINER, H., *Il fascino del Neolitico. L'Uomo venuto dal ghiaccio*. Folio Verlag.
- FLORES OCHOA, J., (comp.), 1977, *Uywamichic punarunakuna - pastores de puna*. Lima, Instituto de Estudios Peruanos.
- FLOWERDEW, Robin; MARTIN, David, 1997, *Methods in Human Geography. A Guide for Students Doing a Research Project*. Essex, Longman.
- FONT, Jaume; MAJORAL, Roser, 1999, “The road Network of the catalan pyrenees: development and current state”, dins *Promet-Traffic-Traffico*, vol 11, 1999, nº2-3, p.61-73.
- FORNÉS I GARCIA, Josep, 2012, “Sant Joan”, *Canemàs: Revista de Pensament Associatiu*, núm 2, pàg. 6 a 19.
- FOSTER, G.M., 1962, *Las Culturas Tradicionales y el Impacto del Cambio Tecnológico*. México, FCE 1973.
- FOURCASSIÉ, Jean, 1939, “Le ski dans les Pyrénées”, *Révue Géographique des Pyrénées et du Sud-Ouest*, X, pp. 107-116.
- FRANÇOIS-PONCET; HAENEN; HUCHON; DU LUART, 1991, *L'Avenir de l'espace ruraux français*. Paris, SENAT-éd.Economica.
- FRAZER, James George, 1890, *The Golden Bough*. 12 volums.
- FRAZER, James George, 1922, *La Rama Dorada*. FCE, México 1951, 2006.
- FRISON-ROCHE, Roger, 1941, *El primero de la cuerda*. Barcelona, Juventud.

- FUCHS-HAUFFEN, Elisabeth; RAMPOLD, Josef, 2007, *Südtiroler Elegie. Bilder aus stillen Welt*. Bozen, Athesia.
- FURST, Peter, 1976, *Alucinógenos y cultura*. México, Fondo de Cultura Económica.
- GADRAT, François, 1938, “Le mouvement de la population en Ariège de l’An IX à 1936”, *Révue Géographique des Pyrénées et du Sud-Ouest*, IX, pp. 5-45.
- GALEANO, Eduardo, 1972, *Las venas abiertas de América Latina*. Siglo XXI.
- GALÍ-IZARD, Teresa, 2005, *Los mismos paisajes. Ideas e interpretaciones*. Barcelona, Gustavo Gili.
- GALOFARO, Luca, 2002, *Artscapes. El arte como aproximación al paisaje contemporáneo*. Barcelona, Gustavo Gili.
- GARAU, M., 1933, “Les transpyrénéens. La pénétration de la voie d’écartement européen en Espagne”, *Révue Géographique des Pyrénées et du Sud-Ouest*, IV, pp. 450-471.
- GARCÍA BARTOLOMÉ, J.M. , 1993, “¿El final del campesinado?”, *Boletín MAPA* 6-93, nº 5, pp. 31-37.
- GARCIA QUERA, Núria, 2012, *Nou viatge al Pirineu*. Sensus.
- GARCÍA RAMON, Mª Dolores et alt. 1995, *Geografía rural*. Síntesis.
- GARI LACREU, Ángel, 1992, *Los aquelarres en Aragón según los documentos y la tradición oral*.
- GARI LACREU, Ángel, 1997, *La brujería en Cataluña y zonas de influencia*, inédit, 40 pp.
- GARRABOU, BARCIELA, JIMÉNEZ BLANCO –eds.–, 1986, *Historia agraria de la España contemporánea*. Barcelona, Crítica.
- GASPAR, Sergio, 1991, *Aben Razin*. Ed. Endymion.
- GAUSSEN, H., 1940, “Les forêts de la Garonne pyrénéenne et du Val d’Aran”, *Révue Géographique des Pyrénées et du Sud-Ouest*, XI, pp. 5-22.
- GAUSSEN, H., 1942, “Chronique: Les caractères de la forêt pyrénéenne”, *Révue Géographique des Pyrénées et du Sud-Ouest*, XIII, pp. 5-16.
- GAVÍN, Josep Maria, 1978, *Inventari d’esglésies. 2: Baixa Ribagorça, Alta Ribagorça, Vall d’Aran*. Valldoreix, Arxiu Gavín-
- GAVIRIA, Mario –coord–, 1976, *Presente y futuro del espacio pirenaico. Actas del simposio de Huesca, febrero 1976*. Zaragoza, Alcrudo editor.
- GENNEP, Arnold van, 1982, *La formación de las leyendas*. Atafulla, Barcelona.
- GEORGE, P., 1950, “Chronique: La démographie de la vallée d’Aspe”, *Révue Géographique des Pyrénées et du Sud-Ouest*, XXI, p. 215.
- GIL ENCABO, Fermín, 1983, “Literatura periodística y los tópicos regionales en el siglo XIX (Notas para una historia crítica de la imagen de los aragoneses)”, *Temas de antropología aragonesa*, Diciembre 1987, pp. 134-169.

- GIRARDIN, Daniel –ed–, 1999, *Ella Maillart au Népal*. Actes Sud.
- GOMBRICH, E.H., *Historia del Arte*. diverses edicions.
- GONZÁLEZ OCHOA, Fernando, 1929, *Viaje a pie de dos filósofos aficionados, con fotografías tomadas por los viajeros*. Medellín, 1995, Ed. U. de Antioquia.
- GORFER, Aldo, 1973, *Gli eredi della solitudine. Viaggio nei masi di montagna del Tirolo del sud. Fotoinchiesta di Flavio Flaganello*. Cierre edizioni, 2003.
- GORON, L., 1933, “Les migrations saisonnières dans les départements pyrénéens au debut du XIX siècle”, *Révue Géographique des Pyrénées et du Sud-Ouest*, IV, pp. 230-272.
- GORON, L., 1938, “La répartition de l’habitat en Ariège”, *Révue Géographique des Pyrénées et du Sud-Ouest*, IX, pp. 46-109.
- GORRIA IPAS, A., 1993, *El Pirineo como espacio frontera*. Tesis doctoral.
- GORRÍA IPAS, Antonio, 1983, “Desplazamientos demográficos temporales desde el Valle de Ansó al Pirineo francés”, *Temas de antropología aragonesa*, Diciembre 1985, pp. 40-50.
- GRATACOS, Isaure, 1986, *Fées et gestes*.
- GRATACOS, Isaure, 1987, 1998, *Femmes pyrénéennes: un statut social exceptionnel en Europe*. Toulouse, Privat.
- GRAU I MARTÍ, Joan, 1992, *La Festa de Sant Joan*, Columna, Barcelona 1995.
- GRIERA, A., 1923, “El Boc de Biterna”, *Butlletí de Dialectologia de Catalunya*, pàg. 102 a 109.
- GUILBAUD, G.Th., 1969, “Esquisses mésologiques”, *Mathématiques et sciences humaines*, tome 28, pp. 7-25. www.numdam.org.
- GUILERA, J.M., 1959, *Excursions pels Pirineus*. Barcelona, Aymà.
- GUILERA, J.M., 1964, *Unitat Històrica dels Pirineus*. Barcelona, Aedos.
- GUITARD, Monique, 1955, “Les forêts d’Aspe et Ossau”, *Révue Géographique des Pyrénées et du Sud-Ouest*, XXVI, pp. 113-127.
- GUITER, Henry, 1975, *Les bases oronimiques preromanes sur les Pyrénées méditerranéennes*
- GUY, M.A., 1931, “Notice bibliographique: L’agriculture de l’Ariège”, *Révue Géographique des Pyrénées et du Sud-Ouest*, II-2.
- HABELER, Peter, 1978, *Victoria en solitario. Everest sin oxígeno 1978*. Barcelona, Grijalbo (1981).
- HARNER, HALIFAX et alt., 1988, *El viaje del chamán. Curación, poder y crecimiento personal*. Barcelona, Kairós Psicología.
- HARRISON, J., 1940, “Expedition to the Central Andes of Peru 1939”, en *Geographical Journal* 95, pp. 241-264.
- HARRISON, J., 1948, “Survey in the eastern Andes of Central Peru” & “Compilation map”

en *Geographical Journal* 110, pp. 223-225.

HENRY, Simone, 1946, “L’industrie papetière dans le Saint-Gironais”, *Révue Géographique des Pyrénées et du Sud-Ouest*, XVI-XVII, pp. 262-263, i XVIII-XIX, pp. 55-80.

HERNÁN-GÓMEZ, J.; MENDIETA, J.L., 2002, “¿Por qué están ahí? Grandes y bonitas”, *Desnivel* nº 182, pp. 46-50.

HERZOG, Maurice, 1951, *Annapurna, primer 8.000*. Barcelona, Juventud.

HIGOUNET, Ch., 1936, “Le Larboust, étude géographique d’une haute vallée pyrénéenne”, *Révue Géographique des Pyrénées et du Sud-Ouest*, VII, pp. 113 i ss.

HIGOUNET, Ch., 1937, “Notice: Bergmann, W., *Studien zur volkstümlichen kultur im Grenzgebiet von Hocharagon und Navarra*, Hamburg 1934”, *Révue Géographique des Pyrénées et du Sud-Ouest*, VIII, pp. 96-99.

HODGKINSON, Hugh, 1986, *Los Pirineos. Vademécum de viandantes*. Ed del Serbal.

HOUELLEBECQ, Michel, 2010, *La carte et le territoire*.

HOURCADE, Bernard, 1970, *La vie rurale en Haut Ossau*. Pau, SSLA.

HULME, Peter; YOUNGS, Tim (eds), 2002, *The Cambridge Companion to Travel Writing*. Cambridge University Press.

IDRISI, 1988, *Geografía de España s. XII*. Textos Medievales, 37, Zaragoza.

IGLESIAS, Ignasi, 2012, “La Fruticultura como alternativa para la producción de manzana de alta calidad y el desarrollo sostenible de zonas de montaña”, en *Revista de Fruticultura*, nº 21, pàg. 14 a 31.

INGRAND, Robert, 1961, “L’aménagement hydroélectrique de la vallée d’Aure et ses conséquences géographiques”, *Révue Géographique des Pyrénées et du Sud-Ouest*, XXXII, pp. 35-62.

JACQUIN, Philippe, 1990, *El ocaso de los pieles rojas*. Aguilar (original: Gallimard).

JAKOB, Michael, 2008, *Le paysage*. Infolio ed.

JAKOB, Michael, 2010, “Metacritique de l’omnipaysage”, en Luna i Valverde, 2010, pàg. 43 a 54.

JANÉ, Òscar, PEYTAVÍ, Joan, 2008, *Mirmanda*. *Revista de Cultura*, nº 3. Lleida i Perpinyà.

JENKS, W., 1941, “Climbs in the high Andes of Peru” en *American Alpine Journal* 4, pp. 157-176.

JOANNE, Adolphe, 1897, *Géographie des Hautes-Pyrénées*. Paris, Hachette.

JODOROWSKY, Alejandro; MOEBIUS, 1980, *El Incal*. Norma.

JODOROWSKY, Alejandro, 2004, *Psicomagia*. Siruela.

JOHNSON, A., 1991, “Horticultores: el comportamiento económico en las tribus”, en Plattner, S. –ed.- *Antropología Económica*, pp. 79-115. México, Alianza Ed.

- JORDÀ, Sebastià; RIART, Oriol, 2009, *Pyr. Que no s'apagui el foc. Primera fase del treball de recerca "Baixada de Falles"*. Documental en vídeo, 30', IEI i Diputació de Lleida.
- JORDÀ, Sebastià; RIART, Oriol, 2010, *Catalogació de les Falles del Pirineu*. Inventari del Patrimoni Etnològic de Catalunya, inèdit, Fons CPCPTC.
- JORRÉ, G., 1934, "Cronique: La chase dans le Haut Ossau", *Révue Géographique des Pyrénées et du Sud-Ouest*, V, p. 463.
- JORRÉ, G., 1936, "Les mines des Pyrénées des Gaves", *Révue Géographique des Pyrénées et du Sud-Ouest*, VII, 140-169.
- JORRÉ, G., 1938, "L'industrie dans les Pyrénées de l'Ariège", *Révue Géographique des Pyrénées et du Sud-Ouest*, IX, pp. 110-129.
- JORRÉ, Georges, 1934, "L'aménagement hydroélectrique des lacs pyrénéens français", *Révue Géographique des Pyrénées et du Sud-Ouest*, V, pp. 9-27.
- KAYSER, Bernard –dir–, 1982, *Atlas Midi-Pyrénées: Hautes Pyrénées*. Toulouse, C.R.Doc.Péd.
- KAYSER, Bernard, 1996, *Méditerranée, una geographie de la fracture*. Aix-en-provence, Edisud; Tunis, Alif; Casablanca, Toubkal.
- KENNEDY, L.D., 1984, *Moir's Guide. Northern section*. Christchurch, New Zealand Alpine Club.
- KEROUAC, Jack, c.1960, *Vagabundos del Dharma*.
- KHALIL GIBRAN, 1997, *El Foll. El dret de cada individu a recórrer el seu propi camí*. Sant Boi, Ibis.
- KLEIN, Naomi, 1999, *No Logo. El poder de las marcas*. Paidós, 2007.
- KOHL, Jon, 2013, "¿Qué es realmente real? Nueva visión de la autenticidad y su papel en la interpretación y el turismo alternativo", en *Boletín de Interpretación* nº 27.
- KORMONDY, Edward J., 1976, *Conceptos de Ecología*. Alianza, 1994.
- KROTZ, Larry, 1980, *Urban Indians. The strangers in Canada's cities*. Hurtig.
- KROTZ, Larry, 1990, *Indian Country. Inside another Canada*. MacClelland & Stewart, Canadá.
- KRÜGER, Fritz, 1935, *Los Altos Pirineos*, Tremp, Garsineu, reedició en 4 volums.
- KUHN, Thomas S., 1977, *La tensión esencial. Estudios selectos sobre la tradición y el cambio en el ámbito de la ciencia*. México, Fondo de Cultura Económica.
- KURLANSKY, Mark, 1999, *The Basque History of the World*, London, Jonhatan Cape.
- LABORIE, Jean Paul; PALA, José María –dirs.–, 1989, *Pyrénées / Pirineos: presentación de una montaña fronteriza*. MOPU-DATAR.
- LACOSTE, Yves, 1976, *La Géographie, ça sert, d'abord, à faire la guerre (La Geografía, un arma para la guerra)*. Barcelona, Anagrama.)

- LAILACH, Michael, 2007, *Land Art*. Taschen.
- LAMBERT, E., 1943, “Le livre de Saint Jacques et les routes du pèlerinage de Compostelle”, *Révue Géographique des Pyrénées et du Sud-Ouest*, XIV, pp. 5-33.
- LAMBERT, Joan Dahr, 1995, *Los círculos de piedra*. Bilbao, Ed. B.
- LAPRESTA REY, Cecilio, 2003, “Notas sobre la relación entre identidad y lengua en Aragón”, dins *Ripacurtia n° 1*, Benavarrí, pp. 27-46.
- LASANTA-MARTÍNEZ, T., 1990, “Tendances actuelles de l'organisation spatiale des montagnes espagnoles”, *Annales de Géographie*, 551, pp. 50-70.
- LASANTA-MARTÍNEZ, T., VICENTE-SERRANO, S. M., CUADRAT-PRATS, J. M., 2005, “Mountain Mediterranean landscape evolution caused by the abandonment of traditional primary activities: a study of the Spanish Central Pyrenees”, dins *Applied Geography* 25 (2005) pp. 47–65 (www.elsevier.com/locate/apgeog).
- LASSERRE, Pierre, 1930, “*Lourdes, étude géographique*”, *Révue Géographique des Pyrénées et du Sud-Ouest*, I-1, pp. 6-40.
- LAUER, Véronique et Thomas, 1993, *Manuel de la grande randonnée et du trekking*. Aix-en-Provence, Édisud.
- LAURENT, André, 1934, “La Soulane de Biros (Vallée de Sentein)”, *Révue Géographique des Pyrénées et du Sud-Ouest*, V, 28-56 i 125-141.
- LAURENT, André, 1938, “L'Art Pyrénéen”, *Révue Géographique des Pyrénées et du Sud-Ouest*, IX, pp. 214-220.
- LAVEDAN, Marcel, 1976, “Quand un bordelais devient le saint patron des montagnards aragonais”, en *Pyrénées* n° 108, Lourdes.
- LE GUIN, Ursula K., 1974, *Los desposeídos*, Barcelona, Minotauro 2004.
- LE GUIN, Ursula K., 2000, *El cumpleaños del mundo y otros relatos*. Barcelona, Minotauro.
- LEAKEY, Richard, 1995, *La sexta extinción. El futuro de la vida y de la humanidad*. Tusquets.
- LEBEAU, R., 1979, “Las estructuras agrarias de los países templados del viejo mundo”, en *Geografía Agraria*, pp. 21-99.
- LEE, R.B., 1981, “La subsistencia de los bosquimanos !kung: Un análisis de input-output”, en Llobera, J.R. –ed.- *Antropología Económica. Textos etnográficos*, pp. 35-63. Barcelona, Anagrama.
- LEHR, A., 1934, “Électrification des chemins de fer du Midi”, *Révue Géographique des Pyrénées et du Sud-Ouest*, V, pp. 365-378.
- LENGEN, Jon van, 1997, *Manual del arquitecto descalzo. Cómo construir casas y otros edificios*. Colombia, Pax México.

- LEROI-GOURHAN, André, 1964, *Le geste et la parole. vol. I: Technique et langage. Vol. II: La mémoire et les rythmes*. Paris, Albin.
- LESENNE, Gisèle, 1956, “Le dépeuplement des vallées d’Argelès, d’Azum et de Cauterets. Ses causes et ses conséquences”, *Revue Géographique des Pyrénées et du Sud-Ouest*, XXVII, pp. 135-160.
- LÉVI-STRAUSS, Claude, 1937?, *Tristes Tropiques*.
- LÉVY, André –dir–, 1999, *Le dictionnaire des Pyrénées*. Toulouse, Privat.
- LÉVY, Bertrand; GILLET, Alexandre (dirs.), 2007, *Marche et paysage. Les chemins de la géopoétique*. Ginebra, Éditions Metropolis,
- LIZET, Bernardette; RAVIGNAN, François de, 1987, *Comprendre un paysage. Guide pratique de recherche*. Paris, INRAP.
- LONGAN, José, 1965, “Desde Esterri de Aneo, las Fallas de Isil”. *La Mañana*, Juny de 1965, Lleida.
- LÓPEZ MONNÉ, Rafael, 1999, *Senderisme. Camins i senyals*. Tarragona, Arola.
- LÓPEZ MONNÉ, Rafael, 2007, *A peu per les carenes atlàntiques de l’Aran*. Tarragona, Arola.
- LÓPEZ MONNÉ, Rafael, 2013, “Com transmetre paisatge? Experiències d’èxit i possibles aplicacions al Pirineu”, ponència a *Jornada Tècnica IDAPA-Picurt: cercant una imatge de Pirineu: El paisatge, valor estratègic per a una nova economia*, La Seu d’Urgell-Artedó, <http://www.youtube.com/watch?v=NONgWjwCWFk&feature=youtu.be>
- LÓPEZ PALOMEQUE et alt., 1996, *Revitalització de pobles deshabitats del Pirineu*. Barcelona, DPTOP.
- LOVELOCK, J., et alt, 1987, *GAIA. Implicaciones de la nueva biología*. Barcelona. Kairós.
- LOWENTHAL, David, 1985, *The Past is a Foreign Country*. Cambridge University Press.
- LUNA, Toni; VALVERDE, Isabel, 2010, *Teoría y paisaje. Reflexiones desde miradas interdisciplinarias*. Observatori del Paisatge de Catalunya i U. Pompeu Fabra.
- LUNEAU, Gilles, 1997, *Les Nouveaux Paysans... Ils reinventent la campagne*. Múnaco, Ed. Du Rocher.
- LUQUET, O., 1935, *La vie économique dans la vallée du Campan*. Thèse Doctoral, Droit, Toulouse.
- LLOPART, Maria Dolors, 1981, “La Festa de Sant Joan a la Vall d’Isil”. *Etnologia pallaresa. Homenatge a Ramon Violant i Simorra*, Escudella-2, La Pobla de Segur.
- LLUÍS, Joan, 1955, *Records de la meva vida de pastor*.
- LLUÍS, Joan, 1959, *El meu Pallars*.
- LLUÍS, Joan, 1960, *L’home de la bossa*. Granollers, Montblanc-Martin 1980.
- LLUÍS, Joan, 1965, *Els pastors i les estrelles*.

- LLUÍS, Joan, 1971, *Històries i Llegendes del Pallars*. Barcelona, Selecta.
- MACLUHAN, *La Galaxia Gutemberg; La aldea global; El medio es el mensaje*. (fragments a internet).
- MADOZ, Pascual, –ed.–, 1847, *Diccionario Geográfico-Estadístico-Histórico de España y sus posesiones de ultramar*. Madrid.
- MAFFESOLI, Michel, 2007, “La potencia de los lugares emblemáticos”, en *Revista Convergencia*, U.A.E.M, Toluca.
- MAJORAL, R; LÓPEZ PALOMEQUE, F., 1982, *Era Val d'Aran. Eth miei físic e era transformacion econòmica*. Barcelona, Caixa de Catalunya.
- MALAMUD, C., 1995, *América Latina, siglo XX, la búsqueda de la democracia*. Madrid, Síntesis.
- MALASSIS, L.; GHERSI, G., 1979, *Traité d'économie agro-alimentaire. I. Economie de la production et de la consommation. Méthodes et concepts*. Paris, Cujas.
- MANCIBO, F., 1998, “French Cerdanya becomes part of the economic region of Barcelona. The role of the Llobregat motorway”, *Recherche Transports Securite*, vol. 1998, no. 58, pp. 37-51.
- MANGOLD, Guido; HOSP, Inga, 1993?, *Sudtirolo. Ritratto del paese e de la sua gente*. Bozen, Athesia.
- MANGOLD, Guido; MARSEILER, Sebastian, 1995, *Tra terra e cielo. I contadini di montagna di Sudtirolo*. Bozen, Athesia.
- MARLIAVE, Olivier de, 1995, *Pequeño diccionario de mitología vasca y pirenaica*. Barcelona, Alejandría.
- MÀRMOL CARTAÑÀ, Camila del, 2008, *Pasados locales, políticas globales. El proceso de patrimonialización en un valle del Pirineo catalán*. Tesi doctoral.
- MARMOLEJO, J.; FARRÉ, X.; BARÓ, O.; BARGUÉS, A. (2003), “A la recerca de la muntanya perduda”, a *El quadern del Diumenge. Setmanari de la Mañana*, 27 de Juliol de 2003. Portada i pp. 8 a 17.
- MÀRQUEZ FERNÁNDEZ, Dominga, 1992, *Los sistemas agrarios*. Síntesis.
- MARSÀ, Francisco, 1959, “Contribución a la etimología de Aneto”, en *EXPOSICIÓN PIRINEOS*, Comisión excursionista pro-museos pirenaicos, Barcelona.
- MARTÍ HENNEBERG, Jordi, 1994, *L'excursionisme científic*. Barcelona, Altafulla.
- MARTÍNEZ ALIER, Juan, 1973, *Los huacchilleros del Perú. Dos estudios de formaciones sociales agrarias*. (Francia), Ruedo Ibérico.
- MARTÍNEZ DE PISÓN, Eduardo, ÁLVARO, Sebastián, 2002, *El sentimiento de la montaña. Doscientos años de soledad*. Madrid, Desnivel.
- MARTÍNEZ DE PISÓN, Eduardo, 2013, “Desenvolupament local i conservació dels

- paisatges de muntanya. Un binomi possible?”, ponència a *Jornada Tècnica IDAPA-Picurt: cercant una imatge de Pirineu: El paisatge, valor estratègic per a una nova economia*, La Seu d'Urgell-Artedó, <http://www.youtube.com/watch?v=hEAXK0VL1Z0&feature=youtu.be>
- MARTÍNEZ VAL, J.M., 1969, *Delimitación de la zona pirenaica. Sección Leridana*. Unión Turística Pirenaica.
- MARUGÁN, Carme Maria, coord., 2003, *Els béns comunals i la gestió del territori al Pirineu català. Actes del Seminari 'Què en fem dels comunals?', Sort, Maig de 2002*. Barcelona, Lo Pi Negre/Generalitat de Catalunya.
- MARUGÁN, Carme Maria; RAPALINO, Verònica, coords., 2005, *Història del Pallars. Dels orígens als nostres dies*.
- MASA, A.; ESPINACH, R., 1987, “Foment del sector forestal”, *MaB 6 -Alt Pirineu*, pp. 13-56. La Seu d'Urgell.
- MASATS i CLIMENT, Joan, 1989, *Homes i Refugis*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- MATAO SANUKI; KEIICHI YAMADA, 1970, *The Alps. This beautiful world -II*. Japó, Kodansha-Ward Lock.
- MATEU, Jaume, 2004, *La vida econòmica a les terres de Lleida (1850-2005)*, Lleida, Pagès.
- MATEU, X. –coord–, 1983, *El Pallars Sobirà. Estructura socio-econòmica i territorial*. Barcelona, Caixa de Catalunya.
- MATEU, X.; CASTILLO, A. –coords–, 1981, *El Pallars Jussà. Estructura socio-econòmica i territorial del Pallars Jussà i de l'Alta Ribagorça*. Barcelona, Caixa de Catalunya.
- MATTHIESSEN, Peter, 1978, *El leopardo de las nieves*. Madrid, Siruela.
- MAUREILLE, Paul, 1932, “La vallée de Massat”, *Révue Géographique des Pyrénées et du Sud-Ouest*, III-4, pp. 430-450.
- MAURY, L., 1948, “Le lac imaginaire du Mont-Perdu”, *Révue Géographique des Pyrénées et du Sud-Ouest*, XIVIII-XIX, pp. 84-85.
- MAZZOTTI, Giuseppe, 1952, *Introducción a la Montaña*. Barcelona, Juventud.
- McDOUGALL, Christopher, 2009, *Born to run. A Hidden Tribe, Superathletes, and the Greatest Race the World Has Never Seen*. Nova York, Albert Knopf Publisher.
- McNEILL, Robin, 1995, *Moir's Guide South*. Christchurch, Great Southern Lakes Press.
- MEDINA, Tico, 1968, *Crónica del Pirineo de Huesca*. Zaragoza.
- MENDIETA, J.L., 2001, “Mirando al 2002, el Año Internacional de las Montañas”, editorial, *Desnivel* nº 180, p.4.
- MENDIETA, J.L., 2002, “Acceso y conservación. Regulaciones sí, pero razonables”, *Desnivel* nº 185, pp.90-94.

MESSERLI, B.; IVES, J.D. –eds–, 1997, *Mountains of the World. A Global Priority*. London, Parthenon.

METAILIÉ, Jean Paul –ed.–, 1992, *Protoindustries et Histoire des Forêts. Actes du Colloque tenu à la Maison de la Forêt (Loubières, Ariège) oct.1990*. Toulouse, ISARD-CNRS.

METAILIÉ, JP., 1981, *Le feu pastoral dans les Pyrénées Centrales*. Paris, CNRS.

MILL, P.; VALLS, N., 1988, *La ganadería*. La Seu d'Urgell, MAB-6 Alt Pirineu.

MINVIELLE, P., 1980, *Les Pyrénées des quarante vallées*. Paris, Denöel.

MIR CASASSES, Antoni; MONER, Joaquim M. de; PLEYAN DE PORTA, Josep, 1880, *Album històric, pintoresch i monumental del Pirineu*. Tremp, Garsineu 1996.

MIR, P, 1994, *Les explotacions agràries de les comarques de Lleida (1962-1989)*. Lleida, Ajuntament de Lleida.

MIRÓ, Clements, 2008, “Les falles d’Andorra, un referent folklòric perdut i recuperat”. *Ex-Libris* 12, 2009, Biblioteca Nacional.

MIRÓ I BALDRICH, Ramon, 1986, “Aportació a l’estudi d’algunes confraries del Roser a la Segarra”, *Miscel·lània Cerverina*, IV, ps. 119-144.

MOGA, Àngel, 1978, “Cançons de les Falles d’Isil”. *Etnologia pallaresa. Homenatge a Ramon Violant i Simorra*, Escudella-2, La Pobla de Segur, 1981.

MOINET, F., 1996, *Le tourisme rural*. Ed. France Agricole.

MOIR, G.M., 1925, *Guide Book to the Tourist Routes of the Great Southern Lakes*. Dunedin.

MOLINERO, F., 1990, *Los espacios rurales. Agricultura y sociedad en el mundo*. Barcelona, Ariel.

MOLINO, Aldo, 2000? *Tetti di paglia sulle montagne dell'Europa occidentale*. Quaderni di cultura alpina, Priuli&Verluccha.

MONCUSÍ, Albert, 2002, *Meitat de França, meitat d'Espanya, o Cerdanya catalana? Fronteres, identitats nacionals i espais de sociabilitat en una comarca del Pirineu*. Tesi doctoral, Universitat Rovira i Virgili, Tarragona.

MONESMA, Eugenio, 1990, *Labores tradicionales en Aragón*. Zaragoza, D.G.A.

MONLLOR, Neus, 2011, *Explorant la jove pagesia: camins, pràctiques i actituds en el marc d'un nou paradigma agrosocial. Estudi comparatiu entre el sud-est de la província d'Ontario i les comarques gironines*. Tesi doctoral.

MONTSENY, Federica, 1976, *Qué es el Anarquismo*. Barcelona, La Gaia Ciencia.

MONTSERRAT, Pere, 1984, “Els ecosistemes pastorals”, *Quaderns d'Ecologia Aplicada* 7, pp. 7-29, Barcelona.

MONTSERRAT, Pere; DENDALETCHÉ, Claude; BOADA, Martí, 1994, *El Paisatge*,

- patrimoni cultural dels Pirineus*. Andorra, CTCPIr.
- MORELL, Antoni, 2007, *Boris I, rey de Andorra; seguido de Siete letanías de muerte*. Destino.
- MORELLÓ, Isidre, 1904, “La Vall d'Àneu”. *Butlletí del Centre Excursionista de Catalunya*, Barcelona.
- MORET, Héctor, 2003, “Identitat i literatura popular a la Ribagorça”, dins *Ripacurtia n° 1*, Benavarri, pp. 63-80.
- MORLAUNE MICHELENA, Pedro, 1944, *Tributo del Pirineo vasco al Pirineo catalán, españoles ambos*. Lleida, IEL.
- MOROSINI, Stephano, 2004, *Nazionalismi e Club Alpini europei fra le due guerre mondiali (1914-1945)*. Recerca en curs.
- MOSCOSO, David, 2003, *La Montaña y el Hombre en los albores del siglo XXI. Una reflexión sociológica sobre la situación en España*. Huesca, Barrabés.
- MOUNTAIN AGENDA, 1992, *The state of the world's mountains*. London, Peter Stone-Zed books Ltd.
- MOYA I DOMÈNECH, Bienve, 2011, “L'associacionisme popular festiu”, *Canemàs: Revista de Pensament Associatiu*, núm 1, pàg. 34-43.
- MOYA, Eva, 2003, “Ressenya de l'exposició de Víctor Pimstein”, *El Periódico de Catalunya*, 28/XI/2003, p.n.
- MUIR, Richard, 1999, *Approaches to Landscape*. London, McMillan P.
- MUÑOZ OMS, Victoriano, 1954, *Conferencia pronunciada por el Ingeniero de Caminos Don Victoriano Muñoz bajo el título: El Ribagorzana y los suministros eléctricos*. Barcelona, Yuste.
- MÜNSCH, RAVIER, THIVEL, 1999, *Passages Pyrénéens. Rocher, neige, glace, 290 voies de Lescun a Néouvielle*. Graulhet, Ed. du Pin à Crochets
- MUR, Ricardo, 2002, *Pirineos. Montañas Profundas*. Huesca, Ed. Pirineo.
- MURRA, John V., 2002, *El mundo andino. Población, medio ambiente y economía*. Lima, Instituto de Estudios Peruanos i Pontificia Universidad Católica del Perú.
- MURDOCK, George Peter, 1934, *Nuestros contemporáneos primitivos*. México, FCE 1987
- MYHILL, Henry, 1966, *The Spanish Pyrenees*. London, Faber&Faber
- NAREDO, José Manuel, 2006, *Raíces económicas de la crisis social y ecológica: Más allá de los dogmas*. Siglo XXI, Barcelona.
- NAUDÍN, Ana-Maria, 1961, “Gavarnie, évolution récente”, *Révue Géographique des Pyrénées et du Sud-Ouest*, XXXII, p. 89 i ss.
- NAVARRO, Mn Antoni, 1906, “El Català a-n el Ribagorça”, *Actes del I Congrés de Dialectologia de Catalunya*, pàg. 222 a 231. Inclou glossari.

- NAVAS, Daniel, 2004, "Pensar el territori, habitar el paisatge" *Arquitectària*, 2-2004, p. 7, Col·legi d'Arquitectes de Catalunya.
- NEATE, Jill, 1987, *Mountaineering in the Andes. A source book for alpinists*. Shell Co.ed.
- NEL·LO, Oriol, coord., 1998, *Quin futur per al Pirineu? Bases per al Pla Estratègic de l'Alt Pirineu. Document Final*. Inèdit.
- NEL·LO, Oriol, coord., 2006, *Pla Director de les Estacions de Muntanya*, Generalitat de Catalunya, DPTOP.
- NERÍN BASELGA, José M^a, 1980, *Hacerse viejo en el Valle de Benasque. Informe sociológico sobre el Alto Ribagorza y sus ancianos*. Càritas de Barbastro i DPH.
- NOGUÉ, Joan –coord–, 2005, *Territoris i paisatges, entre la nostàlgia i la modernitat*. Barcelona, Cicle de conferències a Caixafòrum, 2-22 de març de 2005.
- NOGUÉ, Joan, 1985, "Geografía humanista y paisaje", en *Anales de Geografía de la Universidad Complutense*, n° 5.
- NOGUÉ, Joan, 2000, "Paisatge, escala i percepció. La creació d'identitats territorials" en *Monogràfic Les escales del paisatge, Debats d'Arquitectura i urbanisme*, Col·legi d'Arquitectes de Catalunya, 12, p. 29 a 35.
- NOGUÉ, Joan, 2013, Construcció i valorització del paisatge, claus per convertir el paisatge en oportunitat"; ponència a *Jornada Tècnica IDAPA-Picurt: cercant una imatge de Pirineu: El paisatge, valor estratègic per a una nova economia*, La Seu d'Urgell-Artedó, <http://www.youtube.com/watch?v=CcS0g7nAFGL>.
- NONELL MASJUAN, Carmen i Carolina, 1975, *El Pirineo catalán*. León, Everest.
- NORBERG-HODGE, H., 2002, *Quand le développement crée la pauvreté. L'exemple du Ladakh*. Fayard, Paris.
- NUSSBAUM, Fritz, 1952, *Les Pyrénées dans l'ancienne cartographie selon la collection de la bibliothèque de la Ville de Berne*. Zaragoza, Herald de Aragón.
- OBIOLS, J.M., 1967, *El Pirineu*. Barcelona, Tàber.
- OBIOLS, Joan, 1987, *Esvorancs. Fets i llegendes de la muntanya (El Pirineu i la poesia de la història)*. La Seu d'Urgell, Tram3s.
- OBIOLS, Joan, 1992, *Marrades. Màgia i realitat a la muntanya (El Pirineu i la poesia de la història)*. Tremp, Garsineu.
- OBIOLS, Joan, 1995, *Nits de taverna. Escenes de la muntanya (El Pirineu i la poesia de la història)*. Tremp, Garsineu.
- OBIOLS, Joan, 1997, *Fulls de pergami (El Pirineu i la poesia de la història)*. Tremp, Garsineu.
- OBIOLS, Joan, 2000, *El desert verd (El Pirineu i la poesia de la història)*. Tremp, Garsineu.
- OBIOLS, Joan, 2003, *L'infern dolç (El Pirineu i la poesia de la història)*. Tremp, Garsineu.

- OBIOLS, Joan, 2007, *La cucota (El Pirineu i la poesia de la història)*. Tremp, Garsineu.
- OBIOLS, Joan, 2009, *La gramola. Arxius de la muntanya (El Pirineu i la poesia de la història)*. Tremp, Garsineu.
- OLIVER-COPÓNS, Eduardo de, 1897, “Impressions d’un marche par la Vallée de Venasque et les Pyrénées”, *Memorial de Artilleria*, 33º año, serie IV, tomo VIII, Nov. 1897. Trad Henry Léon, Imp. A. Lamaign, Baionne-Biarritz
- OLIVER, Jaume, 2002, *Breu història del castell de Tavascan*. Ajuntament de Lladorre i Pagès ed.
- OLIVER, J.; LLOBET, L., 1997, *Respostes de la Coma de Burg, Tírvia i la Vall de Farrera al qüestionari de Francisco de Zamora*. Tremp, Garsineu.
- ORTEGA CANTERO, N., 1987, *Geografía y cultura*. Madrid, Alianza.
- OSO YONKI, EL, 2002, “Kaos en el Pirineo”, dins *el oso yonki* (CD). Barcelona, Radio Bronka.
- OSONA, Arturo, 1889, *Guia itineraria de les regions del Llusanès, Pyrineus, Cerdanya, serres del Cadí i Andorra...* Barcelona, Miró i cia.
- OSPINA, William, 2005, *Ursúa*. Alfaguara, Col.
- OTT, BIGWOOD, et alt, 1978, *Teonanácatl. Hongos alucinógenos de Europa y América del Norte*. Castilla, Swan ed. 1985
- PALAU I MARTÍ, Montserrat, 1987, *Andorra. Història. Institucions. Costums*. Lleida, Ed. Virgili i Pagès.
- PALLARUELO, Severino, 1983, “Casa, matrimonio y familia en una aldea del Pirineo aragonés”, *Temas de antropología aragonesa*, Diciembre 1986, pp. 62-79.
- PALLARUELO, Severino, 1988, *Pastores del Pirineo*. Madrid, Ministerio de Cultura.
- PALLARUELO, Severino, 1990, *Pirineos, tristes montes. Relatos breves*. Sabiñánigo, Ed. el autor y DGH.
- PALLARUELO, Severino, 1999, *José. Un hombre de los Pirineos*. Zaragoza, Prames.
- PANTEBRE, Rosalia, 1997, *El parlar d’Andorra*. Andorra la Vella, Centre de la Cultura Catalana.
- PANTEBRE, Rosalia, 1997, “La primera cançó del Peirot”, en AA.DD., *Taller d'autors. 22 autors del Pirineu escriuen pro talles claror*. Garsineu.
- PASCOE, John, 1950, *The Mountains, the Bush & the Sea. A Photographic Report*. Whitcombe & Thombs Ltd.
- PASCOE, John, 1983, *Explorers & Travelers. Early expeditions in New Zealand*. Reed Publishing.
- PATTERSON, H., 1971, “Huagaruncho traverse” en *American Alpine Journal* 17, pp. 261-262.

PAUNERO, X.; BOU, J. –eds–, 1995, *Amèrica Llatina: territori i canvi econòmic. Actes de les I Jornades d'Amèrica Llatina*, Universitat de Girona, Girona.

PEDRALS I COSTA, Xavier, 2007, *La Fia-Faia: ancestral, màgica, única*. Biblioteca de cultura popular Valeri Serra i Boldú nº 18, Pub. de l'Abadia de Montserrat i Ajuntament de Bellpuig.

PEGUERA, Navidad, 2011, diverses comunicacions semipúbliques en xarxes socials virtuals.

PÈLACHS, Albert, 2000, *10.000 anys de paleografia a la Coma de Burg*. Cerdanyola, UAB, tesi doctoral.

PÉREZ BALDOTANO, A., 2006, *Ejes de reflexión para una discusión sobre el Estado, el mercado y la pobreza en América Latina*. U. Western Ontario, 22p.

PINCE, Marie-Jo –red–, 1995, *Le Grand Guide des Pyrénées. France-Espagne-Andorre*. Toulouse, Rando-Milan.

PISANI, E., 1994, *Pour une agriculture marchande et ménagère (manifest du Groupe de Seillac)*. Editions de l'Aube.

PLA, Josep, 1949, *Viaje a pie*. Barcelona, Destino.

PLA, Josep, 1971, *Guia de Catalunya. Fotografies de F. Català Roca*. Barcelona, Destino.

PLA, Josep, 1978, *El pagès i el seu món*. Barcelona, Destino.

PLANDÉ, R., 1936, “La circulation dans les vallées pyrénéennes de L'Adour et des Gaves”, *Révue Géographique des Pyrénées et du Sud-Ouest*, VII, pp. 213-237.

PLANDÉ, R., 1938, “La formation politique de la frontière des Pyrénées”, *Révue Géographique des Pyrénées et du Sud-Ouest*, IX, pp. 221-241.

PLANDÉ, R., 1939, “Neiges et glaces d'aujourd'hui dans les Pyrénées”, *Révue Géographique des Pyrénées et du Sud-Ouest*, X, pp. 85-106.

PLANHOL, Xavier de, 1988, *Géographie Historique de la France*. Paris, Lib. A. Fayard.

POHLER, Alfred, 2007, *Die schönsten Bauernhöfe in Tirol*. Tyrolia-Athesia.

PORTET; BOIXAREU; DALMAU, 1997, *Rais i Raiers del Pirineu. Imatges*. Tremp, Garsineu.

PRATS, Llorenç, 1997, *Antropología y patrimonio*. Barcelona, Ariel.

PUIGDOLLER I MACIÀ, J., 1903, *Impresiones de mi viaje por los Pirineos*. Barcelona, Revista Comercial Iberoamericana.

PUIGDORIOL, Albert y Jacqueline, 1971, *De Pont de Suert a la Vall de Boí*. Barcelona, Llibreria Quera.

RABELLA, Joan Anton, 2004, “Toponímia i excursionisme” en *Vèrtex* núm. 195.

RACIONERO, Lluís, 1977, *Filosofías del underground*. Barcelona. Anagrama.

RACIONERO, Lluís, 1981, *Cercamón*. Barcelona, Ed. 62.

- RAMONET, Ignacio, 1998, "Herramientas para entender el 'pensamiento único'", *Internacional análisis envío* 196, julio 1998, pp. 33-41.
- RAVIGNAN, F.; ROUX, P., 1990, *L'Atlas de la France Verte*. Paris, INRA-SCEES.
- REBOUL, Jeanne, 1939, "Ax-les-Thermes. Etude géographique", *Révue Géographique des Pyrénées et du Sud-Ouest*, X, pp. 117-137.
- RECLUS, Elisée, ????, "La Montaña y el Arroyo", en AA.DD., 1980, *Eliseo Reclus. La Geografía al servicio de la vida (Antología)*. Colectivo de Geógrafos, Barcelona, Ed. 7 ½.
- REED, A.H., 1965, *The Milford Track*. Wellington, Reed Bros.
- REED, A.H., 1997, *Beautiful South Island of New Zealand*. Auckland, Reed Publishing.
- RELLA, Ferran, 1985, "El solstici d'estiu: les Falles de Sant Joan". *Lo Raier*, Juny de 1985.
- RGPSO Rédaction, 1933, "Notice: Lefebvre, Th., *Les modes de vie dans les Pyrénées Atlantiques Orientales*. Paris, Colin 1933", *Révue Géographique des Pyrénées et du Sud-Ouest*, V.
- RGPSO Rédaction, 1934, "Notice: Blache, J., *L'homme et la montagne*. Paris, Gallimard 1933", *Révue Géographique des Pyrénées et du Sud-Ouest*, V.
- RGPSO Rédaction, 1935, "Chronique: L'état actuel des aménagements hydroélectriques dans le bassin pyrénéen de la Garonne", *Révue Géographique des Pyrénées et du Sud-Ouest*, VI, pp. 275-278.
- RGPSO Redaction, 1935, "Chronique: Le développement urbain de Bagnères de Luchon", *Révue Géographique des Pyrénées et du Sud-Ouest*, VI, p. 83.
- RGPSO Rédaction, 1938, "Notice: Krüger, F., *Die Hochpyrenäen. A, Landschaften, Haus und Hof*, Hamburg, 1936", *Révue Géographique des Pyrénées et du Sud-Ouest*, IX, pp. 204-214.
- RGPSO Rédaction, 1940, "Notice: Birot, P., *Étude comparée de la vie rurale pyrénéenne dans les pays du Pallars (Espagne) et de Couserans (France)*, Paris, Baillière", *Révue Géographique des Pyrénées et du Sud-Ouest*, XI, pp. 65 i ss.
- RGPSO Rédaction, 1950, "Chronique: le Port du Salau (2050 m)", *Révue Géographique des Pyrénées et du Sud-Ouest*, XXI, p. 208 i ss.
- RGPSO Rédaction, 1952, "Chronique: L'Houille Blanche", *Révue Géographique des Pyrénées et du Sud-Ouest*, XXIII, p.59 i ss.
- RGPSO Rédaction, 1954, "Chronique: Experience avec fluoresceine au lac Glacé de Mont-Perdut", *Révue Géographique des Pyrénées et du Sud-Ouest*, XXV, p.265.
- RGPSO Rédaction, 1955, "Notice: Faucher, D., *Le Paysan et la Machine*, Paris, Ed. de Minuit 1954", *Révue Géographique des Pyrénées et du Sud-Ouest*, XXVI, p. 62 i ss.
- RGPSO Rédaction, 1956, "Notice: Association Sylvo-Pastorale de l'Ariège, *Pour que vive la montagne*, Toulouse, Privat, 1956", *Révue Géographique des Pyrénées et du Sud-Ouest*,

XXVII, p. 161 i ss.

RGPSO Rédaction, 1957, "Notice: Goron, L., *Aperçu géographique du département de l'Ariège*, Toulouse, Imp. Julia", *Révue Géographique des Pyrénées et du Sud-Ouest*, XXVIII, p. 243.

RGPSO Rédaction, 1957, "Statistiques récents por l'enseignement", *Révue Géographique des Pyrénées et du Sud-Ouest*, XXVIII, p. 333 i ss.

RGPSO Rédaction, 1958, "Notice: Juillard, Meyner, de Planhol, Sautter; *Structures agraires et paysages ruraux. Un quart de siècle de recherches françaises*, Annales de l'Est 17, 1957", *Révue Géographique des Pyrénées et du Sud-Ouest*, XXIX, p. 377.

RGPSO Rédaction, 1962, "Chronique: Saint Lary, station de sports d'hiver", *Révue Géographique des Pyrénées et du Sud-Ouest*, XXXIII, p. 120.

RIBA, Joan, 1927, "Les valls d'Àneu". *Butlletí del Centre Excursionista de Catalunya*, Barcelona.

RIBA, Jordi, 2006, "El conflicto: filosofía y política", dins *Ripacurtia n° 4*, pp. 17-24.

RIBADENEYRA, 1960, *Estudio para la Ordenación turística del Pirineo Español*. Madrid. Sección General para la Ordenación Económico-social.

RICART IBARS, Sergi –fotografies i edició–; FARRÉ I SAHÚN, Xavi –textos–, 2012, *Foc al Faro! La Festa de les Falles al Pirineu*. Taüll, Llesp, Alpinart edicions i Associació per al Desenvolupament de la Ribagorça Romànica.

RIVELIN, Joseph-Gabriel –coord.–, 2000, *Valle d'Aosta. An Alpine way of life*. Région Autonome Vallée d'Aosta.

ROBSON, E.I., 1929, *A wayfarer in the Pyrenees, by*-. London, Methuen&co.

RODRÍGUEZ LÓPEZ, Juan, 1999, "Las carreras rarámuri y su contexto: una propuesta de interpretación". *Alteridades*, 9 (17): pàg. 127-146.

ROGER, A., 1997, *Breu tractat del paisatge. Història de la invenció del paisatge i denúncia dels malentesos actuals sobre la natura*. Capellades, La Campana.

ROMA, Josefina, ???, "Les Fades, una població femenina?", pàg 181 a 187.

ROMA, Josefina, 2007, "La bruixeria en la cultura popular catalana", d'on "Les fades, un poble vençut?", dins AA.DD., 2007, *Per bruixa i metzinera*, exposició al MHC, pàg. 156 a 190.

ROMA i CASANOVAS, Francesc, 1996, *Història Social de l'Excursionisme català. Dels orígens a 1936*. Vilassar, Oikos Tau.

ROMA i CASANOVAS, Francesc, 2000, *Els Pirineus Maleïts. Natura, cultura i economia moral en les societats dites tradicionals*. Barcelona, Altafulla.

ROMA i CASANOVAS, Francesc, 2000, *La construcció medial de la muntanya a Catalunya (Segles XV-XX). Una mirada al paisatge des de la geografia cultural*. Tesi

- doctoral, Universitat Autònoma de Barcelona.
- ROMA i CASANOVAS, Francesc, 2002, *Llegendes de la natura. Itineraris pel nostre patrimoni natural*. Tarragona, El Mèdol.
- ROMA i CASANOVAS, Francesc, 2004, *Turisme, paisatge i control social: la natura com a text, la natura com a discurs*. Comunicació de publicació desconeguda, 11 pp.
- ROMEU FIGUERES, Joan, 1953, *La Nit de Sant Joan*. Ed. Barcino, Barcelona.
- RONCAYOLO, Marcel, 1997, *La ville et ses territoires*. Folio.
- ROS, Ignasi –ed–, 1999, *Fritz Krüger. Fotografías de un trabajo de campo en Asturias (1927)*. Xixón, Muséu del Pueblu d'Asturies
- RUIZ TORRES, Pedro, 1994, “Del antiguo al nuevo régimen: carácter de la transformación”, *Antiguo Régimen y liberalismo. Homenaje a Miguel Artola*, pp. 159-192. Madrid, Alianza-UAM.
- SABARTÉS, J.M., 1993, *L'Èxode Pallarès. Crisi demogràfica i devallada poblacional als Pallars i a l'Alta Ribagorça (1857-1991)*, Tremp, Garsineu.
- SABLAYROLLES, Robert, 1990, “Les dieux des bûcherons dans les Pyrénées à l'époque de la domination romaine”, en *METAILLIÉ* 1992, p.15-26.
- SAGOT-DUVAUROUX, Jean-Louis, 1995, *Pour la gratuité. Essai (I)*, Ed. Desclée De Brouwer.
- SAHLINS, Marshall, 1983, *Economía de la Edad de Piedra*. Madrid, Akal.
- SALA SIVILLA, J., 1946, *Pallars. Guía turística-excursionista*. Barcelona, Velloso Editor.
- SALKELD, A. –coord–, 1998, *World Mountaineering (Montañas del mundo vividas y descritas por los grandes montañeros)*. Madrid, Desnivel.
- SALVADOR, J., 1930, “L'aménagement et l'exploitation des forêts pyrénéennes françaises”, *Révue Géographique des Pyrénées et du Sud-Ouest*, I-1, pp. 58-74.
- SAMPEDRO, J.L., BERZOSA, C., 1996, *Conciencia del subdesarrollo veinticinco años después*. Barcelona, Taurus.
- SÁNCHEZ, Joan-Eugeni, 1981, *La geografía y el espacio social del poder*. Los libros de la frontera.
- SÁNCHEZ VILANOVA, Llorenç, 1984, *L'aventura hidroelèctrica de la Vall de Cabdella*. La Pobla de Segur, Història i Cultura del Pallars, I.
- SÁNCHEZ VILANOVA, Llorenç, 1991, *L'aventura Hidroelèctrica de la Ribagorçana. ENHER i la seva influència en la transformació socio-econòmica de l'Alta Ribagorça*. Associació d'Amics de l'Alta Ribagorça.
- SANCHIDRIÁN, José Luis, 2001, *Manual de arte prehistórico*. Barcelona, Ariel.
- SANCHO REINOSO, Alexis, 2011, *Canvi social, transformació del paisatge i polítiques territorials a la Terreta (Ribagorça, Catalunya/Aragó)*. Tesi doctoral.

- SANTOS, Milton, 1996, *La Naturaleza del espacio*. Barcelona, Ariel.
- SAROÏHANDY, J. 1906, “El català del Pirineu, a la ratlla d'Aragó”, *Actes del I Congrés de Dialectologia de Catalunya*, 4 p.
- SAUER, Carl, 1931, “La Geografia Cultural”, *El Pensamiento Geográfico. Antología de textos*. pp. 349-354.
- SCHAMA, Simon, 1996, *Landscape and Memory*. London, Fontana Press.
- SCHEUERMANN –ed–, SWARTE –il·lust.–, 1929, *Els Papalagi (els homes blancs): discursos de Tuiavii de Tiavea, cabdill samoà*. Barcelona, Integral, 1988.
- SCHULTES, Richard E.; HOFMANN, Albert, 1979, *Plantas de los dioses. Orígenes del uso de los alucinógenos*. México, Fondo de Cultura Económica, 1993.
- SEAWARD, N.S., 1950, *The Milford country*. Christchurch, Pegasus. New Zealand Holiday Guides.
- SEBILLOT, Paul, 1909, *Le paganisme contemporéen chez la société celto-latine*. Paris.
- SEGRELLES, J.A., 1995, *El desarrollo del cooperativismo en la ganadería intensiva catalana*. León, Universidad de Alicante.
- SEMIR DE ARQUER, Ramon de, 1953, *Vall-Ferrera: Pirineo catalán*. Granollers, Alpina.
- SERMET, Jean, 1952, *Les Pyrénées, chaîne hispanique*. Zaragoza, Herald de Aragón.
- SERMET, Jean, 1965, *Les Routes Transpyrénéennes*. Toulouse, SHCMF-Imp. Parisienne.
- SERMET, Jean, 1983, *La frontière des Pyrénées*. Pau, Amis du Livre Pyr.
- SERRA I JUBANY, Àngel, 2004, “La muntanya íntima: paisatges interiors”, dins *Vértex* 196, p. 26.
- SERRA, Eva, 1988, “Conreus, tècniques i eines en el segle XVII al camp català”, *Pagesos i senyors*. pp. 155-204.
- SERRANO, Maria Dolors, 1992, *Mi Pallars y mi gente*. Tremp, Garsineu.
- SEVERIN, Timothy, 1976, *The Oriental Adventure. Explorers of the East*. Japan, Angus and Robertson Publishers.
- SEVILLA GUZMÁN, E., 1990, “Redescubriendo a Chayanov: hacia un neopopulismo ecológico”, *Agricultura y Sociedad* n° 55, pp. 201-237.
- SHARP, Gene, 2003, *De la Dictadura a la Democracia. Un sistema conceptual para la liberación*. Albert Einstein Institute.
- SIMONNEAU, Estelle, 1998, *Viabilité de l'agropastoralisme en Béarn: Analyse prospective et fonctionnement des systèmes d'exploitation*. Pau, C.G.Pyr.Atl.
- SKIDMORE, T.H.; SMITH, P., 1995, *Historia Contemporánea de América Latina. América Latina en el siglo XX*. Barcelona, Crítica.
- SMITH, M. D., KRANNICH, R. S., 1998, “Tourism dependence and resident attitudes”, *Annals of Tourism Research*.

- SMITH, M., et alt -eds-, 2009, *Emotion, Place and Culture*. Ashgate.
- SMITH, R.C.; BAUTISTA, E., 2004, *Por donde caminaban los antepasados: desafiando nuestro concepto del "territorio tradicional indígena": el caso peruano del pueblo Yanasha (Amuesha)*. Instituto del Bien Común, Lima.
- SMITH, Valene L.-dir-, 1989, *Anfitriones e invitados. Antropología del turismo*. Madrid, Endynion.
- SNYDER, Gary, 1975, "The Politics of Ethnopoetics", *Ethnopoetics conference*, U. of Wisconsin.
- SOJA, E. W., 1989, *Postmodern Geographies. The reassertion of space in critical social theory*. London, Verso.
- SOLÀ, Jordi, 2003, *La muntanya oblidada. Economia tradicional, desenvolupament rural i patrimoni etnològic al Montsec*. CPCPTC, Temes d'Etnologia de Catalunya.
- SOLÀ, F.; FEIXA, L.; BERNAT, J.; ALDOMÀ, I.1987, "Sobre l'aplicació dels plans comarcals de muntanya: algunes inferències a partir del sector turístic", *Curs d'Estudis Pirinencs*, pp. 5-13, DGPT. Generalitat de Catalunya.
- SOLAS, Claude, 1992, "Engeux économiques liées au pastoralisme montagnard", , dins *Aménagement et Nature n° 108: le pastoralisme et l'environnement*, pp. 7-10.
- SOLÉ SABARÍS, Lluís, 1951, *Los Pirineos. El medio y el hombre*. Barcelona.
- SOLÉ SABARÍS, Lluís, 1951, *El Pirineu. El medi i l'home*. Tremp, Garsineu 2004)
- SOLÉ SABARÍS, Lluís, 1959, "El paisaje pirenaico", en *EXPOSICIÓN PIRINEOS*, Comisión excursionista pro-museos pirenaicos, Barcelona.
- SOLER, Glòria, 2004, *L'estiueig. Les experiències estiuenques de diverses generacions de catalans*. Barcelona, La Magrana.
- SOLSONA i SORROSAL, Carme, 1998, *La desamortització eclesiàstica a la província de Lleida (1838-1851)*. Tesi doctoral.
- SORRE, Max, 1949, *Los Pirineos*.
- SORRE, Max, 1954, *Fundamentos biológicos de la Geografía humana. Ensayo de una ecología del hombre*. Barcelona, Juventud.
- SORRIBES, R., 1993, *Les indústries tradicionals a les comarques de muntanya*. Barcelona, DGPAT.
- SOULET, Jean François, 1974, "La civilisation materielle d'autrefois", en Taillefer –dir-, 1974, *Les Pyrénées de la montagne a l'homme*, Toulouse, Privat.
- SOULET, Jean-François, 1987, *Les Pyrénées au XIXe siècle –une société en dissidence–*. Toulouse, Eché.
- SPEARPOINT, Geoff, 1998, *Moir's Guide North*. Christchurch, New Zealand Alpine Club.
- SPYRI, Johanna, 1880, *Heidi*.

- STAFFORD, Peter, 1978, *Psychedelics encyclopedia*. Berkeley, Ronin (3rd expanded edition 1992).
- STONE, P.B. –ed–, 1992, *The State of the World's Mountains: a Global Report*. London, Zed Books.
- SUBIRATS, Marina, 1983, *L'escola rural a Catalunya*. Barcelona, Ed. 62.
- SUBIRATS, Marina, 1984, “El Pallars Sobirà”, *Reconeixement territorial de Catalunya*, pp. 99-105. Barcelona, Generalitat de Catalunya.
- SUCARRAT VIOLA, Meritxell, 2006, “Ser veí. Anàlisi dels sistemes de distinció i pertinença social en una vall pirinenca del Pallars Sobirà”, dins *Ripacurtia* n° 4, pp. 93-114.
- SUITER, John, 2002, *Poets on the peaks: Gary Snyder, Philip Whalen & Jack Kerouac in the North Cascades*. Counterpointpress.com.
- SURET-CANALE, J., 1942, “Les chemins de fer de la région Toulousaine”, *Révue Géographique des Pyrénées et du Sud-Ouest*, XIII, pp. 313-357.
- SWAN, Jim, 1988, “Lugares sagrados en la naturaleza. Un instrumento en el maletín del chamán”, en HARNER, HALIFAX, 1988, pp. 210-221.
- TAILLEFER, F., 1939, “Le Vicdessos”, *Révue Géographique des Pyrénées et du Sud-Ouest*, X, pp. 161-268.
- TAILLEFER, F., 1955, “Deux versants montagneux étroits: le versant piémontais des Alpes occidentales et le versant français de Pyrénées”, *Révue Géographique des Pyrénées et du Sud-Ouest*, XXVI, pp. 191-206.
- TAILLEFER, François –dir–, 1974, *Les Pyrénées: de la montagne à l'homme*. Toulouse, Privat.
- TAKEDA, Pete, 2002, *Your guide to bouldering & climbing*. Christchurch.
- TARRAGONA, Eva; FREIXA, Vanesa, 2004, “El 'Projecte Dorve' com a eina de dinamització socioeconòmica d'una comarca de l'Alt Pirineu”. *Ripacurtia*, núm. 3.
- TERAN, Manuel de, 1953, “Vida pastoril y nomadismo”, *El Hombre y la Tierra*, vol. IV, pp. 174-177, Barcelona, Labor.
- TERRADO PABLO, Javier, 1999, *Metodología de investigación en toponimia*.
- TERRANCLE, Philippe, 2002, “La traversée idéale”, (p. 28) en “Dossier: La traversée des Pyrénées par la HRP, le GR10 et le GR11” (pp. 28-44), *Pyrénées Magazine* n° 80.
- THIBON, C., 1988, *Pays de Sault. Les Pyrénées audoises au XIXème siècle*. Paris, CNRS.
- THOREAU, Henry David, 2002, *Walden o la vida en los bosques (1854). Del deber de la desobediencia civil (1849)*. Barcelona, Los libros de la frontera.
- TOLEDO, V.M., 1993, “La racionalidad ecológica de la producción campesina”, Sevilla Guzmán y González de Molina –eds.–, *Ecología, campesinado e historia*, pp. 197-218. Madrid, La Piqueta.

- TOMÀS FACI, Guillermo, 2013, *La organización del territorio y las dinámicas sociales en Ribagorza durante la gran expansión medieval (1000-1300)*. Tesis doctoral a la Universitat de Zaragoza.
- TONNELLÉ, Alfred, 1858, *Tres mesos als Pirineus*. Tremp, Garsineu 2000.
- TORRAS ELIAS, Jaume, 1984, “Especialización agrícola e industria rural en Catalunya en el siglo XVIII”, *Revista de Historia Económica*, Año II nº 3 1984, pp. 113 i ss.
- TORRES, E.; CATALÀ ROCA, F., 1979, *El Pirineu. Imatge de Catalunya*. Barcelona, Destino –Caixa de Catalunya.
- TORRES, ESTANISLAU, 1947, 1968, *El Pirineu*. Destino, Barcelona.
- TORRES, Estanislau; CATALÀ ROCA, Francesc, 1970, *El Pirineu*. Barcelona, Destino.
- TORT, J –comissari–, 2001, *L'Ànima de la muntanya. Exposició permanent 2002*, Centre d'Informació Turística de Catalunya, Barcelona.
- TUAN, Yi Fu, 1998, *Escapismo. Formas de evasión en el mundo actual*. Barcelona, Península.
- TULLA, A.F., 1984, *El Proceso de transformación agraria en áreas rurales de montaña: las explotaciones de producción lechera como un motor de cambio en las comarcas de La Cerdanya, El Capcir, l'Alt Urgell, y el Principat d'Andorra*. Tesis doctoral, Universitat de Barcelona.
- TULLA, A.F., 1988, “L'estructura agrària de les explotacions pirinenques”. *Documents d'Anàlisi Geogràfica* nº 12.
- TWIGHT, Mark; MARTIN, James, 1999, *Alpinismo Extremo. Escalar alto, rápido y ligero*. Madrid, Desnivel.
- VACCARO, Ismael; BELTRÁN, Oriol, eds., 2007, *Ecología Política de los Pirineos. Estado, historia y Paisaje*. Garsineu, Tremp.
- VALDÉS, R., 1977, *Las artes de subsistencia*, La Coruña, Adara.
- VALLÉS I PUJALS, J., 1959, “Revalidación del Pirineo”, en *EXPOSICIÓN PIRINEOS*, Comisión excursionista pro-museos pirenaicos, Barcelona.
- VALLES PUJALS, J., 1949, *La cuenca del Ribagorzana*. Barcelona, ENHER.
- VALLORY, Eduard; G. QUERA, Jordi, 1994, *Excursionisme i escoltisme*. Pub. de l'Abadia de Montserrat.
- VEGA, J.J., 1997, *Los Incas: Récords universales*. Lima, Centro de Maestría.
- VEGARA, Alfonso, RIVAS, Juan Luís de las, 2004, *Territorios inteligentes*. Madrid, Fundación Metrópoli.
- VERDAGUER, J.; GAROLERA, N.; WITTLIN, K., 2002, *Del Canigó a l'Aneto. Edició comentada i il·lustrada de les llibretes d'excursió de 1882 i 1883*. Pagès, Lleida.
- VERDAGUER, Jacint, 1886, *Canigó. Llegendes pirenaica del temps de la reconquesta*.

Barcelona, Proa, 2002, ed. a càrrec de Llorenç Soldevila.

VERDAGUER, Jacint, 1886, *Canigó. Llegenda pirenaica del temps de la Reconquista*. Proa, Barcelona 2002.

VERON, Georges, 1982, *Alta Excursión Pirenaica*. Barcelona, Martínez-Roca.

VERON, Georges, 1989, *Travesía del Pirineu*. Barcelona, Montblanc-Martín.

VERON, Georges, 2003, *Haute Randonnée des Pyrénées*. Ibos, Rando Éd.

VIDAL I RAICH, Esther, 1999, *Fronteras y ferrocarriles: Génesis, toma de decisión y construcción de los carriles transpirenaicos (1844-1929)*. Lleida, Espai/Temp, UdL.

VIDAL VILLA, J.M., 1995, “L'ordre econòmic internacional” en VIDAL VILLA, *Cap a una economia mundial, Nord-Sud cara a cara*, pp. 283-293, U. de Barcelona

VIERS, G., 1955, “La Forêt d'Iraty”, *Révue Géographique des Pyrénées et du Sud-Ouest*, XXVI, pp. 5-27.

VIERS, Georges, 1951, “Le pays des Aldudes”, *Révue Géographique des Pyrénées et du Sud-Ouest*, XXII, pp. 260-284.

VIERS, Georges, 1966, *Les Pyénées*. Paris, PUF.

VIERS, Georges, 1973, *Los Pirineos*. Vilassar de Dalt, OikosTau

VILÀ VALENTÍ, J. –dir.–, 1975, *Geografía de América Latina*. Barcelona, Teide/UNESCO

VILÀ-VALENTÍ, Joan, 1973, *El món rural a Catalunya*, Barcelona, Curial.

VILA, Pau, 1939, “Le peuplement de la Catalogne”, *Révue Géographique des Pyrénées et du Sud-Ouest*, X, p. 56-67.

VILAGRASSA, Joan, 2003, “L'Alt Pirineu i Aran: entre l'eficiència econòmica i la sostenibilitat” en *Papers Regió Metropolitana de Barcelona* 39.

VILLAR, J., 1986, *viaje a pie*. Barcelona, Juventud, 2003.

VILLAR, Julio, 1980, *eh, petrel!*. Barcelona, Juventud.

VILLAR, Luís –ed–, 1999, *Espacios naturales protegidos del Pirineo. Ecología y cartografía*. Huesca, Consorcio de Protección de la Naturaleza de Aragón.

VILLAR, Luís, 1981, “Impactos provocados en montaña: su gestión y conservación”, *Primer curso de Ordenación del Territorio*, pp. 333- 348, Lleida, ETSEA –UdL

VIOLA, A., 1993, “Entre el sentimiento y el interés: la gestión comunal de recursos en las comunidades campesinas de los Andes”, en Pascual, J. –ed.- *Procesos de apropiación y gestión de recursos comunales. Actas del VI Congreso de Antropología*, pp. 47-57. Tenerife.

VIOLANT I SIMORRA, Ramon, 1934, “Les festes tradicionals del Pallars”. *Butlletí del Centre Excursionista de Catalunya*, Barcelona (*Obra Oberta* 4, Altafulla, p. 12-23).

VIOLANT I SIMORRA, Ramon, 1949, *El Pirineo español. Vida, usos, costumbres y tradiciones de una cultura milenaria que desaparece*. Madrid.

VIOLANT I SIMORRA, Ramon, 1950, “Terminologia sobre el foc, la llar i la llum al

- Pallars Sobirà”. *Obra Oberta* 3, Altafulla, p. 145-180.
- VIOLANT I SIMORRA, Ramon, 1950, *Síntesis etnográfica del Pirineo español y problemas que suscitan sus áreas y elementos culturales*. Zaragoza, el Noticiero.
- VIOLANT I SIMORRA, Ramon, 1953, *La Festa Major al Pallars i a la Ribagorça*, Garsineu, Tremp 1997.
- VIOLANT I SIMORRA, Ramon, 2001, *La vida pastoral al Pallars (edició d'Ignasi Ros)*. Tremp, Garsineu.
- VIOLANT, Ramona, 1959, “La vivienda pirenaica”, en *EXPOSICIÓN PIRINEOS*, Comisión excursionista pro-museos pirenaicos, Barcelona.
- VOSTINAR, Ivan, 2000, *South Island Rock: a guide to the best rockclimbing areas in the South Island*. Christchurch.
- WESTMACOTT, M., 1958, “Huagaruncho” en *Mountain World* 1958/1959, pp. 65-75.
- WITTFOGEL, K.A., 1966, *Despotismo Oriental. Estudio comparativo del poder totalitario*. Madrid, Guadarama.
- WITTLIN, Curt –ed–, 2002, *Del Canigó a l'Aneto, pels camins de Verdaguer*. Lleida, Pagès .
- WITTLIN, Curt –ed–, 2004, *De la Maladeta al Canigó. Cincuenta visions del Pirineu català*. Lleida, Pagès.
- WOLF, Eric R., 1969, *Las luchas campesinas del siglo XX*. México, siglo XXI.
- WOLFF; VICENS, 1950, *Principios de un método para la elaboración de los mapas históricos de un atlas pirenaico*. Zaragoza.
- YVES, Jean, 1995, “École et aménagement du territoire rural: Quel avenir pour les petites structures scolaires et les communes rurales?”, *Annales de Géographie*, 583, 1995, p. 254 i ss.
- YVES, Jean, 1997, “Analyse comparative des deux modèles explicatives des évolutions des espaces ruraux français”, *Annales de Géographie*, 598, 1997, p. 631-646.